

Leszek Leszczyński

KLAUZULE GENERALNE W STOSOWANIU PRAWA

KLAUZULE GENERALNE
W STOSOWANIU PRAWA

LESZEK LESZCZYŃSKI

KLAUZULE GENERALNE
W STOSOWANIU PRAWA

LUBLIN 2023

REDAKTORZY NAUKOWI SERII REPRINTY *PRO SCIENTIA IURIDICA*:

Mateusz Chrzanowski
Adrian Niewęglowski

REDAKCJA, KOREKTA:

Bernadeta Lekacz

SKŁAD I ŁAMANIE:

Agata Mościcka

PROJEKT OKŁADKI:

Agata Mościcka
Adrian Niewęglowski
Cezary Zapala

KSIĄŻKA ZOSTAŁA WYDANA DZIĘKI WSPARCIU:

Copyright © by Leszek Leszczyński 2023

ISBN 978-83-64800-56-6 (książka)

ISBN 978-83-64800-60-3 (pdf)

WYDAWCA:

DRUK:

Wydawnictwo Muzyczne Polihymnia sp. z o.o.

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	7
List od Prezydenta Miasta Lublin.....	9
Słowo od Prezesa zarządu Stowarzyszenia Naukowego <i>Pro Scientia Iuridca</i> ..	11
Przedmowa do reedycji z 2023 r.	17
Wykaz i objaśnienia używanych w pracy skrótów.....	21
Uwagi wstępne.....	23
Część I. Pojęcie i miejsce klauzul generalnych w systemie prawa... 29	
Rozdział I. Pojęcie klauzuli generalnej	31
1. Elementy pojęcia klauzuli generalnej.....	31
1a. Zwrot nieokreślony znaczeniowo, będący częścią przepisu prawnego.....	32
1b. Zwrot odsyłający do ogólnie ukierunkowanych, ocennych kryteriów pozaprawnych.....	39
1c. Zwrot, którego konkretna treść ustalana jest w procesach stosowania prawa.....	45
2. Klauzula generalna a normatywna podstawa decyzji uznaniowych... 51	
3. Klauzula generalna a zasada prawa	54
Rozdział II. Miejsce klauzul generalnych w systemie prawa.....	59
1. Zarys dziejów konstrukcji.....	59
2. Klauzule generalne w systemie przepisów prawnych PRL	68
3. Rodzaje klauzul generalnych	86
4. Warunki i cele formułowania klauzul generalnych	90
Część II. Rola klauzul generalnych w stosowaniu prawa 95	
Rozdział III. Klauzule generalne w decyzjach stosowania prawa	97

1. Właściwości stosowania prawa a klauzule generalne	97
2. Podstawa zastosowania klauzuli generalnej	106
3. Klauzule generalne w decyzjach procesu stosowania prawa	116
3a. Uwagi wprowadzające	116
3b. Decyzja dotycząca stosowalności norm	118
3c. Decyzja interpretacyjna	120
3d. Decyzja dowodowa	127
3e. Decyzja wyboru konsekwencji	133
Rozdział IV. Ustalanie treści klauzuli generalnej	141
1. Uwagi wprowadzające	141
2. Wartościowania pozaprawne	142
2a. Rodzaje wartości pozaprawnych	142
2b. Sposoby wartościowania	154
3. Czynniki wpływające na ustalanie treści klauzuli generalnej	162
3a. Zastosowanie innych zwrotów nieokreślonych	163
3b. Zastosowanie zasad prawa	166
3c. Zmiany sytuacji społeczno-politycznej	169
3d. Rozwój systemu prawa i praktyki prawniczej	175
3e. Typ i podmiot stosowania prawa	179
3f. Rodzaj gałęzi prawa	189
Rozdział V. Klauzule generalne a praworządność stosowania prawa	195
Uwagi końcowe	211
Wykaz powołanych orzeczeń	217
Orzeczenia Sądu Najwyższego – Izba Cywilna (od 1980 r. Izba Cywilna i Administracyjna)	217
Orzeczenia Sądu Najwyższego – Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych, do r. 1962 – Izba Cywilna (orzeczenia z zakresu prawa pracy)	224
Orzeczenia Sądu Najwyższego – Izba Karna oraz Izba Wojskowa	227
Orzeczenia Głównej Komisji Arbitrażowej	228
Orzeczenia Naczelnego Sądu Administracyjnego	229
Wykaz powołanych glos	231
Wykaz powołanej literatury	233

OD REDAKCJI

Stowarzyszenie Naukowe *Pro Scientia Iuridica* pragnie wspierać osoby, które są mocno związane swoją aktywnością naukową z Uniwersytetem Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, a w szczególności z Wydziałem Prawa i Administracji. Z pewnością taką osobą jest prof. dr hab. Leszek Leszczyński, który od 1975 roku, od początku swojej pracy zawodowej, i do chwili obecnej związany jest z Katedrą Teorii i Filozofii Prawa (wcześniej: Katedrą Teorii Państwa i Prawa). Nie sposób wyliczyć wszystkich form działalności Profesora. Do tych najważniejszych na uczelni można zaliczyć funkcje: kierownika Katedry Teorii i Filozofii Prawa (od 1997 r.), prodziekana (1990–1993), a następnie dziekana Wydziału Prawa i Administracji UMCS (1999–2005), a także dyrektora Instytutu Nauk Prawnych UMCS (od 2020 r.). Niewątpliwie Profesor posiada bogaty dorobek w publikacjach o charakterze naukowym, za co był nagradzany i wyróżniany. Był też wielokrotnym kierownikiem projektów badawczych Narodowego Centrum Nauki. Prowadził badania i wykładał w czasie wyjazdów zagranicznych, m.in. w Wielkiej Brytanii, Niemczech, Francji, Stanach Zjednoczonych Ameryki, Australii, a także Japonii.

Mając to wszystko na względzie, a także niedawną 70. rocznicę urodzin Profesora, pragniemy oddać w Państwa ręce monografię Jego autorstwa pt. *Klauzule generalne w stosowaniu prawa*, która została wydana po raz pierwszy w 1986 r. w niewielkim nakładzie. Książka ta stanowi istotny wkład w zakresie teorii prawa, łączy zarazem założenia teoretyczne i dogmatyczne w oparciu o praktykę orzeczniczą. W 1988 r. praca ta uzyskała nagrodę im. Leona Petrażyckiego przyznaną przez Wydział I Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk. Ponadto warto zaznaczyć, że ukazały się dwie zagraniczne recenzje monografii w czasopiśmie: „Osteuropa-Recht” Jahrgang 34, 1988 i „The American Journal of Comparative Law”, vol. 38, Summer 1990, no. 1 (ich fragmenty zamieszczone są na okładce). Tekst monografii poprzedzony jest Listem od Prezydenta Miasta Lublin, dr. Krzysztofa Żuka, i Słowem od Prezesa zarządu Stowarzyszenia Naukowego *Pro Scientia Iuridica*, adw. Piotra Sendeckiego.

Niniejsza monografia jest piątym wydaniem w serii pt. „Reprinty Pro Scientia Iuridica”, której celem jest powtórne opublikowanie w godnym kształcie dzieł polskiej literatury prawniczej. Dotychczas ukazały się reprinty: pracy habilitacyjnej profesora Ryszarda Skubisza, pracy habilitacyjnej profesor Moniki Czajkowskiej-Dąbrowskiej, pracy doktorskiej profesora Andrzeja Jakubeckiego i pracy habilitacyjnej profesora Mirosława Nazara.

Składamy serdeczne podziękowania wszystkim osobom i instytucjom, dzięki którym pomocy publikacja ta powstała w prezentowanej postaci. Szczególne podziękowania kierujemy pod adresem Okręgowej Rady Adwokackiej w Lublinie, Okręgowej Izby Radców Prawnych w Lublinie, Izby Notarialnej w Lublinie i Urzędu Miasta Lublin za wsparcie finansowe wydania publikacji. Należy podkreślić, że to wydanie zawdzięcza swój kształt edytorski pracy redaktor Bernadety Lekacz, a postać graficzną pracy Agaty Mościckiej i Cezarego Zapaly.

Wyrażamy nadzieję, że niniejsza książka spotka się z Państwa zainteresowaniem.

w imieniu zespołu redakcyjnego
dr Mateusz Chrzanowski, dr hab. Adrian Niewglowski, prof. UMCS

Lublin, dnia 24 kwietnia 2023 r.

Prof. dr hab. Leszek Leszczyński

Szanowny Panie Profesorze,

proszę przyjąć najserdeczniejsze gratulacje z okazji 70. rocznicy urodzin oraz wydania reprintu sztandarowej rozprawy Pana Profesora pt. *Klauzule generalne w stosowaniu prawa*.

Jestem pełen podziwu dla wybitnych osiągnięć Pana Profesora w dziedzinie teorii i filozofii prawa, których udokumentowaniem są liczne publikacje naukowe, prace, skrypty czy podręczniki akademickie. Na uwagę zasługują także zaangażowanie i aktywność Pana Profesora jako adwokata, sędziego Naczelnego Sądu Administracyjnego oraz członka wielu towarzystw i organizacji naukowych.

W sposób szczególny doceniam umiejętność dzielenia się przez Pana Profesora swoją wszechstronną wiedzą i doświadczeniem z kolejnymi pokoleniami studentów i pracowników naukowych, a także wieloletnią pracę na rzecz Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, gdzie z wielkim oddaniem piastował Pan Profesor stanowisko dziekana Wydziału Prawa i Administracji, a obecnie jest Pan dyrektorem Instytutu Nauk Prawnych.

Gratulując raz jeszcze wspaniałych sukcesów, życzę Panu Profesorowi wszelkiej pomyślności w życiu osobistym i zawodowym oraz zadowolenia i satysfakcji z dotychczasowych dokonań.

Z poważaniem
Prezydent Miasta Lublin
dr Krzysztof Żuk

SŁOWO OD PREZESA ZARZĄDU STOWARZYSZENIA NAUKOWEGO *PRO SCIENTIA IURIDCA*

Z końcem 2022 roku przypadła 70. rocznica urodzin prof. zw. nauk prawnych dr. hab. Leszka Leszczyńskiego, który od 1975 roku jest pracownikiem naukowym Katedry Teorii Państwa i Prawa, a następnie Teorii i Filozofii Prawa Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. W ciągu tych lat Pan Profesor przeszedł chlubną drogę kariery naukowej, której kamieniami milowymi były następujące wydarzenia: doktorat w 1980 na podstawie pracy *Teoretyczne podstawy tworzenia prawa*, habilitacja w 1987 r. na podstawie rozprawy *Klauzule generalne w stosowaniu prawa*, uzyskanie w 1993 r. stanowiska profesora, a w 1997 r. nadanie przez Prezydenta RP tytułu profesora zwyczajnego nauk prawnych.

Karierze naukowej Profesora Leszczyńskiego towarzyszy zajmowanie ważnych stanowisk i pełnienie funkcji: kierownika Katedry Teorii i Filozofii Prawa (od 1997 r.), prodziekana (1990–1993) oraz dziekana Wydziału Prawa i Administracji UMCS (1999–2005), członka Rady Naukowego Centrum Nauki (2010–2012), a od 2020 roku dyrektora Instytutu Nauk Prawnych UMCS. Profesor Leszczyński jest autorem kilkuset prac naukowych – rozpraw i artykułów publikowanych w Polsce i za granicą. Odbył liczne zagraniczne staże naukowe, wykładał na wielu uniwersytetach zagranicznych, uczestniczył w konferencjach i seminariach organizowanych przez uniwersytety na całym świecie. Jest członkiem wielu towarzystw naukowych, rad i kolegiów redakcyjnych. Ponad 45 lat Uczony-Jubilat zajmuje się dydaktyką, kształcąc kolejne generacje prawników, promując liczne rozprawy doktorskie wkraczających na niwę nauki prawa, recenzując rozprawy w przewodach habilitacyjnych i profesorskich.

Panu Profesorowi Leszczyńskiemu, choć zajmuje się przede wszystkim teorią i filozofią prawa, nie jest obca sfera praktyki stosowania prawa. W latach 1991–2001 był adwokatem, członkiem Izby Adwokackiej

w Lublinie, a w 2001 r. został sędzią Naczelnego Sądu Administracyjnego, w którym orzekał przez kilkanaście lat.

W bogatym dorobku Profesora są rozprawy z zakresu filozofii i teorii prawa, prace dotyczące kultur prawnych innych krajów, w tym nowatorskie prace na temat systemu prawnego Japonii, prawa amerykańskiego, pozostające w związku z licznie odbywanymi wyjazdami stypendialnymi, badawczymi i wykładami uniwersyteckimi w tych krajach. Znamienne jednak jest to, że posługując się wnikliwymi, erudycyjnymi metodami badawczymi, właściwymi dla teorii i filozofii prawa oraz doktryn prawnych, łączy je z głęboką znajomością praktyki stosowania i tworzenia prawa, ze znajomością wielu kultur prawnych.

Ten rys badawczy, spajający wnikliwe rozważania teoretyczne z głęboką znajomością orzecznictwa sądowego i administracyjnego, w twórczości Profesora nosi znamiona szczególnie interesujące. Jest też wielkim wkładem w naukę prawa. Gdy w 1986 roku ukazała się w druku rozprawa *Klauzule generalne w stosowaniu prawa*, w zasadzie nie było wówczas prac naukowych z zakresu teorii prawa opartych na materiale empirycznym w postaci bogatego orzecznictwa. Teoria prawa w tamtym czasie w dużej mierze zajmowała się rozważaniem zagadnień z zakresu logiki prawniczej, doktryn prawniczych, a jeśli podejmowała zadanie przybliżenia się do dziedzin dogmatycznych, otwierania się na praktykę, to oscylowała wokół modeli badawczych procesów tworzenia i stosowania prawa.

Profesor Leszek Leszczyński, podejmując się zadania głębszego oparcia rozważań teoretycznych, powiązania ich z materiałem powstającym w procesie stosowania prawa, przebadał ogromny materiał empiryczny w postaci orzecznictwa z niemal wszystkich gałęzi prawa. W czasie, gdy nikomu nie śniły się elektroniczne zbiory orzecznicze, systemy informacji prawnej z licznymi algorytmami ułatwiającymi wyszukiwanie i systematyzowanie, poznał i twórczo zinterpretował dziesiątki tysięcy judykatów z zakresu cywilistyki, prawa administracyjnego i karnego, czyniąc z tego podstawę do formułowania głębokiej refleksji naukowej, wytyczając całkowicie nowe podejście w teorii prawa.

Praca *Klauzule generalne w stosowaniu prawa* jest sztandarową rozprawą przekraczającą granice dyscyplin prawniczych. Znalazła trwale miejsce w nauce i – co szczególnie ważne – także w praktyce. Dzięki swym walorom naukowym stanowi niezastąpione instrumentarium dla prawników korzystających w procesie stosowania prawa z klauzul generalnych, wyposażając praktyków w konieczną wiedzę teoretyczną na temat owych niedookreślonych pojęć zawierających oceny, a zatem pewien element niedający się ująć w ścisłe

ramy. Owa niedookreśloność klauzul, analizowana przez Leszka Leszczyńskiego na gruncie różnych dziedzin prawa, rodziła i nadal rodzi problemy orzecznicze: z jednej bowiem strony klauzule służą uelastycznieniu stosowania prawa, z drugiej zaś generują szereg niebezpieczeństw z punktu widzenia gwarancyjnych funkcji prawa, jego stabilności i przewidywalności, wkraczających nierzadko bezpośrednio w zagadnienia praworządności.

O wartości naukowej i znaczeniu rozprawy *Klauzule generalne w stosowaniu prawa* świadczy przyznanie przez Wydział I Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk w 1988 roku Nagrody Naukowej im. Leona Petrażyckiego, uznawanej za jedną z najbardziej prestiżowych nagród w dziedzinie nauk prawnych. Wspomnieć też trzeba o ukazaniu się dwóch recenzji wprowadzających tę pracę do międzynarodowego obiegu naukowego: jednej z 1988 r. w piśmie „Osteuropa-Recht” (opracowanej przez J. Zajadło) oraz drugiej z 1990 r., wydanej w „The American Journal of Comparative Law”, autorstwa J.W. Wagnera.

Właśnie tę wybitną rozprawę poświęconą klauzulom generalnym Stowarzyszenie Naukowe *Pro Scientia Iuridica*, kontynuując rozpoczętą parę lat temu ideę wydawania wybitnych prac uczonych Wydziału Prawa i Administracji UMCS, postanowiło wznowić dla uczczenia jubileuszu 70. urodzin Profesora Leszka Leszczyńskiego, a także dla pożytku ogólnego.

Prezes zarządu Stowarzyszenia Naukowego *Pro Scientia Iuridica*
adv. Piotr Sendeki

S E K R E T A R Z
WYDZIAŁU I NAUK SPOŁECZNYCH
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Warszawa, dnia 1988-12-01

Pan

Dr hab. Leszek Leszczyński

Warszawa

Szanowny Panie Doktorze,

Miło mi zawiadomić Pana, że Wydział I Nauk Społecznych PAN uchwałą podjętą na posiedzeniu plenarnym w dniu 25 listopada br. przyznał Panu nagrodę naukową Wydziału za 1988 rok w zakresie prawa im. Leona Petrażyckiego za pracę pt. "Klauzule generalne w stosowaniu prawa", wyd. UMCS, 1986 r.

Gratulując Panu tej nagrody jednocześnie uprzejmie zapraszam na uroczystość wręczenia dyplomów, która odbędzie się w dniu 14 grudnia 1988 r. o godz. 12⁰⁰ w pokoju 2117 na XXI piętrze Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie.

Łączę wyrazy szacunku

(Witold Hensel)

Skan zawiadomienia skierowanego do prof. Leszka Leszczyńskiego o przyznaniu mu Nagrody Naukowej imienia Leona Petrażyckiego przez Wydział I Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk w 1988 r.

POLSKA AKADEMIA NAUK
WYDZIAŁ I NAUK SPOŁECZNYCH

UCHWAŁA SESJI PLENARNEJ

WYDZIAŁU I NAUK SPOŁECZNYCH PAN

Z DNIA 25 LISTOPADA 1988 R.

PRZYZNANA ZOSTAŁA

dr hab. Leszkowi Leszczyńskiemu

NAGRODA NAUKOWA WYDZIAŁU
W ROKU 1988

IMIENIA LEONA PETRAŻYCKIEGO

W ZAKRESIE PRAWA

ZA PRACĘ pt.

„Klauzule generalne w stosowaniu prawa”
wyd. UMSC, 1986 r.

SEKRETARZ
WYDZIAŁU I NAUK SPOŁECZNYCH
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

(Witold Hensel)

Skan Nagrody Naukowej imienia Leona Petrażyckiego przyznanej
przez Wydział I Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk w 1988 r.
za pracę pt. *Klauzule generalne w stosowaniu prawa* (Wyd. UMCS 1986)

PRZEDMOWA DO REEDYCJI Z 2023 R.

Praca *Klauzule generalne w stosowaniu prawa* wydana została pierwotnie w 1986 r. przez Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w serii „Rozprawy habilitacyjne” jako 40. praca o tym charakterze. Z racji uwarunkowań zewnętrznych wydana została w możliwie minimalnym nakładzie 100 egzemplarzy, warunkującym uproszczoną procedurę wydawniczą, skutkiem której istotnie utrudnione jest dziś dotarcie do samej pracy.

Recenzentem wydawniczym pracy był prof. dr hab. Wiesław Lang, który następnie uzupełnił, wraz z prof. dr hab. Jerzym Wróblewskim oraz prof. dr hab. Henrykiem Groszykiem, skład recenzentów w przewodzie habilitacyjnym. Centralnym punktem przewodu było *colloquium* habilitacyjne przeprowadzone przez Radę Wydziału Prawa i Administracji UMCS 3 lipca 1987 r. Sama zaś praca uzyskała w 1988 r. nagrodę im. Leona Petrażyckiego, przyznawaną przez Wydział Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk i pozostającą także dziś jedną z najbardziej prestiżowych nagród naukowych w zakresie nauk prawnych.

Stan prawny (w rozumieniu zarówno regulacji normatywnych, jak i orzeczeń sądowych) odpowiadający treści tej pracy należy datować na 1 stycznia 1986 r. Mimo że nie jest to informacja decydująca dla prac o charakterze teoretycznoprawnym, jej podanie może być istotne dla dzisiejszego odbioru tej monografii w wydaniu reprintowym (głównie z powodu nieporównywalnego z dzisiejszym stanem społeczno-politycznego otoczenia prawa i życia naukowego). Intencją autora pracy, mimo że jej tematyka koncentruje się na roli konstrukcji wprowadzających aksjologię pozaprawną do procesów stosowania prawa, było jednoznaczne podążanie w kierunku umieszczenia tej problematyki w dyskursie jurydycznym.

Zamysł przyjęty przy badaniach stanowiących podstawę tej pracy opierał się na konfrontacji ustaleń doktrynalnych, mających zarówno charakter teoretyczny, jak i dogmatyczny, z dokonaniem praktyki sądowej, co stanowiło podstawę do przeprowadzania teoretycznoprawnych generalizacji

i kwalifikacji. Jeśli idzie o badaną przez około 5 lat poprzedzających ukończenie pracy praktykę sądową, to obejmowała ona w najszerszym zakresie orzecznictwo polskiego Sądu Najwyższego we wszystkich jego funkcjonujących w badanych okresach Izbach, pokrywających wszystkie gałęzie prawa sądowego (prawo cywilne, rodzinne, pracy i karne), a także orzeczenia powstałego w 1980 r. Naczelnego Sądu Administracyjnego oraz orzeczenia Głównej Komisji Arbitrażowej działającej, mówiąc najogólniej, w ramach stosowania prawa gospodarczego. Nie chcąc epatować wskazywaniem różnic w odniesieniu do prowadzenia takich badań wówczas i dziś, należy jednak podnieść, że wówczas polegały one na wertowaniu wszystkich oficjalnych publikatorów w celu odnalezienia właściwych orzeczeń i ich uzasadnień, opatrzonych niekiedy glosami. Jeśli postawione sobie zadanie polegało na przeglądzie całego powojennego publikowanego orzecznictwa we wskazanym wyżej zakresie bez możliwości skorzystania z różnego rodzaju „instrumentów informatycznych”, oznaczało to w istocie swoiste „wyluskiwanie” orzeczeń, które dotyczyły klauzul generalnych, poddawanych następnie analitycznej „obróbce”. Stąd autor, przywiązując się do efektów swojej pracy, chciał niemal wszystkie tak zidentyfikowane orzeczenia wykorzystać, co spowodowało ich duże nagromadzenie w przypisach i bibliografii.

Praca z 1986 r., stanowiąc pewną kontynuację rozprawy doktorskiej (*Teoretyczne podstawy tworzenia prawa*, Lublin 1980), obejmuje swym przedmiotem analizę drugiego z najważniejszych procesów podejmowania decyzji prawnych, kierując uwagę autora na praktyczne aspekty teorii prawa. Spowoduje ona też jego wielokrotne powroty do problematyki generalnych klauzul odsyłających, zarówno w wystąpieniach konferencyjnych, artykułach naukowych, rozdziałach w monografiach, jak i w odrębnych monografiach. Najważniejszymi z tych ostatnich są prace, z których jedna konfrontuje po upływie 15 lat tę konstrukcję ze zmienionym po 1989 r. polskim porządkiem prawnym (*Stosowanie generalnych klauzul odsyłających*, Kraków 2001), a druga, po kolejnych 20 latach, wiąże formułowane w klauzulach kryteria pozaprawne z procesem i regułami sądowej wykładni prawa (*Kryteria pozaprawne w sądowej wykładni prawa*, Warszawa 2022). Mimo wspólnego mianownika w postaci konstrukcji normatywnej stanowiącej podstawę analiz każda z nich ukazuje inną perspektywę teoretycznoprawną ról klauzul generalnych w procesach stosowania i wykładni prawa. Wszystkie one razem umacniają jednak niepozytywistyczne rozumienie istoty prawa (uwzględniające chociażby rolę aksjologii pozaprawnej w porządku prawnym). W tym kontekście monografia *Klauzule generalne w stosowaniu prawa*

stanowiła przejaw tendencji polegającej na odejściu od traktowania przepisów prawnych jako wyłącznego źródła rekonstrukcji prawnych wzorów zachowania. Praca ta ukształtowała też w istotnym zakresie sposób „uprawiania” przez jej autora teorii prawa, którego istotną cechą jest (obok akcentowania roli badań komparatystycznych) wiązanie podstaw twierdzeń teoretycznoprawnych z ich perspektywą zarówno dogmatycznoprawną (w ramach roli teorii prawa w tzw. integracji wewnętrznej nauk prawnych), jak i praktyczną (głównie w odniesieniu do orzeczniczej praktyki sądowej). Jak się wydaje, jej lektura odsłania przy tym, mimo całkowicie odmiennej rzeczywistości społeczno-prawnej, aktualność sformułowanych w niej tez (co wynika także z powszechności i trwałości konstrukcji klauzul generalnych) w kontekście ich ról w różnych porządkach prawnych. Stąd też nawet jeśli po 36 latach od roku jej publikacji autor pewne zagadnienia ująłby lub wyraziłby inaczej, żaden fragment pierwotnego tekstu pracy nie uległ w ramach niniejszego wydania zmianie.

Chciałbym na koniec serdecznie podziękować inicjatorowi tego przedsięwzięcia, Panu adwokatowi Piotrowi Sendeckiemu, Pani redaktor Bernadecie Lekacz za pracę edytorską oraz redaktorom serii – Panu profesorowi Adrianowi Niewęglowskiemu i Panu doktorowi Mateuszowi Chrzanowskiemu, reprezentującym Stowarzyszenie Naukowe *Pro Scientia Iuridica*.

Lublin, 25 kwietnia 2023 r.

prof. dr hab. Leszek Leszczyński

WYKAZ I OBJAŚNIENIA UŻYWANYCH W PRACY SKRÓTÓW

SN	– Sąd Najwyższy
GKA	– Główna Komisja Arbitrażowa
NSA	– Naczelny Sąd Administracyjny
k.c.	– kodeks cywilny (ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r.)
k.r.o.	– kodeks rodzinny i opiekuńczy (ustawa z dnia 25 lutego 1964 r.)
k.p.	– kodeks pracy (ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r.)
k.k.	– kodeks karny (ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r.)
k.p.k.	– kodeks postępowania karnego (ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r.)
k.p.c.	– kodeks postępowania cywilnego (ustawa z dnia 17 listopada 1964 r.)
k.p.a.	– kodeks postępowania administracyjnego (ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r.)
P.A.G.	– ustawa z dnia 23 października 1975 r. o Państwowym Arbitrażu Gospodarczym
p.o.p.c.	– (z 1964 r. lub z 1950 r.) – przepisy ogólne prawa cywilnego (dekret z dnia 12 listopada 1964 r. lub ustawa z 18 lipca 1950 r.)
k.z.	– kodeks zobowiązań (rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r.)
p.p.m.	– ustawa z dnia 12 listopada 1965 r., Prawo prywatne międzynarodowe
u.s.p.	– ustawa z dnia 20 czerwca 1985 r., Prawo o ustroju sądów
BGB	– Das Bürgerliche Gesetzbuch z 1896 r.
ABGB	– Das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch z 1811 r.
PiP	– „Państwo i Prawo”
NP	– „Nowe Prawo”
SPE	– „Studia Prawno-Ekonomiczne”
RPEiS	– „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”
ZNUŁ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”
PUG	– „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego”
OSPİKA	– „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych”
OSNCP	– „Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Cywilna (Izba Cywilna i Administracyjna) oraz Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych”
OSNKW	– „Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna oraz Izba Wojskowa”
ONSA	– „Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego”

Przy powoływaniu orzeczeń w przypisach litera C, P lub K oznacza orzeczenie odpowiedniej Izby Sądu Najwyższego, natomiast skróty: GKA oraz NSA oznaczają orzeczenia tych organów. Cyfry umieszczone po tych literach oznaczają pozycję orzeczenia w wykazie powołanych orzeczeń, który znajduje się na końcu pracy. W wykazie orzeczeń także zastosowano skróty:

- w. – oznacza: wyrok,
- o. – oznacza: orzeczenie,
- p. – oznacza: postanowienie,
- u. – oznacza: uchwałę składu trzech sędziów SN,
- u. 7 s. – oznacza: uchwałę składu siedmiu sędziów SN u.I.C. (lub u.I.K.),
- u.I.P. – oznacza: uchwałę całej (odpowiedniej) Izby SN.

Na powyższych zasadach opiera się także wykaz powołanych w pracy glos. W przypisach glosy powołane są poprzez numer (w nawiasie) oznaczający pozycję danej glosy w wykazie glos umieszczonym także na końcu pracy.

W przypisach zastosowana jest także skrócona forma zapisu poszczególnych pozycji literatury. Przy pierwszym powołaniu danej pozycji podano pełny tytuł. Przy powołaniach następnych – jedynie początek tytułu pracy. Pełne dane bibliograficzne wszystkich pozycji znajdują się w wykazie powołanej literatury na końcu pracy.

W tekście wielokrotnie wykorzystywana jest forma odesłań do innych fragmentów pracy. Odesłanie takie (umieszczone w nawiasach ze słówkiem „por.”) zawiera kolejno: numer rozdziału, numer paragrafu oraz, po myślniku, odpowiedni punkt wewnętrzny w ramach danego paragrafu. Jeżeli odesłanie dotyczy tego samego paragrafu, oznaczony jest tylko ten punkt wewnętrzny z dopiskiem „wyżej” lub „niżej”.

UWAGI WSTĘPNE

1. Klauzule generalne są współcześnie powszechnymi konstrukcjami normatywnymi, przekraczającymi granice określonych instytucji prawnych, gałęzi prawa oraz systemów prawnych danych państw. Powszechności tej towarzyszy dosyć szerokie zainteresowanie nauki prawa. Celują w tym zwłaszcza dyscypliny szczegółowe prawoznawstwa, a szczególną rolę pełni tutaj nauka prawa cywilnego oraz nauki jej pokrewne, wywodzące się ze wspólnego trzonu, przepisów prawnych szeroko rozumianej cywilistyki.

Nauki te zajmują się przede wszystkim występowaniem klauzul w poszczególnych działach prawa, instytucjach prawnych, a wreszcie także przepisach prawnych, oraz uzależnieniem treści najbardziej typowych dla danej gałęzi stosunków prawnych od obecności klauzuli w przepisach ten stosunek regulujących. Wypowiadają ponadto twierdzenia na temat tworzenia i stosowania klauzul.

Klauzule generalne mogą stać się także, i to w zakresie większym, niż miało miejsce dotychczas, przedmiotem badawczym teorii państwa i prawa. Konstrukcja normatywna, która występuje właściwie we wszystkich gałęziach systemu prawa, powinna znaleźć należne jej miejsce w ramach najogólniejszej dyscypliny nauk prawnych. Tymczasem brak jest w miarę ujednocionej, a jednocześnie dostatecznie pogłębionej definicji klauzuli. Zdarzają się wprawdzie wypowiedzi na temat ich roli w funkcjonowaniu prawa, są one jednak niejako „okazyjne”, a ponadto opierają się zazwyczaj na ustaleniach nauk szczegółowych. Brak jest odpowiedniego przejścia od perspektywy empirycznej do teoretycznej i wypowiedzania twierdzeń ogólniejszej natury, opartych bezpośrednio na obserwacji praktyki. Brak jest tym bardziej kompleksowej obserwacji i analizy ról klauzul generalnych w stosowaniu prawa. Praca niniejsza stara się ten ostatni brak w jakimś sensie wypełnić. Jej celem jest dostrzeżenie tych ról oraz dokonanie uogólnień na podstawie dotarcia do publikowanych decyzji stosowania prawa w naszym kraju. Stanowi to próbę w jakiejś mierze samodzielnego

wkładu w problematykę badawczą teorii państwa i prawa, ze szczególnym uwzględnieniem zakresu teorii prawa.

Problematyka klauzul generalnych jest istotna z teoretycznego punktu widzenia w kilku przynajmniej aspektach zjawiska prawnego. Może bowiem występować w rozważaniach np. na temat ontologii prawa i normy prawnej, ogólnej polityki tworzenia prawa, techniki prawodawczej, przestrzegania prawa, aksjologii prawniczej itp. Wydaje się jednak, że największe znaczenie problematyka ta winna mieć w rozważaniach na temat stosowania prawa w ujęciu ogólnoteoretycznym. Wynika to z istoty klauzuli jako konstrukcji normatywnej, która odsyła przede wszystkim podmiot stosujący prawo do nieokreślonych w systemie prawnym ocen, kreując w ten sposób pewien zakres swobody decyzyjnej.

Przekonanie o wadze związków problematyki klauzul generalnych oraz procesu stosowania prawa legło u podstaw napisania tej pracy. Jej zadaniem jest próba określenia roli klauzul w tym procesie. Idzie więc w tej pracy głównie o zbadanie, jakie rodzaje skutków sformułowania klauzul w stosowanych przepisach prawnych można zauważyć, w jakiego typu działaniach i rozumowaniach podmiotu stosującego prawo one występują oraz jaka jest ich rola, kierunek oraz zakres (niejako siła oddziaływania) ich wpływu na podstawowe właściwości procesu stosowania prawa.

Byłoby przedwczesnym wdawać się już w uwagi wstępnych w problemy merytoryczne, a nawet pojęciowe, zwłaszcza jeżeli te ostatnie są kontrowersyjne. Poświęcone im będą odpowiednie części pracy w zakresie koniecznym do podjęcia zadań zasadniczych dla całości rozważań. Trzeba jednak, wydaje się, już teraz powiedzieć, iż dla potrzeb tych rozważań ograniczone zostaje pojęcie stosowania prawa do działań kompetentnych organów państwowych, które prowadzą do wydania decyzji jednostkowej, ustalającej prawne konsekwencje danego stanu faktycznego (por. III.1–2).

2. Realizacji tych zadań służyć ma układ pracy. Praca składa się z dwu części. Ich wyodrębnienie spowodowane zostało odmiennym ujęciem przedmiotu badań oraz odmiennym rodzajem ustaleń będących rezultatem całego procesu badawczego. Część pierwszą (rozdziały I i II) można byłoby określić jako wprowadzającą, mającą charakter pojęciowy i normatywny (w sensie oparcia analizy na materiale normatywnym). Natomiast część drugą (rozdziały III, IV i V) – częścią zasadniczą, opartą na metodzie indukcyjnej, rejestrującą oraz kwalifikującą faktyczną rolę klauzul generalnych w stosowaniu prawa.

W rozdziale I podjęta została próba wyznaczenia elementów pojęcia klauzuli generalnej. Przyjęta tam koncepcja stanowi jednocześnie próbę wyróżnienia klauzul spośród innych zwrotów nieokreślonych (niedookreślonych)

znaczeniowo oraz odróżnienia ich od konstrukcji uznania (administracyjnego i sądowego) oraz zasad prawa.

W rozdziale II przeprowadzona została natomiast próba określenia miejsca klauzul generalnych w systemach przepisów prawnych. Z konieczności nastąpiło tutaj częściowe wejście w problematykę nauk szczegółowych prawoznawstwa oraz nauk historycznych. Przy tak zakreślonym przedmiocie pracy (por. wyżej – 1) związki te muszą mieć jednak jakieś granice. Najbardziej istotne w tym rozdziale jest dostrzeżenie tego, co bezpośrednio wypływa z występowania klauzul w poszczególnych gałęziach w kontekście późniejszej (część druga pracy) obserwacji roli klauzul w stosowaniu prawa. Analiza „zatrzymuje się” na poziomie podziałów gałęziowych. Jedynie sporadycznie – w gałęziach najszerszych – dotyka poziomu podziałów wewnętrznych w danej gałęzi (np. prawo zobowiązań w prawie cywilnym), natomiast nie wchodzi w zasadzie w problematykę poszczególnych instytucji czy przepisów prawnych.

W rozdziale tym chodziło o wykazanie, że z jednej strony klauzula jest konstrukcją przekraczającą podziały systemów prawa na typy historyczne oraz na gałęzie prawa, natomiast z drugiej – że można zauważyć pewne różnice w występowaniu oraz w poszczególnych sformułowaniach klauzul w ramach tych dwu jednostek podziału. Dostrzeżenie obu rodzajów zależności wiąże się powtarzalnością, ale także zmiennością warunków oraz możliwych celów prawodawczych związanych z formułowaniem klauzul.

Występujący zatem siłą rzeczy styk z zagadnieniami, którym poświęcają specjalne badania nauki szczegółowe prawoznawstwa, nie wyklucza ani nawet osłabia – jak się wydaje – potrzeby spojrzenia z wyższego szczebla ogólności. Jest to jeszcze bardziej widoczne w części drugiej pracy. Dowodzi ona przy tym, iż nie formułowano wniosków ogólniejszej natury w oderwaniu od obserwacji i analizy decyzji stosowania prawa, iż starano się połączyć (choć z punktu widzenia zachowania niektórych, zwłaszcza bardziej tradycyjnych kanonów metodologicznych teorii prawa nie musi to być od razu akceptowane) ów szczegółowy w tym przypadku empiryczny, funkcjonalny oraz ogólny obraz zjawiska. W ten sposób praca – jeśli tak można powiedzieć – mieści się w tym nurcie rozważań teorii państwa i prawa, który wiąże się z jej funkcją integracji wewnętrznej w ramach nauk prawnych.

W części drugiej przedmiotem badań jest rola klauzul w całości, ale także w poszczególnych elementach składowych procesu stosowania prawa. Następstwa, jakie wiążą się z występowaniem klauzul w tych procesach, starano się ująć w miarę całościowo (kompleksowo) oraz w miarę ogólnie w skali systemu prawa oraz praktyki stosowania norm. Przedstawienie układu tej części pracy wymaga jednak wyjaśnienia kilku podstawowych kwestii warsztatowych.

Podstawą rozważań tej części są badania publikowanych decyzji Sądu Najwyższego, Naczelnego Sądu Administracyjnego oraz Głównej Komisji Arbitrażowej. Decyzje podejmowane przez te organy obejmują stosowanie przepisów wielu gałęzi prawa, w tym także tych, które znalazły się w polu zainteresowania tej pracy – tzn. gałęzi prawa cywilnego, obrotu społecznego, rodzinnego, pracy, administracyjnego oraz karnego. W związku z powyższym kolejnego wyjaśnienia wymagają przynajmniej trzy dalsze kwestie: 1) typu stosowania prawa oraz rodzajów podmiotów wydających badane decyzje, 2) proporcji w badaniach stosowania przepisów różnych gałęzi prawa oraz 3) okresu wydawania badanych decyzji.

Badania decyzji skupiają się przede wszystkim na sądowym typie stosowania prawa (por. dokładniejsze wyjaśnienia w III.1–2 oraz IV.3e–1). Zadecydowały o tym dostępność oraz reprezentatywność tych decyzji dla skali ogólnej. Nie poddano bezpośrednim badaniom decyzji organów administracji państwowej oraz organów zarządzających jednostkami gospodarki społecznej. Pojawiające się niekiedy twierdzenia dotyczące tych działań, stanowiące podstawę porównań konsekwencji klauzul, wypowiedane są bądź na podstawie literatury, która na takich badaniach się opierała, bądź na podstawie opisów decyzji tych podmiotów w decyzjach organów kontrolnych (np. decyzji organów administracyjnych w decyzjach NSA). Podobnie nie powołuje się w tej pracy orzeczeń sądów powszechnych, uznając, iż posłużenie się nawet wybiórczo potraktowanym orzecznictwem tych sądów przeladowałoby materiał empiryczny występujący w tej pracy. Ponadto same badania musiałyby się ograniczyć z konieczności jedynie do wybranych sądów rejonowych oraz wojewódzkich. Przeprowadzane przeze mnie orientacyjne badania takich orzeczeń nie wskazywały jakichś wyraźnych odrębności poza ogólnie stwierdzanymi dla stosowania prawa przez różne instancje sądowe (por. IV.3e–4). Pewnych, wydaje się, że wystarczających dla zakresu rozważań tej pracy podstaw do wypowiedania wniosków mogą natomiast dostarczyć opisy orzeczeń tych sądów powszechnych znajdujące się w publikowanym orzecznictwie SN.

Badania zostały przeprowadzone tak, aby uzyskać w miarę całościowy obraz roli klauzul w stosowaniu prawa w różnych jego gałęziach. Proporcje w obserwacjach nie są jednak równe. Wynika to z samego zakresu występowania klauzul w przepisach tych działów oraz, co się zwykle z tym wiąże, z różnej częstotliwości wykorzystywania klauzul w decyzjach stosowania tych przepisów. Stąd też klauzule są najbardziej widoczne przy stosowaniu prawa cywilnego oraz tych gałęzi, które z prawem cywilnym mają bliski związek. W porównaniu z tymi działami, zakres badania stosowania prawa administracyjnego czy karnego nie jest tak rozległy, chociaż także wystarczający, jak się wydaje, do dokonania pewnych porównań czy uogólnień.

Badania orzecznictwa obejmują cały okres funkcjonowania prawa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (przebadane zostały w zasadzie wszystkie opublikowane decyzje wspomnianych organów). W ramach analizy orzecznictwa karnego SN skupiono się jednak przede wszystkim na okresie po wprowadzeniu nowej regulacji w 1969 r. Na tym ogólnym tle najbardziej ograniczony zasięg mają badania orzeczeń NSA, bowiem obejmują one okres od powstania tego sądu, tzn. od 1980 r. Wszystkie badania doprowadzone są do orzeczeń wydanych w latach osiemdziesiątych, a opublikowanych najpóźniej w roku 1984.

Pora teraz przejść do krótkiego przedstawienia układu części drugiej pracy, opartej na wyżej przedstawionym materiale.

Rozdziały III i IV zawierają rekonstrukcję roli klauzul w stosowaniu prawa. Dotyczą przy tym właściwości podstawowych powtarzających się, a więc w miarę powszechnych. Podzielono te właściwości na dwie grupy – na te, które dotyczą przebiegu procesu decyzyjnego oraz treści samej decyzji (rozd. III), oraz na te, które dotyczą wartościowania przy ustalaniu treści (interpretacji) klauzul (rozd. IV). W rzeczywistości stosowania prawa właściwości te zachodzą na siebie. Zabieg polegający na ich przedstawieniu jako zagadnień względnie odrębnych wydaje się być uzasadniony z uwagi na odmienny rodzaj rozumowań, a przede wszystkim – argumentacji uzasadniającej dane rozumowania.

W rozdziale IV zdecydowano się na wyodrębnienie paragrafu poświęconego wpływowi czynników zmieniających właściwości wartościowania w uzasadnieniach decyzji (por. IV.3). Jest tutaj miejsce na wskazanie zależności interpretacji klauzul od typu i podmiotu stosującego, od cech regulacji w danej gałęzi stosowanego prawa, od zmian w sytuacji polityczno-społecznej, zmian rozwojowych samego systemu prawa, a także od tego, czy klauzula jest stosowana samodzielnie, czy też wspólnie z innymi zwrotami nieokreślonymi czy zasadami prawa.

Pracę kończy rozdział V, który zawiera uogólnioną kwalifikację dostrzeżonych właściwości funkcjonowania klauzul z punktu widzenia wymogu praworządności stosowania prawa. Ocena ta jest tutaj doniosła z powodu charakteru klauzul generalnych otwierających system prawa na wartości pozaprawne, kreujących w ten sposób zwiększony zakres swobody decyzyjnej i umożliwiających odchodzenie od wyznaczonych przez prawo, formalnych i treściowych kryteriów podejmowania decyzji stosowania prawa.

3. W zasadniczym trzonie pracy twierdzenia oparte są na wynikach badań decyzji stosowania prawa. Badaniu podlegał zapis decyzji wraz z uzasadnieniem. Stanowi to pewną, można rzec, naturalną trudność w odczytaniu rzeczywistych rozumowań podmiotu podejmującego decyzję

stosowania prawa. Uzasadnienie bowiem przede wszystkim racjonalizuje decyzję oraz proces dochodzenia do niej, a nie opisuje (a przynajmniej – z zasady nie opisuje) rozumowań podmiotu (por. III.1–4).

O ile zatem przeprowadzone badania stanowią bezpośrednią podstawę uogólnień na temat praktyki uzasadniania, to mogą być podstawą jedynie ostrożnych wniosków co do faktycznych przebiegów psychicznych procesów podejmowania samej decyzji. Niepewność ta zmusza do przyjęcia szeregu twierdzeń wyjściowych, dość powszechnie uznawanych w literaturze prawniczej na temat modelu decyzyjnego procesu stosowania prawa, podstawowych rozumowań w nim zachodzących, a zwłaszcza sposobu oceniania (udziału ocen w tym procesie). Dopiero w tych ramach umieścić można wdrażane w uzasadnieniach argumentacje podmiotów stosujących prawo. „Zabieg” ten pozwala – jak się wydaje – na wszechstronniejsze ukazanie roli klauzul generalnych w stosowaniu prawa, a zwłaszcza na związanie wniosków wyprowadzanych z obserwacji materiałów decyzji z odnośnymi twierdzeniami teorii prawa.

Celem jest zbudowanie modelu rekonstrukcyjnego, ale także – co widać zwłaszcza w rozdz. V – zarysowanie modelu optymalizacyjnego, z punktu widzenia założonego wcześniej, podstawowego, jak się wydaje, dla stosowania prawa w naszych warunkach ustrojowo-społecznych, wymogu praworządności tego typu działań.

4. W pracy wykorzystana jest także obok materiału orzeczniczego określona literatura przedmiotu.

Ścisłe powiązanie konstrukcji klauzuli generalnej z tekstem prawnym powoduje, że obok podstawowej dla pracy literatury teoretycznoprawnej wykorzystane zostały także, w niezbędnym zakresie, opracowania dyscyplin szczegółowych prawoznawstwa (np. co do pojęcia klauzuli, ich występowania czy funkcji, jakie one w danym dziale prawa pełnią). Charakter klauzuli generalnej powodował także konieczność wykorzystania literatury aksjologicznej.

Z racji umieszczenia przedmiotu pracy w polskim systemie prawa i polskiej praktyce stosowania prawa jedynie posilkowo wykorzystana jest literatura obca: pochodząca z innych państw socjalistycznych, zachodniemiecka (tradycyjnie przywiązująca dużą wagę do problematyki klauzul generalnych) czy anglosaska (zwłaszcza przy zagadnieniach przekraczających różnice pomiędzy charakterem systemu *common law* i systemu ustawowego).

Ilość materiału empirycznego zmusza do zastosowania, zwykle niewygodnych z punktu widzenia odbioru pracy, skrótów redakcyjnych, widocznych zwłaszcza przy powoływaniu orzeczeń w przypisach. Autorowi wypada w tym miejscu przeprosić za te utrudnienia.

CZĘŚĆ I
POJĘCIE I MIEJSCE KLAUZUL GENERALNYCH
W SYSTEMIE PRAWA

ROZDZIAŁ I

POJĘCIE KLAUZULI GENERALNEJ

1. Elementy pojęcia klauzuli generalnej

Termin „klauzula generalna” powstaje na gruncie języka nauki prawa, natomiast funkcjonuje także w języku praktyki stosowania prawa. Wokół tego terminu nie narosło wprawdzie tak wiele kontrowersji znaczeniowych, jak wokół terminów „norma”, „ocena”, „wartość” czy „zasada”, niemniej także i tutaj stan nie jest bliski jednoznaczności.

Jeśli idzie o słowo „klauzula”, słowniki języka polskiego rejestrują dwojakie jego znaczenie: prawnicze i literackie. Dla języka prawniczego za reprezentatywne uznane zostają tam te znaczenia, które oscylują wokół zastrzeżenia lub warunku w umowie, traktacie lub dokumencie prawnym, przy czym przy definiowaniu poszczególnych rodzajów klauzul (derogacyjnej, delegacyjnej, wykonalności itp.) operuje się także terminami: przepis, reguła, zasada, postanowienie, uchwała itp.¹

Brak jest w języku prawniczym ustalonego znaczenia słowa „generalna” (lub „ogólna”²), a trudności w sprecyzowaniu niewątpliwie wiążą się z tym, iż warunek ogólności przypisywany jest każdej normie prawa stanowionego.

Uzasadnione zatem wydaje się być podjęcie próby zakreslenia elementów pojęcia klauzuli generalnej także w pracy, która zgodnie z tytułem stawia sobie za zadanie ustalenie roli tej konstrukcji w stosowaniu prawa (akcentuującej więc funkcjonalny aspekt całego zagadnienia). Może to być przydatne zwłaszcza dlatego, że wielość normatywnych zwrotów odsyłających, używanych przez prawodawcę, bynajmniej nie ułatwia tutaj orientacji.

¹ Por. *Słownik języka polskiego*, t. III, red. W. Doroszewski, s. 710–711; *Słownik języka polskiego*, t. I, red. M. Szymczak, s. 927; W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, s. 216; *Leksykon PWN*, s. 524.

² Terminu „klauzula ogólna” używa S. Szer, *Prawo cywilne. Część ogólna*, s. 93.

Według propozycji, rozwijanej bardziej szczegółowo niżej, przez klauzulę generalną należy rozumieć zwrot: 1) nieokreślony znaczeniowo, będący częścią przepisu prawnego, 2) odsyłający do ogólnie ukierunkowanych, ocennych kryteriów pozaprawnych oraz 3) którego konkretna treść ustalana jest w procesie stosowania prawa.

1a. Zwrot nieokreślony znaczeniowo, będący częścią przepisu prawnego

1. Nieokreśloność znaczeniowa wyrażen w języku prawnym, zajmującym miejsce pośrednie pomiędzy językami naturalnymi (etnicznymi) a sztucznymi³, może wynikać albo z niejednoznaczności tych wyrażen w języku powszechnym, albo powstaje dopiero na poziomie języka prawnego wówczas, gdy prawodawca tworzy dany termin lub wyraża termin w znaczeniu odrębnym od tego, jakie posiada on w języku powszechnym. Wyrażenia charakteryzujące się tą cechą występują w języku prawnym powszechnie i powodują nie tylko otwartość struktury znaczeniowej poszczególnych zwrotów, lecz wpływają także na nieostrość całego systemu reguł prawnych⁴.

Zwrotem nieokreślonym znaczeniowo może być sformułowany w przepisie prawnym zwrot zawierający nazwę, której znaczenie nie jest w języku prawnym określone, a z którą użytkownicy tego języka, posiadający dostateczną kompetencję językową, wiązać mogą różne znaczenia. Istnieją rozmaite podziały zwrotów nieokreślonych⁵. Najistotniejszym wydaje się być podział na te, które: 1) zawierają nazwy odsyłające w celu dookreślenia ich znaczenia (np. dla potrzeb decyzji stosowania prawa) do, najogólniej mówiąc – faktów, empirii oraz 2) na te, które zawierają nazwy odsyłające w tym samym celu do ocen. Podział ten nie jest rozłączny (o czym niżej), a ponadto może być prowadzony dalej w ramach tych wyróżnionych członów.

Podział zwrotów należących do grupy pierwszej zależy od tego, czy dany zwrot zawiera nazwy konkretne, czy abstrakcyjne. Przez nazwę konkretną należy rozumieć nazwę, która jest znakiem dla rzeczy, osób lub dla czegoś, co sobie jako rzecz lub osobę wyobrażamy (np. stół, sędzia)⁶. Zwrot zawierający nazwę konkretną (np. dokument, instytucja państwowa lub społeczna, przedsiębiorstwo państwowe) może być nieostry (gdy brak

³ Por. K. Opalek, J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii prawa*, s. 41; T. Gizbert-Studnieki, *Czy istnieje język prawny?*, s. 49.

⁴ Por. J. Wróblewski, *Nieostrość systemu prawa*, s. 10 i n. Autor umieszcza język prawny w pozycji pośredniej pomiędzy językami twardymi i miękkimi (na s. 9 por. też: powołaną tam literaturę).

⁵ Por. K. Engisch, *Einführung in das juristische Denken*, s. 106 i n.; H.U. Erichsen, W. Martens, *Das Verwaltungsbandeln*, s. 160–162.

⁶ Por. Z. Ziemiński, *Logika praktyczna*, s. 26.

jest ustalonego zakresu tej nazwy, tzn. niemożliwe jest określenie zbioru wszystkich jej desygnatów) lub niewyraźny (gdy brak jest określonej treści językowej, tzn. niemożliwe jest podanie zespołu cech, po których każdy, kto rozumie te nazwy w sposób właściwy, mógłby poznać, czy można je do jakiegoś przedmiotu zastosować, czy nie)⁷.

Prawodawca, dostrzegając nieokreśloność znaczeniową takiego zwrotu (tzn. albo jego nieostrość, albo niewyraźność), może starać się ujednoclić jego znaczenie, np. w postaci definicji legalnej. Wyjaśnienie to zazwyczaj podaje istotne cechy (np. treść charakterystyczną⁸) przedmiotów, które są desygnatami tej nazwy (np. definicja dokumentu w art. 120 k.k.). Rządziej natomiast ma miejsce podanie zbioru desygnatów danej nazwy, co byłoby czynnością z reguły nieefektywną. Spotkać można jednak przypadki „uszczerłowień” danej nazwy konkretnej przez nazwy bliżej określające desygnaty (np. w art. 120 k.k.: cudze mienie, funkcjonariusz publiczny). Nie likwiduje to nieostrości nazwy, lecz zmienia stopień jej niewyraźności na mniej nieokreślony (nazwy „wyjaśniające” nadal pozostawać mogą nazwami nieostrymi) i ułatwia m.in. podmiotowi stosującemu prawo ustalenie treści językowej.

Inaczej jest ze zwrotami zawierającymi nazwy abstrakcyjne. Nazwa taka nie jest znakiem konkretnych przedmiotów, lecz wskazuje albo na cechę wspólną wielu przedmiotom (np. białość), albo na pewne zdarzenie lub stan rzeczy (np. cisza, wybuch), albo na pewien stosunek między przedmiotami (np. braterstwo)⁹. Przykładami takich nazw w języku prawnym mogą być: pokrewieństwo, powrót do przestępstwa, obrona konieczna, własność społeczna, możliwości majątkowe czy zarobkowe, nierząd itp. Abstrakcyjność nazwy powoduje tutaj brak możliwości znalezienia w świecie realnym konkretnych desygnatów takiej nazwy. Przyjmuje się niekiedy z tego powodu, że są to nazwy pozorne¹⁰, chociaż można sobie wyobrazić pewne stany rzeczy odpowiadające danej nazwie.

Wzrost występowania nazw ostatniego rodzaju w języku prawnym należy niewątpliwie wiązać z momentem zaprzestania formułowania kazuistycznych przepisów prawnych. Prawodawca, formułując tego rodzaju nazwy, nie oczekuje (m.in. od podmiotów stosujących prawo) prostego wyszukania konkretnych przedmiotów, lecz dokonania uogólnienia pojęciowego na

⁷ Por. K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, s. 40–42, 53. O koncepcjach nieostrości oraz zakresu „brzegu niepustego”, które nie są w tej pracy szczegółowo rozważane, por. T. Kubiński, *Nazwy nieostre*, s. 119, 121–123; T. Gizbert-Studnicki, *Wieloznaczność leksykalna w interpretacji prawniczej*, s. 52–53, 56; M. Zirk-Sadowski, *Rozumienie ocen w języku prawnym*, s. 62–75.

⁸ Por. K. Ajdukiewicz, *Logika...*, s. 50.

⁹ Por. Z. Ziemiński, *Logika...*, s. 26.

¹⁰ Por. Kotarbiński, *Kurs logiki dla prawników*, s. 16–18.

podstawie obserwacji szeregu faktów, które może dopiero prowadzić do zakwalifikowania danego faktu czy stanu rzeczy jako odpowiadającego treści danej nazwy. Oczekuje więc budowy – na podstawie owej uogólnionej obserwacji – elementów pojęcia prawnego¹¹. Związek z faktami, z elementami rzeczywistości ma tutaj miejsce, lecz jest on pośredni, „przepuszczony przez filtr” ustaleń pojęciowych systematyzujących i uogólniających zjawiska realne. Z racji tego, że wśród tych zwrotów przeważają zwroty techniczne, którym prawodawca chce nadać specjalne znaczenie, także przy tej kategorii spotkać można wyjaśnienia ustawowe, które rzecz jasna, nie mogą polegać na próbach podawania desygnatów, a które polegają na wskazaniu stałych cech ułatwiających m.in. podmiotom stosującym prawo zbudowanie pojęcia, a w konsekwencji kwalifikację danego faktu (np. wyjaśnienie nazw abstrakcyjnych: usiłowania w art. 11 czy przygotowania w art. 14 k.k.).

2. Drugą grupę zwrotów nieokreślonych stanowią zwroty odwołujące się wyraźnie do ocen. Wyróżnieniu tej grupy powinny jednak towarzyszyć dwie uwagi.

Pierwsza z nich wskazuje, iż wyróżnienie tej grupy zwrotów nie może sugerować, że w każdym przypadku łatwo jest powiedzieć, czy odesłanie dotyczy faktów, czy ocen¹². Osąd zależy przede wszystkim od przyjęcia określonych założeń ontologicznych, ale nawet w ramach danych założeń nie jest to zawsze jednoznaczne. Są zjawiska, stany rzeczy, w których element faktu i element oceny występują wspólnie, niejako przemiennie. Można to z pewnością zauważyć przy takich nazwach, jak obrona konieczna, stan wyższej konieczności, nadużycie prawa itp. Można to także zauważyć przy odesłaniu do potrzeb społecznych czy potrzeb rodziny. Zależy to bowiem od przyjęcia znaczenia słowa „potrzeba”. Nawet takie słowo jak „interes” nie wywołuje jednoznacznych skojarzeń w omawianym kontekście; według niektórych koncepcji ustalenie interesu nie wymaga przyjęcia postawy oceniającej¹³.

Dla rozważań prowadzonych w tej pracy istotne wydaje się przyjęcie, iż możliwe jest formułowanie takich wyrażań, terminów, pojęć, zwrotów, w których element wartościujący i intelektualny będą się splatać, a przy których od założeń wyjściowych lub kontekstu sytuacyjnego będzie zależeć, któremu z nich da się „pierwszeństwo”.

¹¹ Por. K. Ajdukiewicz, *Logika...*, s. 30; Z. Ziemiński, *Logika...*, s. 69.

¹² Por. Z. Ziemiński, *Etyczne problemy prawnoznawstwa*, s. 185. Por. też: J. Wróblewski, *Sądowe stosowanie prawa*, s. 158 i n. (kategoria faktów wyróżnionych oceniająco).

¹³ Por. P. Poliński, *Marxistowska koncepcja interesów w badaniach polskich – problemy i stanowisko*, s. 81–83. Por. też: K. Llewellyn, *A Realistic Jurisprudence*, s. 431, 441–442; R. Pound, *A Survey of Social Interests*, s. 1–3, 16–18; A. Reeve, A. Ware, *Interests in Political Theory*, s. 379–400.

W przypadkach, gdy element oceny wyraźnie wynika z danego wyrażenia, można mówić o wyrażeniach ocennych/oceniających.

Druga natomiast uwaga dotyczy pojęcia nieokreśloności znaczeniowej przypisanej zwrotom ocennym.

Otóż, należy się zgodzić, iż zwroty ocenne nie mogą być określone przez kompetencję językową, tak jak to ma miejsce w przypadku zwrotów opisowych (w tym sensie nie są te zwroty wieloznaczne leksykalnie w sposób typowy). Określenie może tutaj nastąpić przez „dzianie się” języka, przez wiązanie ustalenia znaczenia wypowiedzi zawierającej te wyrażenia ze skojarzeniami emocjonalnymi. Przy wypowiedziach ocennych następuje bowiem przesunięcie zagadnienia z semantyki na pragmatykę języka, a ustalenie znaczenia całego zwrotu dokonywać się będzie w oparciu o określone założenia aksjologiczne, warunkowane obejmującą wiele zjawisk sytuacją socjolingwistyczną, w której tekst powstaje i funkcjonuje¹⁴. Nieokreśloność znaczeniowa zwrotów ocennych nie może być w prosty sposób zestawiana z nieokreślonością znaczeniową zwrotów opisowych, odsyłających do faktów. Z tym zastrzeżeniem traktujemy dalej także klauzule generalne jako zwroty nieokreślone znaczeniowo.

Grupa zwrotów ocennych także nie jest grupą jednolitą, a podziały założyć tutaj mogą od – najogólniej mówiąc – sposobu dokonywania oceny oraz podstawy jej wypowiedzenia. Dla nazwania tych grup konieczna jest pewna konwencja terminologiczna, bowiem nie utarł się w literaturze żaden jednolity sposób nazewnictwa. Najprościej chyba będzie przyjąć, iż jedną podgrupą są zwroty porównawcze, zaś drugą stanowiące przedmiot niniejszej pracy klauzule generalne.

Zwroty porównawcze (zamiennie można je nazywać szacunkowymi) w naszym systemie prawa to takie zwroty, jak: ważne powody, uzasadnione przyczyny, szczególne okoliczności, normalne następstwa, trwałe i zupełny rozkład pożycia, szczególne zasługi, rażąca strata, stosowne wynagrodzenie, przeciętna miara, odpowiednia różnica wieku, poważny wkład itp. Zwroty te zawierają obok elementu faktycznego (powody, przyczyny) element ocenny (ważne, szczególne).

Element ocenny, zawarty w tego rodzaju zwrocie, wyraźnie wskazuje na konieczność oszacowania stopnia, wielkości, wagi, intensywności wystąpienia danego stanu rzeczy. Ocena jest tutaj jednostkowa (dotyczy jednostkowego stanu). Dokonywana jest na podstawie porównania pomiędzy

¹⁴ Por. M. Zirk-Sadowski, *Rozumienie...*, s. 59 i n., 89 oraz powołana tam literatura; T. Gizbert-Studnicki, *Czy istnieje...*, s. 58. Jest charakterystyczne, że zarzuty co do języka aktu nie odnoszą się do klauzul (por. Z. Żabiński, *Uwagi o języku kodeksu cywilnego*, s. 35–50).

faktami, które w danym przypadku zaszły, a modelowym stanem rzeczy lub faktami wyobrażanymi, które mogły w takich lub podobnych sytuacjach zajść¹⁵. W tym sensie może być nazwana oceną sytuacyjną, bowiem całkowicie jest powiązana z daną sytuacją i nie może od niej abstrahować. Powoduje to brak typowych definicji legalnych. Spotkać można co najwyżej próby „ulotwienia” m.in. stosującemu prawo sformułowania tej oceny poprzez podanie przykładów bardziej konkretnych, merytorycznych kryteriów odpowiadających treści całego zwrotu (por. II.1). Nie ma więc np. ważnych powodów w ogóle, niezależnie od konkretnych powodów, z jakimi podmiot oceniający (szacujący) ma do czynienia i o których może we wspomniany wyżej sposób orzec. Zaliczenie takiego oszacowania czy porównywania do ocen wymaga podkreślenia ich odrębności względem przeżyć aprobaty (dezaprobaty), która nie musi tutaj występować, a którą zwykle łączy się z ocenami typu zasadniczego¹⁶.

Inną istotną cechą tych zwrotów jest brak wskazanych przez prawodawcę kryteriów ogólnych dla oceny owej ważności, trwałości, zupełności itp.

Obie cechy – bezpośredniej sytuacyjności oraz braku ukierunkowania oceny – pozwalają, jak się wydaje, odróżnić te zwroty porównawcze od klauzul generalnych (por. I.1b–4).

3. Nazwa kryteriów klauzuli generalnej – zwrotu ocennego drugiej podgrupy – występującej w postaci najbardziej typowej jest zwrotem dwuczłonowym, najczęściej dwu- lub trzywyrazowym.

Pierwszym członem jest wyraz wskazujący na odesłanie do zespołu jakichś dyrektyw czy norm mających uzasadnienie aksjologiczne (np. zasady, reguły, względy, wymagania) lub do abstrakcyjnych zjawisk, stanów rzeczy, wartości, które są efektem ukształtowanych ocen (np. dobro, interes, cel, przeznaczenie).

Drugim członem jest wskazanie rodzaju kryterium pozaprawnego, umiejscowionego w jakimś zespole zjawisk czy przedmiotów, służącego za treściową podstawę wypowiedzania ocen (np. gospodarka narodowa, produkcja i obrót, współzycie społeczne, ustrój, państwo socjalistyczne, PRL, społeczeństwo, obywatel, zakład pracy, rodzina).

Powyższe stwierdzenia dotyczą najpowszechniej spotykanych postaci klauzul generalnych (np. w naszym systemie – zasady współzycia społecznego, zasady ustroju PRL, cele PRL, społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa, interes społeczny, interes PRL, dobro dziecka, dobro rodziny itp.). Nie wyrażają jednak bezwyjątkowego schematu budowy klauzuli.

¹⁵ Por. K. Engisch, *Einführung...*, s. 110.

¹⁶ Por. Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawodawstwa*, s. 124.

Niekiedy bowiem brak jest jednego z członów, np. spotkać można odesłanie do względów czy zasad słuszności (np. art. 920 BGB), ale też do słuszności (np. art. 315 BGB). W tym ostatnim przypadku brak jest członu pierwszego, a mimo to nie ulega wątpliwości, że wskazana jest potrzeba oceniania w procesie stosowania prawa.

Niekiedy zwroty są formułowane w ten sposób, że ich forma nie odpowiada temu schematowi dwuczłonowemu (np. powołane w art. 161 k.c. wypadki społecznie lub gospodarczo uzasadnione). W innych znów przypadkach zwroty, które mogą być zaliczone do klauzul generalnych, zawierają dodatkowy element ocenny, polegający na wyróżnionej wcześniej ocenie szacunkowej (np. słuszny interes obywatela z art. 6 k.p.a.), co powoduje, że jest to zwrot wypełniający zarówno kategorię klauzul generalnych w pojęciu w tej pracy przyjętym, jak i kategorię zwrotów porównawczych (por. wyżej – 2) przez to, że wymaga dodatkowego „potwierdzenia” stopnia cenneści dobra w takim zwrocie wyrażonego (tzn. interesu obywatela). Podobne kwestie mogłyby powstać przy klasycznych klauzulach dobrych obyczajów czy dobrej wiary w tzw. znaczeniu obiektywnym.

Przykłady powyższe dowodzą pewnej względności zaliczania danych zwrotów do klauzul generalnych jedynie na podstawie ich formy słownej (por. I.1c–4).

Poszczególne człony klauzuli mają ponadto związek z opisowymi zwrotami nieokreślonymi. Zwłaszcza jej drugi człon zawiera albo nazwy konkretne (np. dziecko, zakład), albo nazwy abstrakcyjne (współzycie społeczne, gospodarka narodowa). Obie nazwy są tutaj znakiem dla przedmiotów lub abstrakcyjnych stanów rzeczy, zjawisk itp. Człon pierwszy, wywołujący ocenę podmiotu stosującego prawo, powoduje jednak, że klauzula nawet przy nazwach konkretnych jest zwrotem nieokreślonym znaczeniowo (w sensie tutaj przyjętym).

4. W literaturze przyjęte są dwa podstawowe stanowiska w kwestii stosunku klauzuli do przepisu prawnego¹⁷ – jedno, które nazywa klauzulą cały przepis prawny, zawierający odesłanie, oraz drugie, które klauzulą nazywa jedynie tę część przepisu, która jest zwrotem odsyłającym (w ramach drugiego stanowiska niekiedy, celem uproszczenia, jako klauzulę traktuje się samą nazwę kryterium pozaprawnego). Wydaje się, że oba stanowiska są możliwe do przyjęcia, w zależności od celu i przedmiotu badań.

¹⁷ Np. *Mała Encyklopedia Prawa* z r. 1960 nazywa klauzulą przepis prawny (s. 235), natomiast z r. 1980 – zwrot nieokreślony zawarty w przepisie (s. 228). Por. też: J. Czarzasty, *Przyczynek do problematyki klauzul generalnych*, s. 84–85; K. Wójcik, *Z problematyki klauzul generalnych prawa cywilnego*, s. 86–90.

Dla naszych rozważań właściwsze jest przyjęcia stanowiska drugiego. Decyduje o tym kilka względów. Stanowisko to lepiej oddaje słownikowe znaczenie słowa „klauzula”, bowiem odesłanie do kryteriów pozaprawnych można byłoby traktować właśnie jako warunek lub zastrzeżenie w stosunku do oparcia się jedynie na kryteriach płynących *stricte* z przepisu prawnego. Ponadto uznanie, iż klauzulą jest tylko część przepisu, ułatwia jednolitą kwalifikację lingwistyczną samego zwrotu, bowiem można stwierdzić pewniej, że jest to zwrot nieokreślony znaczeniowo (przyjęcie tutaj stanowiska pierwszego wymagałoby każdorazowego odróżniania w klauzuli warstwy słownej nieokreślonej oraz warstwy dostatecznie określonej znaczeniowo). Wreszcie, co jest względem najistotniejszym, przyjęcie stanowiska drugiego umożliwia analizę teoretyczną klauzul generalnych w postaci wyabstrahowanej od kontekstu danego przepisu prawnego czy nawet instytucji prawnej i ułatwia dalej dostrzeżenie szeregu konsekwencji niejako wyciągniętych przed nawias, zwłaszcza w zakresie oceniania na podstawie wskazanych w klauzuli kryteriów.

Stanowisko pierwsze wymagałoby natomiast uznania, że istnieje tyle klauzul, ile przepisów odsyłających do kryteriów pozaprawnych. Zbyt ściśle wiązałoby to analizę wartościowania z kontekstem całego przepisu i utrudniałoby dokonanie obserwacji odpowiednio uogólnionej, o której była mowa wyżej. Stanowisko to wydaje się natomiast przydatne w analizach prowadzonych przez szczegółowe nauki prawne, np. przy omawianiu roli klauzul w konstrukcji poszczególnych stosunków prawnych w danym dziale prawa.

Przyjmujemy zatem, że klauzula generalna jest zwrotem ocennym, będącym częścią przepisu prawnego, a nie całym przepisem (zwrotem odsyłającym do zwrotów ocennych). I tak np. klauzulami w art. 5 k.c. są: odesłanie do zasad współżycia społecznego oraz odesłanie do społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa.

Klauzula jest zwrotem języka aktu prawnego (na gruncie systemu prawa stanowionego). Oznacza to, że klauzula, mimo że odsyła do kryteriów pozaprawnych, jest kategorią prawną, jest konstruktem prawodawcy¹⁸. W związku z tym jednoznacznie wydaje się być zanegowanie możliwości sformułowania klauzuli przez doktrynę lub judykaturę (niezależnie od negatywnej kwalifikacji takiej ewentualnej praktyki z punktu widzenia postulatów praworządności). Nie byłoby zatem stworzeniem nowej klauzuli generalnej samodzielne powołanie w decyzji stosowania prawa niewyrażonych w przepisach prawnych kryteriów pozaprawnych.

¹⁸ Por. np. S. Grzybowski, *Zasady współżycia społecznego*, s. 115; A. Stelmachowski, *Klauzule generalne w kodeksie cywilnym*, s. 5; Z. Radwański, *Zarys części ogólnej prawa cywilnego*, s. 47.

1b. Zwrot odsyłający do ogólnie ukierunkowanych, ocennych kryteriów pozaprawnych

1. Samo słowo „kryterium” używane przy omawianiu elementów definicji klauzuli generalnej jest słowem wieloznacznym¹⁹ (podobnie jak słowa „wartość” czy „ocena”, które mogłyby być tutaj użyte). Z pewnym uproszczeniem przyjąć można, że słowo to oznacza wartość rozumianą jako cecha cenności przypisana jakimś zjawiskom, obiektom, stanom rzeczy, wypowiedziom itp. na podstawie ukształtowanych w danym środowisku społecznym (a więc przez dany podmiot społeczny) ocen²⁰. Słowo „kryterium” wyraźniej jednak niż słowo „wartość” wskazuje na podstawę później dokonywanych, m.in. w procesie stosowania prawa, ocen, dlatego też używane jest w pracy częściej.

Spotkać można w literaturze wypowiedzi doprecyzowujące obiekt odsłań w klauzulach generalnych. Mówi się np., że klauzule odsyłają albo do ocen²¹, albo do norm czy regul²², albo do ocen i norm łącznie²³. Należy zgodzić się jednak ze stanowiskiem, że nie da się w pełni poprawnie odróżnić tych dwu kategorii na gruncie obserwacji praktyki, a wypowiedzi teoretyczne na ten temat mogą mieć charakter jedynie przybliżony²⁴. Jeżeli przyjmuje się, że klauzule mogą odsyłać do jakichś regul czy norm, to ważne jest, aby ta reguła opierała się na ocenach ukształtowanych w danym środowisku społecznym, tzn. miała uzasadnienie aksjologiczne i w konsekwencji służyła dalej jako podstawa wypowiedzania ocen jednostkowych (konkretnych) przez dany podmiot stosowania prawa. Klauzula wymaga bowiem od tego podmiotu wypowiedzenia oceny, a to, czy będzie ona wyprowadzona z ukształtowanej już normy pozaprawnej mającej uzasadnienie aksjologiczne, czy „tylko” z niesankcjonowanej „jeszcze” normatywnie wartości, jest tutaj chyba zagadnieniem najczęściej niedającym się zweryfikować wobec braku wyrazu formalnego większości norm czy regul pozaprawnych.

¹⁹ Por. S. Soldenhoff, *O dwóch rodzajach kryteriów etycznych*, s. 77–78.

²⁰ O różnych rozumieniach wartości por. Z. Ziemiński, *Problemy...*, s. 102; L. Nowak, *U podstaw marksistowskiej aksjologii*, s. 7 i n.; H. Groszyk, L. Leszczyński, *Wartości pozaprawne w procesie stosowania klauzul generalnych*, s. 1–3.

²¹ Por. J. Trojanek, *Obowiązki współdziałania jednostek gospodarki uspołecznionej przy zawieraniu i wykonywaniu umów*, s. 27; J. Nowacki, *Niektóre zagadnienia zasad współżycia społecznego*, s. 107–108.

²² Por. A. Stelmachowski, *Wstęp do teorii prawa cywilnego*, s. 61; H. Jankowski, *Prawo i moralność*, s. 224–225, 251.

²³ Por. Z. Radwański, *Zarys...*, s. 47; M. Pawelczyk, *Unągi o „odsyłającym” charakterze klauzul generalnych*, s. 90–94.

²⁴ Por. J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*, s. 362. Na temat zbliżenia niektórych postaci ocen i dyrektyw por. K. Opalek, *Z teorii dyrektyw i norm*, s. 96–98.

Mimo to niekiedy sformułowanie danej klauzuli generalnej silniej akcentuje normatywność kryteriów pozaprawnych (dotyczy to klauzul zapożyczonych w słowa: zasady, względy, reguły czy wymagania). Może to sugerować, że np. zasady współżycia społecznego odsyłają do norm pozaprawnych, natomiast np. dobro dziecka czy interes społeczny wyrażają „jedynie” abstrakcyjne oceny (wartości) prowadzące do konkretnych, opartych na wymogach danej sytuacji wypowiedzi oceniających²⁵. Wydaje się (zgodnie z tym, co powiedziano wyżej), że normatywność niektórych odesłań stwierdzić można jedynie hipotetycznie.

Wartość ujmowana jest w tej pracy w oparciu o założenia antykognitywizmu²⁶. Najistotniejsze są tutaj te jego założenia, które mówią, iż wartości nie istnieją w takim sensie, jak istnieją fakty rzeczywistości materialnej, a oceny czy normy „stwierdzające” „istnienie” wartości nie mogą podlegać kwalifikacji widzenia prawdy i fałszu.

Cecha cenności, jaka przy przyjętym wcześniej określeniu wartości się pojawiła, wyrażałaby się w sumie (ogóle) sądów aprobatywnych o różnym zasięgu powszechności danych ocen kształtujących tę cechę²⁷. Wartościowanie byłoby wówczas rodzajem procesów psychicznych, które na pewnym stopniu upowszechniania stają się przeżyciami psychiki ponadjednostkowej, intersubiektywnej, a więc społecznej. Z jednej strony oznaczałoby ono ukształtowanie danego obiektu jako wartość, zaś z drugiej w konsekwencji tamtego oznaczałoby interpretację cenności tego obiektu przy wypowiedzianiu oceny *ex post*.

2. Kryteria ocenne, którymi posługują się podmioty obrotu prawnego, mogą być kryteriami zawartymi w obowiązującym systemie prawnym, ale mogą też do tego systemu nie wchodzić.

W przypadku pierwszym prawodawca zadeklarował się co do ocen i one stanowią aksjologiczne uzasadnienie norm interpretowanych z przepisów prawnych. Niektóre z nich, te o znaczeniu podstawowym dla całego systemu prawa lub jego części, stają się zasadami prawa (por. I.3). Rzecz jasna, deklaracja ta nigdy nie jest określona do tego stopnia, aby wykluczała swobodę decyzyjną, bowiem już otwartość struktury znaczeniowej samego języka prawnego do tego nie dopuszcza.

²⁵ Na temat ujęcia normatywistycznego i sytuacionistycznego por. W. Perdeus, *Istota i funkcja „zasad prawa pracy”*, s. 77 i n. oraz powołana tam literatura. Por. też: J. Wróblewski, *Wartości a decyzja sądowa*, s. 216 i n.; Z. Ziemiński, *Etyczne...*, s. 167.

²⁶ Por. J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 27–28 oraz powołana tam literatura.

²⁷ Por. C. Znamierowski, *Oceny i normy*, szczeg. rozdz. VII i XI. Por. też: H. Groszyk, L. Leszczyński, *Wartości...*, s. 3–4.

W przypadku drugim, nas interesującym, oceny prawodawcy nie są zadeklarowane. Prawodawca podaje jedynie w postaci klauzuli generalnej nazwę kryterium (wartości), np. współżycie społeczne, którego zasady należy przestrzegać, interes PRL, słuszny interes obywatela itp., z którego oceny mają wyprowadzać na podstawie „własnych” ich interpretacji wszystkie podmioty uczestniczące w obrocie prawnym. Prawodawca, wskazując dane kryterium, dokonuje jedynie oceny najbardziej ogólnej. Stwierdza, że to kryterium jest cenne, wartościowe (choć zależnie od przyczyny nieinkorporowania może się okazać, że jest to kryterium bezpośrednio mniej cenne niż te, które zostały zawarte w systemie), ale nie przesądza (nie określa) konkretnej oceny²⁸. Przyczyny i cele, dla jakich prawodawca nie dokonuje tego, są różne: obok techniczno-prawnych (niemożność, nieumiejętność) mogą być także polityczno-prawne (por. II.4–3).

Są to więc kryteria (wartości) pozaprawne w tym sensie, że podmiot np. stosujący prawo nie znajduje bezpośrednich podstaw oceniania w systemie prawnym, lecz odwołuje się do ukształtowanych w danym środowisku społecznym ocen (sam będąc elementem tego środowiska).

3. Odesłanie do ocennych kryteriów pozaprawnych w postaci klauzuli generalnej jest odesłaniem ukierunkowanym. Prawodawca nie decyduje się na powołanie jednego kryterium pozaprawnego w całym systemie prawa (ani też w danej instytucji prawnej czy nawet w niektórych przypadkach – w jednym przepisie prawnym), którego maksymalnie ogólna nazwa umożliwiałaby nieukierunkowaną swobodę decyzyjną (abstrahujemy na razie od „konstrukcji” uznania całkowicie swobodnego – por. I.2).

W postaci zatem typowej kierunek oceniania jest w klauzuli wskazany. Można go najogólniej zakwalifikować jako odesłanie albo do wartości politycznych (np. zasady ustroju PRL, cele PRL, interes PRL), albo do wartości ekonomicznych (np. interesy gospodarki narodowej, ekonomiczność produkcji i obrotu), albo do najszerszej grupy wartości moralnych (np. zasady współżycia społecznego, dobro rodziny). Podział powyższy nie może być ani podziałem rozłącznym, ani, jak się wydaje, wyczerpującym. Same klauzule bowiem mogą łączyć poszczególne rodzaje kryteriów (np. społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa), a ponadto wartości z natury swojej zachodzą na poszczególne wyróżnione tutaj umownie rodzaje (por. IV.2a).

Wskazanie kierunku oceniania może być dokonane na różnym poziomie ogólnością. Możliwe jest podanie kryterium uniwersalnego, które, zwłaszcza gdy jest umieszczone w przepisach początkowych aktu prawnego

²⁸ Por. S. Grzybowski, *Wyповідź normatywna oraz jej struktura formalna*, s. 41; S. Szer, *Prawo...*, s. 81–83.

i określa sposób działania podmiotów stosujących prawo we wszystkich sprawach regulowanych tym aktem, „wyznacza” w zasadzie nieukierunkowany zakres swobody w interpretacji klauzuli (np. naturalne zasady prawne w ABGB, a poniekąd także zasady słuszności w szwajcarskim k.c. czy rewolucyjna świadomość mas w radzieckim dekreście nr 1 o sądzie – por. II.1). Uniwersalizm takich kryteriów bywa jednak zwykle „osłabiony” przez formułowanie w dalszych przepisach danego aktu kryteriów bardziej szczegółowych (nie są to jednak takie ułatwienia, o jakich była mowa przy zwrotach opisowych – por. I.1a–1).

Niekiedy jednak przywiązywanie wagi do ukierunkowania jest wyraźne. Ma to miejsce zwłaszcza przy powołaniu przez prawodawcę takich kryteriów, które leżą właściwie na pograniczu „prawności” i pozaprawności (co może nawet utrudniać jednolitą kwalifikację klauzul jako zwrotów odsyłających wyłącznie do wartości pozaprawnych²⁹). Cechę tę posiadają kryteria zasad ustroju PRL (art. 4 k.c., 7 k.p.), a w stopniu jeszcze wyższym podstawowe zasady porządku prawnego PRL (art. 6 p.p.m.).

Należy więc wyraźnie powiedzieć, iż typowe ukierunkowanie odesłania nie jest w każdym przypadku jednoznaczne co do rodzaju kryterium pozaprawnego (tym bardziej nie jest jednoznaczne co do konkretnej oceny wyprowadzonej z danego kryterium – por. I.1c–1). Ogólne wskazanie tego kryterium może jednak wpływać na sposób oceniania w procesie stosowania prawa. Pozwala także na wskazanie pewnych różnic między klauzulami i zwrotami szacunkowymi, w których takiego, nawet ogólnego, ukierunkowania brak. Pełniejsza analiza tych zagadnień może być jednak prowadzona równoległe z obserwacją praktyki stosowania prawa, dlatego też przedstawiona zostanie dalej (por. IV).

Jeżeli przyjęlibyśmy, że klauzule odsyłają do systemu (układu) norm czy ocen pozaprawnych, że mierniki powołane w klauzulach „jedynie określają wartości lub system preferencji, jakimi organ stosujący prawo ma się kierować”³⁰, to systemowość, o której tutaj mowa, nie może oznaczać czegoś, co byłoby budowane na wzór systemu norm prawnych. Może natomiast oznaczać uświadomiony („istniejący” w psychice na zasadzie refleksu) system wartości (preferencji, ocen) o charakterze abstrakcyjnym, jako quasi-byt idealny, mający swój „bytowo-autonomiczny fundament”³¹. „Istnieje” on

²⁹ Stąd zauważa się niekiedy silny związek klauzul z normami prawnymi. Por. np. J. Nowacki, *Niektóre...*, s. 102–103; A. Łopatka, Z. Ziemiński, *Próba systematyzacji zasad współżycia społecznego według orzecznictwa Sądu Najwyższego*, s. 805; H. Jankowski, *Prawo...*, s. 253.

³⁰ Z. Radwański, *Zarys...*, s. 47. Jest to odesłanie I stopnia (por. J. Wróblewski, *Stosunki między systemami norm*, s. 8, 12–13, 24).

³¹ Por. R. Ingarden, *O dziele literackim*, s. 442, 441–447.

w psychice podmiotów prawodawczych i podmiotów stosujących prawo niejako w oderwaniu od konkretnych stanów faktycznych (choć w świetle takich stanów jest zastosowany). W tym sensie klauzula odsyła do kryteriów ogólnych, właśnie do ich „systemu” (np. do „systemu” zasad współżycia społecznego), a nie tylko do ocen jednostkowych, sytuacyjnych, jak to ma miejsce przy zwrotach porównawczych.

4. Wydaje się, że twierdzenia powyższe pozwalają przyjąć jakieś znaczenie generalności będące częścią całego terminu „klauzula generalna”. Może oznaczać ona po 1) odesłanie ogólnie (jednocześnie – tylko ogólnie) ukierunkowane na dany rodzaj kryteriów stanowiących podstawę wypowiedzenia ocen oraz po 2) odesłanie do „systemu” ocen lub norm. Obie te cechy pozwalają (choć, jak to ma zwykle miejsce przy ocenach, można mówić jedynie o względnej pewności ustaleń) odróżnić klauzule generalne od zwrotów porównawczych (szacunkowych). Te ostatnie, po 1) wymagają jednostkowej oceny sytuacji faktycznej przez oszacowanie oraz po 2) brak jest też w nich ukierunkowania oceny co do rodzaju, kryteriów (ta druga cecha nie oznacza oczywiście dowolności oceniania w sensie zanegowania oficjalnie przyjętego systemu wartości w państwie).

Jest jednak sprawą konwencji terminologicznej to, jak szeroko zakreśli się samo pojęcie klauzuli i czy obejmie ono także inne zwroty ocenne. Spotykane w przepisach zwroty łączące cechy obu grup oraz trudności w ścisłym i pewnym rozróżnieniu poszczególnych rodzajów ocen i wypowiedzi oceniających uzasadniać mogą inną koncepcję, np. wyróżniającą dwa rodzaje klauzul generalnych, obejmujące powyżej wspomniane grupy³².

Są zresztą możliwe ujęcia jeszcze szersze. Możliwe jest np. rozróżnienie klauzul wartościujących i niewartościujących³³. Propozycja taka mogłaby być także uzasadniona, jako że termin „klauzula generalna” nie wskazuje na wartościowanie sam przez się, a to ostatnie wiązane jest z tym pojęciem na zasadzie pewnej konwencji lub tradycji.

Przy tym ostatnim ujęciu można byłoby za klauzulę generalną uznać odesłanie np. do ustalonych zwyczajów. Takie stanowisko jest spotykane³⁴. Odwołanie się do tradycyjnych, zakorzenionych w danej grupie społecznej sposobów zachowania się wymaga postawy oceniającej. Wypowiedź

³² Por. W. Warkallo, *Wykonanie zobowiązań i skutki ich nietykonania według kodeksu cywilnego*, s. 219; S. Szer, *Prawo...*, s. 82–83; Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, s. 144–145; J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 225.

³³ Por. J. Wróblewski, glosa (70), s. 67; J.W. Hedemann także jednym razem wskazuje na „wartościujący” charakter klauzuli (por. *Die Flucht in die Generalklauseln*, s. 2), zaś innym – nie (por. *Einführung in die Rechtswissenschaft*, s. 414).

³⁴ Por. F. Studnicki, *Działanie zwyczajów handlowego w zakresie zobowiązań z umów*, s. 65.

o zgodności z normą zwyczajową, niemającą samodzielnego uzasadnienia aksjologicznego, ma raczej charakter zwrotu stosunkowego³⁵. Jeżeli z klauzulami wiąże się ocena, to takie odesłanie nie będzie wchodzić w zakres tego pojęcia. Sytuacja staje się mniej złożona, gdy mamy do czynienia ze zwrotem „zwyczaże uczciwego obrotu”, powszechnie raczej do klauzul zaliczanym z powodu odesłania także do ogólnych, moralnych kryteriów uczciwości.

Można nawet pójść tak daleko w rozszerzeniu pojęcia klauzuli generalnej, by objęło ono każdą sytuację zamierzonego luzu decyzyjnego. Odpowiadałoby to, jak się wydaje, konstrukcji teoretycznej „klauzuli generalnej w ujęciu funkcjonalnym”³⁶.

Z drugiej strony spotkać można stanowisko znacznie zawężające to pojęcie, mówiące, że klauzulą generalną nie jest każde odesłanie do ocen, lecz odesłanie, które jednocześnie wyraża jakąś przewodnią zasadę, daje wyraz jakiejś prawidłowości, charakterystycznej dla systemu prawa³⁷.

Jest więc niezmiernie trudno przesądzić zakreslenie możliwie wyodrębnionego w oparciu o jednolite przesłanki pojęcia klauzuli generalnej. Spowodowane jest to przede wszystkim wielością normatywnych konstrukcji, z którymi to pojęcie można wiązać, a także niejednoznacznością niemal wszelkich ustaleń dotyczących wartości i wartościowania. Zatrzymanie się na jakimś poziomie rozszerzania tego pojęcia wydaje się uzasadnione o tyle, iż w zasadzie cały tekst prawny jest w pewnym stopniu nieokreślony znaczeniowo, a za nim nieokreślona jest także norma prawna oraz cały system prawa³⁸ (dotyczy to zwłaszcza takiej metody regulacji prawnej, która nie stosuje metody kazuistycznej, a posługuje się konstrukcjami abstrakcyjnymi). Nieokreśloność ta kreuje zawsze jakąś postać swobody decyzyjnej. Ograniczenie pojęcia klauzuli (tak jak to się czyni w tej pracy) do pewnych tylko konstrukcji normatywnych pozwala na uniknięcie skrajnego stwierdzenia, iż cały szeroko rozumiany obrót prawny polega na posługiwaniu się klauzulami generalnymi. Stopień ograniczenia jest już jednak zawsze wynikiem pewnej konwencji terminologicznej.

Ujęcia klauzuli generalnej akcentują natomiast powszechnie, iż treść klauzuli ustalana jest w procesach stosowania prawa. Wydaje się to być ważną cechą definicyjną i dlatego obecnie należy się nią zająć.

³⁵ Chociaż z innej strony można potraktować go jako ocenny zwrot stosunkowy, ponieważ wypowiedź, że dany fakt jest zgodny z normą zwyczajową, wymaga przyjęcia określonej teorii wykładni (por. M. Zirk-Sadowski, *Precedens a tzw. decyzja prawotwórcza*, s. 71).

³⁶ Por. Z. Ziemiński, *Problemy...*, s. 471 i n.

³⁷ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 56, 414, 463.

³⁸ Por. J. Wróblewski, *Nieostrość...*, *passim*.

1c. Zwrot, którego konkretna treść ustalana jest w procesach stosowania prawa

1. Intencją tej pracy jest ograniczenie zakresu pojęcia klauzuli do zwrotów wywołujący oceny oparte na ogólnie wskazanych kryteriach pozaprawnych. Jak powiedziano wcześniej (por. I.1b–3), brzmienie klauzuli nie determinuje w pełni rodzaju kryterium pozaprawnego, które stanowi podstawę oceniania. Tym bardziej nie determinuje więc konkretnej oceny wypowiedzianej w decyzji stosowania prawa. Spróbujmy teraz zatem przyrzeć się bliżej istocie owych wypowiedzi oceniających.

Jeżeli ocenę wypowiedzianą w procesie stosowania prawa odniesiemy do kryterium jako podstawy, to ocena taka wynikać będzie z własnego „odczytania” treści powołanego kryterium przez podmiot stosujący. Ocena taka będzie jednocześnie oceną konkretną w tym sensie, że będzie dotyczyć coraz bardziej konkretyzowanego (wyjaśnianego) w tym procesie stanu faktycznego. W decyzji finalnej procesu i jej uzasadnieniu ustalana zatem zostanie konkretna treść klauzuli generalnej w postaci wypowiedzi oceniającej odniesionej do kwalifikacji stanu faktycznego.

Stwierdzenie takie nie wyjaśnia istoty takiej wypowiedzi oceniającej. Nie wyjaśnia przede wszystkim tego, czy podmiot stosujący prawo wypowiada własne, subiektywne przeżycie aprobaty lub dezaprobaty, czy też relatywizuje te przeżycia instrumentalnie lub systemowo, co w pewnej postaci może się sprowadzać do zdania stwierdzającego zgodność z danym systemem ocen³⁹ (a więc w pewnym sensie do opisanie czyichś dostatecznie ukształtowanych ocen). Jest to tym bardziej złożone, że także wypowiedź opisująca czyjeś oceny daje w jakiejś mierze wyraz preferencjom podmiotu opisującego⁴⁰. Granica jest tutaj płynna, a proste i jednoznaczne oddzielenie – niemożliwe.

Spróbujmy spojrzeć na to z punktu widzenia klauzul generalnych, a w szczególności spróbujmy ustalić, czy forma klauzuli i odwołanie się do takiego, a nie innego rodzaju kryterium nie wpływa na możliwość weryfikacji ocen z nich wypływających oraz ich relatywizacji do jakiegoś systemu wartości.

Nawiązać należy do zasygnalizowanego już (por. I.1b–3) problemu różnego stopnia ogólności ukierunkowania ocen. Wypowiedzi oceniające będą weryfikowalne w największym stopniu wówczas, gdy kryteria „znajdować się” będą na pograniczu sfery wewnątrzprawnej i pozaprawnej. Istnieje bowiem możliwość, chociaż nie jest ona niezawodna, odkodowania

³⁹ Por. J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 29–32; S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, s. 11–12.

⁴⁰ Por. C. Znamierowski, *Oceny...*, s. 198; Z. Ziemiński, *Problemy...*, s. 106. H. Jankowski zaś mówi o „wiedzy etycznej” (por. *Prawo...*, s. 230).

np. zasad ustroju PRL czy podstawowych zasad porządku prawnego PRL z przepisów Konstytucji. Także dla wartości politycznych można znaleźć źródła weryfikacji ich „systemu”. Mogą one mieć charakter oficjalny (np. Konstytucja, podstawowe dokumenty ideologiczne i polityczne – np. dla celów PRL) lub nieoficjalny (twierdzenia nauk politycznych czy nieformalne dyrektywy ośrodków decyzyjnych). W przypadku wartości gospodarczych sprawa jest bardziej złożona i można przyjąć, iż zależna jest m.in. od tego, czy daną wartość gospodarczą określa się w skali całej gospodarki (np. interesy gospodarki narodowej), co oznaczać może oparcie się także na dokumentach ideologiczno-politycznych, a nawet prawnych (plany), czy też daną wartość gospodarczą określa się w skali konkretnej jednostki gospodarczej, gdzie mogą dochodzić do głosu w większym stopniu kategorie „czysto” ekonomiczne, często wymierne liczbowo (opłacalność, racjonalność gospodarowania, rachunek gospodarczy itp.).

Stosunkowo najmniejszy zakres weryfikowalności posiadają kryteria moralne, bowiem ewentualne źródło weryfikacji może mieć w zasadzie wyłącznie charakter nieoficjalny (etyka opisowa, dominująca etyka normatywna, wyniki badań nauk społecznych dotyczące świadomości społecznej, rzadziej spontaniczne zaimplementowanie pewnych wartości moralnych przez daną grupę społeczną). Niewątpliwie dużą rolę w możliwościach orientacji podmiotu stosującego prawo ma aktywność społeczna, uzewnętrznianie swoich ocen przez poszczególne grupy. W tzw. życiu codziennym (w odróżnieniu od np. sytuacji rewolucyjnej) nie jest to jednak tak wyraźne, stąd też powszechnym źródłem oceniania jest jednak własna, nieusystematyzowana zwykle obserwacja, doświadczenie życiowe, a także intuicje moralne. Ograniczenia weryfikowalności wynikają tutaj więc nie tylko z możliwości poznawczych badań w zakresie wartości moralnych, ale także z właściwości samego procesu stosowania prawa (np. trudno byłoby sobie wyobrazić zorganizowanie badań dla potrzeb danej konkretnej decyzji).

Wydaje się natomiast, że kryteria najbardziej uniwersalne, w rodzaju odesłania np. do naturalnych zasad prawnych, chociaż nie wykluczają odwoływania się do przyjętych oficjalnie systemów aksjologicznych, zawierają najmniejszy stopień możliwości weryfikacji. Podobna sytuacja miałaby miejsce w przypadku odwołania się do tzw. słuszności samoistnej⁴¹.

Nie daje to wprowadzić także jednoznacznych podstaw teoretycznej kwalifikacji sposobów oceniania, ale wskazuje, że przy ocenach moralnych (w oparciu o kryteria moralne), a także przy klauzulach odsyłających

⁴¹ Por. J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 205–206.

w sposób najbardziej uniwersalny stopień relatywizacji może być stosunkowo niski. W związku z tym zachodzą tutaj większe możliwości wypowiedzenia własnych przeżyć aprobaty i dezaprobaty przez podmiot podejmujący decyzję stosowania prawa. Stopień relatywizacji natomiast przy ocenach politycznych należy chyba określić jako stosunkowo wysoki.

Na poziomie analizy abstrakcyjnej (modelowej) przyjąć można, iż aprobata czy dezaprobata, jeżeli jest wyrażana przy zastosowaniu klauzuli, oderwana jest od przeżyć wyłącznie konkretnej osoby oceniającej. Jest to raczej, zwłaszcza gdy idzie o całość praktyki, pewien typ oceny, intuicje standardowe, które występowałyby u każdej osoby kierującej się pewnymi kryteriami oceniania, a więc przeżyć raczej modelowego niż konkretnego podmiotu stosującego prawo⁴².

Twierdzenie takie odpowiada założeniu o idealizacyjnym charakterze aksjologii prawniczej⁴³, umożliwiającym m.in. porównywanie ocen wypowiedzianych przez różne podmioty w toku obrotu prawnego. W zakresie praktyki stosowania prawa wyraża się to w kontroli instancyjnej i pozainstancyjnej ustalania konkretnej treści klauzuli oraz w obserwowanym dążeniu do ujednoczenia ocen najbardziej typowych dla danych klauzul.

2. Kryteria pozaprawne zawarta w klauzulach są podstawą wypowiedziania ocen przez cztery rodzaje podmiotów w różny sposób uczestniczących w obrocie prawnym. Uczestniczą one w wartościowaniach przy klauzulach generalnych przynajmniej w dwu aspektach: raz jako wyraziciele ocen kształtujących daną wartość pozaprawną (nadanie cechy cenności) i dwa, jako interpretatorzy odpowiednio nazwanych w formie klauzul wartości pozaprawnych (w postaci wypowiedzi oceniających).

Po pierwsze, kryteria pozaprawne odczytywane są już przez samego prawodawcę, który zakodowuje w formie klauzuli ogólne wartości, nie chcąc lub nie mogąc inkorporować ich wprost do prawa. Wiąże on z takim, a nie innym sformułowaniem pewną treść tych kryteriów (tak można bowiem wytłumaczyć fakt, iż nie tworzy on jednej klauzuli generalnej dla systemu prawa czy nawet jego części) i oczekuje od podmiotów stosujących prawo autorytatywnego jej ustalenia dla potrzeb kwalifikacji konkretnego stanu faktycznego.

Po drugie, kryteria pozaprawne mogą być odczytywane przez doktrynę prawniczą w postaci abstrakcyjnej lub w postaci systematyzującej

⁴² O instytucjach standardowych por. Z. Ziemiński, *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, s. 193; *idem*, *Problemy...*, s. 474.

⁴³ Por. M. Zirk-Sadowski, *Rozumienie...*, s. 136–138. Por. też: I. Lazari-Pawłowska, *O rodzajach relatywizmu etycznego*, s. 3–11, 12–15.

dokonania praktyki. Doktryna zwykle wiąże z danymi klauzulami typowy dla nich rodzaj kryterium, a może wiązać także szczegółowe oceny z tych kryteriów się wywodzące. O powszechności takich działań decydują np. konkretne potrzeby badawcze czy rola klauzuli w systemie prawa (ten ostatni czynnik niewątpliwie powoduje, iż najpełniej opracowana w naszej literaturze jest najczęściej występująca klauzula zasad współżycia społecznego).

Po trzecie, kryteria te są odczytywane przez tzw. adresatów zwykłych (bezpośrednich) normy sankcjonowanej, którzy budują w ten sposób konkretny wzór zachowania zarówno w sytuacji zakazu-nakazu, jak i uprawnienia do zachowania się. Obecność kryteriów pozaprawnych decyduje, iż adresat normy, zamiast wyraźnego wyznaczenia w normie należącego sposobu zachowania się w określonych warunkach, znajduje jedynie ogólną zasadę⁴⁴.

Po czwarte wreszcie, kryteria pozaprawne odczytywane są przez organy stosujące prawo, przy czym oceny tego podmiotu stają się podstawą wiążącej kwalifikacji zachowania się adresatów (związanie bezwzględne dotyczy decyzji finalnej, niewzruszalnej już przez dopuszczalne środki prawne).

3. Na poziomie adresata zwykłego kryterium pozaprawne jest odczytywane jako element budowanego wzoru zachowania. Trudno byłoby wyprowadzić jakąś prawidłowość, iż w każdym przypadku zachowania się adresat ten odczytuje treść klauzuli, bowiem dana sytuacja może być wynikiem zdarzeń niezależnych bezpośrednio od jego woli, a i samemu postępowaniu nie musi zawsze towarzyszyć dostateczny namysł (sztuczne byłoby np. stwierdzenie, że przed popełnieniem czynu bezprawnego osoba dokonuje oceny jego społecznego niebezpieczeństwa). Można jednak zakładać, że zwłaszcza tam, gdzie adresaci samodzielnie kształtują swoją sytuację prawną (np. wykonywanie praw podmiotowych), odczytanie treści klauzuli ma znaczenie dla sposobu zachowania się. We wszystkich natomiast przypadkach odczytanie takie może mieć znaczenie dla realizacji roszczeń jednego adresata wobec drugiego lub dla wniesienia środków odwoławczych.

Istnieją jednak klauzule przeznaczone jedynie dla organów kwalifikujących prawnie daną sytuację faktyczną i w tym kontekście bezpośrednio nieodczytywane przez adresatów tzw. zwykłych. Ma to miejsce przy klauzulach z art. 4 k.c., 7 k.p. czy 4 § 1 u.s.p. skierowanych jedynie do podmiotów interpretujących i stosujących prawo (choć właściwie podmiotem interpretującym jest przecież także tzw. adresat zwykły) czy klauzuli interesu PRL stanowiącej kryterium wniesienia i rozpatrywania rewizji nadzwyczajnej wg art. 417 i 421 k.p.c. (ponadto sformułowanej w art. 66 poprzedniego

⁴⁴ Por. J. Nowacki, *Niektóre...*, s. 108.

prawa o ustroju sądów powszechnych; odczytanie treści kryteriów zawartych w tych klauzulach nie ma bezpośredniego wpływu na samo zachowanie się adresata zwykłego; przyjęcie konstrukcji odmiennej byłoby nieco sztuczne), natomiast może mieć znaczenie dla wnoszenia środków zaskarżenia decyzji (dotyczy to spraw cywilnych, rodzinnych, prawa pracy, a poprzez art. 210 i 211 k.p.a. przenosi się także na zaskarżanie decyzji NSA). Podobną rolę pełnią kryteria wskazane w art. 1 P.A.G. dla stosunków obrotu między jednostkami gospodarki uspołecznionej.

W przypadku oceniania przez organy stosujące prawo na podstawie takich kryteriów ma miejsce niejako przesunięcie się pojęcia adresata zwykłego (oraz podziału na normę sankcjonowaną i sankcjonującą) na sam organ stosujący prawo w „pierwszej instancji” (na pierwszym poziomie decyzyjnym), a rolę organów kwalifikujących tę sytuację faktyczną (tzn. samą decyzję) pełnią organy nadzoru instancyjnego, a w przypadku rewizji nadzwyczajnej – pozainstancyjnego (SN). Nieco odmienna sytuacja, wynikająca z cech stosunku administracyjno-prawnego, ma miejsce w przypadku klauzul z art. 6 i 7 k.p.a., niemniej i tutaj organ administracji państwowej może być traktowany jako adresat zwykły, a odczytanie tych klauzul może wpłynąć na zdecydowanie się przez obywatela na zaskarżenie decyzji do instancji nadrzędnej czy dalej do NSA, a przedtem także na złożenie wniosku do organu administracyjnego o rozpatrzenie danej sprawy.

Omawianie tej problematyki musi zostać ograniczone tylko do tych ogólnych, niepogłębionych dostatecznie uwag, bowiem dokładniejsze ustalenia wymagałyby przede wszystkim odniesienia do możliwych konstrukcji różnych szczegółowych rodzajów stosunków prawnych, co wykracza poza ramy tej pracy.

Kwestią podstawową w tej pracy jest ten poziom decyzyjny, w którym organy stosujące prawo ustalają za pomocą kryteriów pozaprawnych autorytatywny wzór zachowania, który jest następnie podstawą oceny (kwalifikacji prawnej) zachowań adresatów tzw. zwykłych, podejmowanych w wyniku ich własnego wyinterpretowania tego wzoru (stanu faktycznego).

Przepis prawny zawierający klauzulę generalną nie jest więc jedynie rodzajem manifestu skierowanego do adresatów czy deklaracji programowej⁴⁵. Nie można rzecz jasna wykluczyć spełniania przez przepisy zawierające klauzule także takich funkcji, niemniej stwierdzić należy, że normy wprowadzone z tych przepisów są samodzielnie sankcjonowane oraz

⁴⁵ Por. J. Trojanek, *Zasada współpracy i wzajemnej pomocy w stosunkach obrotu uspołecznionego*, s. 48–49. A. Stelmachowski traktuje taki przepis jako kierunkową, w której ściślej określone obowiązki i uprawnienia stron następuje w procesie stosowania prawa (*Klauzule...*, s. 6–7).

zawierają w swojej istocie wszystkie elementy potrzebne do ich obowiązywania⁴⁶. Tyle że wzór zachowania, który jest znaczeniem takiej normy, wyrażony jest, przynajmniej częściowo, przez pozaprawne kryteria ocenne. Ulega on dookreśleniu dla potrzeb danego aktu stosowania prawa za pomocą kryteriów pozaprawnych stających się podstawą wypowiedzi oceniających.

Sytuacją typową jest rekonstrukcja wzoru zachowania z elementów zawartych w różnych przepisach prawnych znajdujących się w różnych częściach aktu prawnego (np. w części ogólnej i szczegółowej), a nawet w różnych aktach normatywnych⁴⁷. Może zachodzić sytuacja, w której kryteria te nie będą równobrzmiące. Prowadzi to do ustalenia relacji między nimi lub do wyłonienia jakiegoś kryterium wspólnego. Może także mieć miejsce wyłączenie zastosowania jednej klauzuli przez zastosowanie drugiej. Wówczas jedna z klauzul byłaby klauzulą generalną, druga – specjalną⁴⁸. Ta ostatnia byłaby rzecz jasna taką samą klauzulą jak klauzula generalna z punktu widzenia treści powoływanych kryteriów, natomiast odmienna byłaby jej rola w rekonstrukcji normy prawnej w procesie stosowania prawa (por. II.3–4, gdzie ta problematyka rozważana jest nieco szerzej).

4. Przeprowadzona wyżej, w całym paragrafie, próba zakreslenia pojęcia klauzuli generalnej oparta była w zasadzie na analizie materiału normatywnego i bezpośrednich konsekwencji wynikających ze słownej postaci klauzuli oraz jej umiejscowienia w systemie przepisów. Wyraźnie było jednak widać przy wielu zagadnieniach, iż pełne wyjaśnienie istoty tej konstrukcji wymaga odniesienia tych ustaleń wstępnych do jej funkcjonowania, a więc głównie do procesu stosowania prawa, w którym zwłaszcza tak otwarta kategoria normatywna jak klauzula musi podlegać wnikliwej obserwacji⁴⁹.

Intencją dotychczasowych rozważań było danie wyjaśnień początkowych, punktu wyjścia do analizy materiału empirycznego (decyzji stosowania prawa). Zawężenie zaś zakresu pojęcia klauzuli generalnej podyktowane

⁴⁶ Por. J. Trojanek, *Obowiązek...*, s. 21–26, 153–154; A. Kunicki, *Art. 3 przepisów ogólnych prawa cywilnego de lege ferenda*, s. 972. Odrębną sprawą jest jednak to, czy taki przepis ogólny (np. art. 5 k.c.) może być samodzielną (tzn. bez uwzględnienia właściwych przepisów szczegółowych) podstawą utraty lub nabycia prawa podmiotowego, środkiem obrony lub ataku itp. (por. A. Wolter, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, s. 142–143; A. Szpunar, *Nadużycie prawa podmiotowego*, s. 22–29 i n.).

⁴⁷ Por. K. Buchała, *Prawo karne materialne*, s. 106 i n.; S. Grzybowski, *Wypowiedź...*, s. 34 i n.; Z. Ziemiński, *Logiczne podstawy prawodawstwa*, s. 120 i n.

⁴⁸ Takie rozróżnienie terminologiczne wprowadza A. Ohanowicz w glosie (31), s. 287 (dotyczy to relacji art. 5 i art. 484 k.c.).

⁴⁹ Por. H. Jankowski, *Prawo...*, s. 197, 251–252. Element funkcjonalny widoczny jest w definicjach przyjętych przez J. Trojanę (Zasada..., s. 48), T. Zielińskiego (*Swobodne „poszukiwanie prawa” w systemie ubezpieczeń społecznych*, s. 12) oraz w *Małej Encyklopedii Prawa* z 1980 r. (s. 228). Por. też: K. Wójcik, *Teoretyczne konstrukcje klauzuli generalnej*, s. 2–3.

było chęcią uzyskania w części drugiej pracy w miarę jednolitych mierników roli klauzul generalnych w procesach stosowania prawa.

W celu jeszcze pełniejszego naświetlenia odrębności konstrukcji klauzuli generalnej należy jednak pozostać w pozostałych paragrafach tego rozdziału w dalszym ciągu przy ustaleniach pojęciowych na podstawie analizy materiału normatywnego i odnieść przyjęte pojęcie klauzuli do pojęcia uznania oraz pojęcia zasady prawa.

2. Klauzula generalna a normatywna podstawa decyzji uznaniowych

1. Uznanie – najogólniej mówiąc – jest wynikiem wypowiedzi normatywnej przyznającej organowi państwowemu kompetencję co do samego podjęcia działania i decyzji lub co do treści decyzji, lub jednocześnie do podjęcia działania i treści decyzji. Kompetencja ta może być wyrażona poprzez specjalne wyrazy wskazujące na to, że organ „ma prawo”, „jest upoważniony”, „może” coś zrobić, organowi „służy prawo”, że coś jest „dopuszczalne” itp.⁵⁰ Rzecz jasna, dokładne omówienie problematyki uznania musiałoby wykraczać poza ramy tej pracy. Rozważania tego paragrafu muszą więc się ograniczyć do wzajemnych relacji pomiędzy pojęciami uznania i klauzuli generalnej.

Klasyczna konstrukcja uznania związana była i jest z działalnością organów administracji państwowej (tzw. swobodne uznanie administracyjne). Dotyczyła (i dotyczy) działań tych organów przy wykorzystaniu uprawnień przysługujących im z tytułu władztwa czy spełniania organizatorskiej funkcji administracji oraz przy działaniach podejmowanych na wniosek obywatela (wniosek jest wówczas przesłanką aktualizacji kompetencji organu do podjęcia decyzji uznaniowej)⁵¹. W rozwoju historycznym wraz z oparciem działania organów państwa na zasadzie praworządności uznanie podlega stopniowemu ograniczaniu (por. II.2–7).

We współczesnej nauce prawa termin „uznanie” bywa wykorzystywany do nazywania także przyznanej przez normę prawną swobody sądu i innych organów co do treści decyzji. Dotyczy to zwłaszcza stosowania prawa karnego⁵². Dał temu wyraz także ustawodawca polski, który w art. 50 § 1 k.k. sformułował dyrektywę: „sąd wymierza karę według swego uznania...”, po czym wymienił kryteria, na podstawie których kara ma być wymierzana. Konstrukcja ta dotyczy więc treści decyzji, nie zaś samego podjęcia

⁵⁰ Por. M. Mizner, *Uznanie administracyjne*, s. 86. Por. też: G. Schmidt-Eichstaedt, *Ermessen Beurteilungsspielraum und eigenverantwortliche handeln der Verwaltung*, s. 174–185, 188.

⁵¹ Por. S. Kaźmierczyk, *Dynamiczne ujęcie normy prawnej*, s. 58–60.

⁵² Por. K. Einisch, *Einführung...*, s. 111–118, *szczególne* s. 113.

działania. Tak się dzieje w warunkach proceduralnego nakazu rozstrzygnięcia⁵³. Odnosi się to zatem także do tego typu działań organów administracji państwowej, w których wniosek (skarga) obywatela powoduje konieczność podjęcia decyzji. Nieco inaczej może się to odbywać w tzw. typie kierowniczym stosowania prawa⁵⁴, w którym organ działa z własnej inicjatywy, najczęściej w toku bieżącego zarządzania czy kierowania daną sferą rzeczywistości (np. wyznaczenie zadań gospodarczych dla przedsiębiorstwa w warunkach nakazowego modelu kierowania gospodarką czy wydawanie przez organy administracji decyzji w wyniku realizacji planów zagospodarowania przestrzennego). Tutaj właśnie uznanie może obejmować swobodą co do samego podjęcia działania i treści decyzji.

Rozciągnięcie pojęcia uznania poza klasyczne rodzaje działań administracji państwowej spowodowało m.in. kojarzenie uznania w ogóle z luzem decyzyjnym i w konsekwencji nazywanie każdej decyzji podjętej w niezeterminowanej prawnie sytuacji decyzyjnej jako decyzji uznaniowej⁵⁵.

2. Luz decyzyjny kreowany przez konstrukcję uznania może mieć różny zakres. Najszerszy zakres – przy założeniu, że luz w znaczeniu normatywnym, tzn. deklarowany przez prawodawcę, odpowiadałby luzowi w znaczeniu socjologicznym, tzn. faktycznie realizowanemu – wystąpiłby wówczas, gdyby brakowało jakiegokolwiek związania kompetencyjnego, w wyniku czego podmiot działający miałby nieograniczoną możliwość działania⁵⁶. Sytuacja taka występowałaby zarówno w przypadku braku normy regulującej działania i treść decyzji, jak i w przypadku normy udzielającej kompetencji w rodzaju: organ może podjąć decyzję o treści według swego uznania. Takie formy uznania, które można byłoby nazwać uznaniem całkowicie swobodnym, w państwach opierających działania swoich organów na zasadzie praworządności nie mogą mieć miejsca⁵⁷. Ograniczenie swobody może dotyczyć bądź podejmowania decyzji (wspomniany nakaz rozstrzygnięcia), bądź treści decyzji. W zależności od rodzaju i stopnia ograniczenia reguły wyboru działania przeprowadzać można różne podziały decyzji uznaniowych⁵⁸. W tej pracy najistotniejsze jest jednak ustalenie stosunku konstrukcji klauzuli generalnej do tego ograniczenia.

⁵³ Por. W. Lang, *Teoria prawa*, s. 140–141; J. Borkowski, *Decyzja administracyjna*, s. 138.

⁵⁴ Por. W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria państwa i prawa*, s. 412–413; W. Dawidowicz, *O stosowaniu prawa przez organy administracji państwowej*, s. 69–71.

⁵⁵ Jest to tzw. luz w ujęciu statycznym. Por. M. Król, *Pojęcie luzu normatywnego stosowania prawa*, s. 62, 64 i n.

⁵⁶ Por. M. Minzer, *Uznanie...*, s. 8, 20.

⁵⁷ Por. J. Nowacki, *Problem analogii z przepisów o swobodnym uznaniu*, s. 48–49.

⁵⁸ Por. M. Król, *Pojęcie...*, s. 69–70; M. Minzer, *Uznanie...*, s. 66 i n. oraz powołana tam literatura.

Przyjąć należy, iż uznaniowy charakter decyzji nie musi wynikać z obecności klauzuli generalnej czy innego zwrotu nieokreślonego znaczeniowo. Nie są tożsame z klauzulami słowa kreujące uznanie co do wszczęcia działania (por. wyżej – 1). Klauzule stanowią jednak mogą element uznania dotyczący treści decyzji⁵⁹. Elementem takim może być także inny zwrot nieokreślony. Na tle wyróżnionego wcześniej rodzaju uznania „całkowicie swobodnego” sformułowanie uznania poprzez odesłanie do ogólnie ukierunkowanych kryteriów pozaprawnych wyrażonych w klauzuli generalnej należy traktować jako pewne ograniczenie swobody decyzyjnej, mimo że jest to ograniczenie otwarte (rodzaj ogólnego związania organów administracyjnych⁶⁰). Organ ten bowiem opierać się ma na danych, a nie jakichkolwiek przez niego tylko wybranych kryteriach, i to w sytuacji możliwości kontroli instancyjnej co do sposobu ustalania treści tych kryteriów. Kontrola ta występuje wyraźnie w stosowaniu prawa przez sądy. Ugruntowana natomiast tradycja odróżniania sfery celowości i legalności w sądowej kontroli administracji oraz odmienna pozycja organów administracyjnych w całym aparacie państwowym (bezpośredniość realizacji dyrektyw ośrodka decyzji politycznych przez te organy) powodować mogą różne warianty co do możliwości kontroli ustalenia treści takich kryteriów np. z art. 7 k.p.a. przez organy nienależące do pionu administracji⁶¹.

Rzecz jasna, stopień związania jest przy klauzulach generalnych relatywnie niski i nie może być utożsamiany ze ścisłym wyznaczeniem kryteriów prawnych. O innych cechach luzu kreowanego już przez same klauzule będzie mowa dalej (por. III.1–2).

Reasumując, konstrukcja uznania jest konstrukcją szerszą niż sam zwrot wyrażający klauzulę generalną. Może być ona sformułowana bez udziału klauzuli w normie udzielającej organowi kompetencji do podjęcia decyzji uznaniowej. Ale jest to tylko jedna strona zagadnienia. Z punktu widzenia porównania z normami *stricti iuris* sformułowanie klauzuli generalnej powoduje zawsze decyzję uznaniową, bowiem zawsze kreuje pewną swobodę decyzyjną podmiotu stosującego prawo co do ustalenia treści tego kryterium pozaprawnego, które w klauzuli jest wyrażone, oraz – w konsekwencji – co do sformułowania treści decyzji stosowania prawa.

⁵⁹ Por. J. Starościak, *Swobodne uznanie władz administracyjnych*, s. 57, 61.

⁶⁰ Por. W. Lang, A. Delorme, *Z zagadnień tzw. swobodnego uznania*, s. 743.

⁶¹ Na trudności w wyraźnym rozłączeniu sfery legalności i celowości w działaniach administracji wskazuje M. Wyrzykowski, glosa (71), s. 474. Por. też: J.J. Wolff, *Verwaltungsrecht*, s. 138–139.

3. Klauzula generalna a zasada prawa

1. Z rozważań paragrafów poprzednich wyłączona została tematyka zasad prawa. Podobnie jak to było z uznaniem, brak jest w tej pracy miejsca na pełniejsze rozwinięcie wielu kontrowersyjnych zagadnień wiążących się z samymi zasadami prawa. Zmusza to do szeregu generalizacji.

Jeżeli przyjeLIBYŚMY, iż zasadą prawa jest norma prawna lub jej konsekwencja „logiczna”, należałoby powiedzieć, że zasadą jest taka norma, która jest nadrzędna⁶², bardziej ogólna⁶³, chroniąca dobro szczególnie cenne⁶⁴, w porównaniu z innymi normami, a więc norma właśnie zasadnicza⁶⁵. W kontekście odniesienia tak rozumianych zasad prawa do klauzuli generalnej najistotniejsze będzie to, że zasady wyrażają wartości przez prawodawcę przyjęte i że te określone przez prawodawcę wartości leżą u podstaw bardziej szczegółowych regulacji prawnych.

Sytuacja jest najbardziej klarowna wówczas, gdy zasada jest wyraźnie sformułowana lub da się w miarę jednoznacznie wyinterpretować z przepisów prawnych, a ponadto gdy organ stosujący prawo na możliwość znalezienia konkretyzacji zasady w normach „zwykłych”. Uwidacznia się w ten sposób wewnętrzny charakter zasady, zwiększa się też łatwość zastosowania danej oceny wyrażonej przez prawodawcę do konkretnego przypadku (jest to szczególnie istotne w odniesieniu do zasad konstytucyjnych). W praktyce problem jest jednak bardziej złożony, bowiem o tym, co jest zasadą, decyduje głównie doktryna oraz praktyka prawnicza. Prawodawca jedynie może pozytywnie wskazać, że pewne normy mają ów zasadniczy charakter (tak czyni np. w k.p. czy w k.p.a.), nie przesądza jednak o tym, że za zasady prawa uznane mogą być także inne normy.

2. Rozważania powyższe wskazują już na pewne różnice przy porównaniu obu konstrukcji. Tym, co odróżnia zasady prawa od klauzul generalnych w kontekście ustalania ich treści, jest to, że „poszukiwanie” treści zasady odbywa się w ramach systemu prawa, a więc w ramach wartości, które prawodawca „wyraźniej” określa i chroni przez system normatywny, podczas gdy przy klauzuli poszukiwanie to odbywa się poza systemem wartości określonych prawnie.

Ponadto zasada jest „całą” normą prawną, podczas gdy klauzula – częścią wypowiedzi normatywnej. I znów sytuacja jest względnie jasna, gdy zasada

⁶² S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady...*, s. 64 i n., szczeg. s. 65.

⁶³ Por. J. Starościk, *Studia z teorii prawa administracyjnego*, s. 95, 102–107.

⁶⁴ S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady...*, s. 28.

⁶⁵ Kryteria zasadniczości podaje J. Wróblewski, *Prawo obowiązujące a „ogólne zasady prawa”*, s. 24–28.

prawa formułowana jest bez klauzuli generalnej (np. zasada bezpieczeństwa obrotu, ochronny własności społecznej itp.). Oczywiście brak klauzuli wewnątrz zasady prawa nie oznacza braku swobody w ustalaniu treści tej zasady, bowiem i tak wystąpi wieloznaczność wyrażen składających się na zasadę oraz problem odczytania ocen prawodawcy zakodowanych w zasadzie. Odbywa się to jednak wewnątrz założeń aksjologicznych systemu prawa.

Rozróżnienie staje się mniej ostre wówczas, gdy uznaje się (zwłaszcza w doktrynie) za podstawę wyprowadzenia zasad prawa ta przepisy, które same odsyłają do klauzul generalnych. Najczęściej w takiej sytuacji występują przepisy odsyłające do zasad współżycia społecznego. Te ostatnie zaś nie są zasadami prawa, lecz normami (ocenami) pozaprawnymi. Zasadę prawa nakazującą przestrzeganie zasad współżycia społecznego (źródłem takiego stanu rzeczy jest niewątpliwie norma sformułowana w art. 90 Konstytucji PRL) przytacza się głównie w nauce prawa cywilnego⁶⁶. W roli zbliżonej występuje norma odsyłająca do społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa⁶⁷. Za zasadę prawa gospodarczego uważa się także normę z art. 386 k.c. zawierającą różne klauzule generalne⁶⁸. W warunkach obowiązywania ustawodawstw wcześniejszych za zasady prawa mogły być uznawane normy odsyłające np. do dobrych obyczajów, dobrej wiary czy względów słuszności. Niekiedy sam prawodawca wyraźnie umieszcza wśród zasad prawa normy odsyłające do kryteriów pozaprawnych (np. w art. 6 i 7 k.p.a. czy art. 12 k.p.). Na marginesie można powiedzieć, iż w skład zasad prawa wchodzi zwykle te klauzule, które posiadają podstawowe znaczenie dla danej gałęzi prawa i znajdują się w przepisach ogólnych kodeksów lub są wielokrotnie powtarzane w przepisach szczegółowych.

W przypadkach powyższych mamy więc do czynienia z podwójną kwalifikacją danego zwrotu. Jednocześnie zasada prawa traci charakter normy, której uzasadnienie aksjologiczne znajduje się tylko wewnątrz systemu prawa, ponieważ poprzez konstrukcję klauzuli generalnej pełna jej treść może być ustalona w oparciu o pozaprawne kryteria ocenne.

Wydaje się, że „otwarcie” aksjologiczne zaciera granice pomiędzy zasadami prawa rozumianymi jako normy obowiązujące oraz zasadami rozumianymi inaczej, zwykle szerzej. Pozostawiwszy na uboczu bardziej

⁶⁶ Por. A. Wolter, *Prawo...*, s. 61; A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 136. W nauce prawa administracyjnego relacja ta także jest dostrzegana. Por. J. Starościak, *Studia...*, s. 93.

⁶⁷ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 55 (jako zasada ewentualna); A. Wolter, *Prawo...*, s. 61 (razem z zasadą uwzględniania zasad współżycia społecznego).

⁶⁸ Por. M. Madey, A. Stelmachowski, *Zarys prawa gospodarczego*, s. 38 i n.; J. Trojanek, *Obowiązek...*, s. 43–71.

odrębne pojęcia zasad – sentencji czy paremii prawniczych⁶⁹, oraz zasad pojmowanych opisowo⁷⁰, należałoby powiedzieć, że wartości wyrażane przez klauzule generalne mogłyby być traktowane jako wiodące, przewodnie idee, które mają spełniać obecny, a także przyszły system prawa⁷¹. Tym, co w takich przypadkach musiałoby być spełnione, jest warunek dostatecznej ważności społecznej wyrażanych w klauzulach wartości pozaprawnych. Wydaje się także, że zbliżałoby to zasady systemu prawa do zasad „dopiero” postulujących pewne wartości, obecnie mieszczące się poza porządkiem prawnym, ale które mogą wpływać na dalszy rozwój systemu prawa jako zasady *de lege ferenda*⁷².

3. Zatarcie ostrego rozróżnienia pomiędzy konstrukcjami zasad prawa i klauzul generalnych może pójść w jeszcze innym kierunku. Związany on jest z pozaprawnym charakterem wartości, do których odsyłają takie zwroty, jak np. zasady ustroju PRL (art. 4 k.c., 7 k.p., 4 § 1 u.s.p.) oraz podstawowe zasady porządku prawnego PRL (art. 6 p.p.m.).

Sytuacja ta jest o tyle różna od poprzednich wątpliwości rozgraniczeniowych, że nie idzie tutaj o problem ewentualnego zaliczenia do klauzul generalnych poszczególnych zasad ustroju lub porządku prawnego, lecz o zaliczenie do klauzul ogólnego odesłania do tych zasad. W literaturze prezentowane jest zwykle stanowisko pozytywne⁷³. Podobne założenie przyjęte zostało wcześniej, z tym że podkreślono tam, iż zwroty te posiadają stosunkowo najmniejszy stopień nieokreśloności spośród wszystkich klauzul (stoją właściwie na pograniczu sfery prawnej i pozaprawnej – por. I.1b–3). Za taką kwalifikacją przemawia przede wszystkim to, że jest to odesłanie do odpowiednio uogólnionych zasad, które mogą wprawdzie posiadać swój wyraz w określonym przepisie prawnym, ale nie jest to warunek bezwzględny. Sytuacja taka ma miejsca w przypadku obu omawianych zwrotów. Podstawowym źródłem np. zasad ustroju jest wprawdzie jeden akt normatywny – Konstytucja PRL (zwłaszcza jej rozdział I i II), ale i w tej mierze zachodzi zmienność jej przepisów (np. obecny art. 3,

⁶⁹ Por. Ch. Perelman, *Logika prawnicza. Nowa retoryka*, s. 128 i n., 133–134.

⁷⁰ S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady...*, s. 25. Por. S. Grzybowski, *Wyponiedź...*, s. 43 i n. (odnośnie do ocen charakteryzujących).

⁷¹ Por. G.L. Seidler, *Z zagadnień filozofii prawa*, t. II, s. 30 i n.; *idem*, *W poszukiwaniu naczelnej idei*, s. 10, 13, 52–53, 55 i n. W nieco innym sensie o nadrzędnych ideach mówi M. Cieślak, *Polska procedura karna*, s. 204–205. Por. też: A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 41.

⁷² O zasadach-postulatach por. J. Wróblewski, *Prawo...*, s. 21.

⁷³ Por. A. Stelmachowski, *Klauzule...*, s. 19; J. Balicki, *Międzynarodowe prawo prywatne*, s. 77; M. Sośniak, *Klauzula porządku publicznego w prawie międzynarodowym prywatnym, passim* (autor używa jednak terminu „klauzula generalna”).

traktowany jako jedna z takich zasad, przed nowelizacją z 1976 r. nie był sformułowany). Nie wyklucza to zatem możliwości uznania za zasadę ustrojową także zasad pozakonstytucyjnych lub nawet pozaprawnych. Jeszcze bardziej zależności te komplikują się poprzez fakt, że te przepisy Konstytucji, w których upatrywane są zasady ustrojowe lub cele PRL (druga klauzula z art. 4 k.c.), same odsyłają do innych kryteriów pozaprawnych. Widać to np. w art. 3 ust. 3, art. 5, art. 8 ust. 1 Konstytucji. Powracamy niejako w ten sposób do rozważanego wcześniej zagadnienia zasady zawierającej w sobie klauzulę generalną, z tym że teraz już na poziomie norm konstytucyjnych.

Ustalenie zatem jednoznacznego zakresu pojęciowego pomiędzy zasadą prawa i klauzulą generalną nie jest w pełni możliwe. Dzieje się tak z powodu wielości pojęć i podziałów zasad prawa, faktu, iż zasadniczość norm ustala przede wszystkim niejednolita doktryna, wyróżniania zasad opartych na przepisach oraz zasad powszechnie uznanych, odróżniania wielu stopni ogólności zasad prawa⁷⁴, a także uznawania za zasady prawa także tych norm, które zawierają klauzule generalne (por. wyżej – 2). Zagadnienie to stawałoby się jeszcze bardziej złożone, gdyby pojęcie klauzuli związać nie z częścią wypowiedzi normatywnej, lecz z całą normą prawną wyinterpretowaną z przepisów prawnych.

Wydaje się, że pomocna w uzupełnianiu tych rozważań pojęciowych będzie analiza wpływu obu kategorii na siebie w procesie stosowania prawa. Pozwoli to także na pogłębienie wzajemnych związków pomiędzy niektórymi zwłaszcza zasadami prawa a klauzulami generalnymi (por. IV.3b).

⁷⁴ Por. Cieślak, *Polska...*, s. 202 i n.; S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady...*, s. 56 i n. (oraz omówione tam wypowiedzi).

ROZDZIAŁ II

MIEJSCE KLAUZUL GENERALNYCH W SYSTEMIE PRAWA

1. Zarys dziejów konstrukcji

W historii prawodawstwa oraz myśli prawniczej daje się zaobserwować dwie podstawowe tendencje odnośnie do udziału kryteriów pozaprawnych w szeroko rozumianym obrocie prawnym. Pierwsza, preferując prawo ściśle, pewne i stałe, podkreśla wystarczalność kryteriów prawnych jako podstawy rozstrzygnięć w stosowaniu prawa. Druga, nie rezygnując zwykle z wartości wewnętrznych, uznaje, że w celu osiągnięcia elastyczności i adekwatności prawa w odniesieniu do zmieniających się stosunków i ocen społecznych konieczne jest korzystanie w obrocie prawnym także z kryteriów pozaprawnych¹. Wydaje się, że tendencję drugą należy uznać za dominującą w dziejach zarówno prawa, jak i doktryny prawniczej.

Można zaobserwować dwie drogi urzeczywistniania tej drugiej tendencji. Pierwszą będzie wyodrębnienie się – obok podmiotów stosujących prawo „ściśle” – specjalnych instytucji podejmujących decyzje w oparciu o kryteria pozaprawne. Tą drogą idzie prawo rzymskie z instytucją pretora podejmującego decyzje w oparciu o normy zwyczajowe czy zasady słuszności². Podobne znaczenie ma *iudicium aequitas* występujące w Europie wczesnofeudalnej, wypływające z sędowniczych uprawnień królów frankońskich jako najwyższych piastunów sprawiedliwości³. I wreszcie tą drogą idzie angielski porządek prawny dopuszczający – na gruncie odmiennej kultury prawnej – wykształcenie się sądów *equity* rozstrzygających spory w oparciu o niesformalizowane (choć z biegiem czasu do formalizacji dążące) reguły słuszności⁴.

¹ Tendencja ta jest chyba wyrazem jednej z podstawowych antynomii filozoficzno-prawnych, antynomii stabilności i zmiany (por. G.L. Seidler, *Przedmiot filozofii prawa*, s. 10–11).

² Por. R. Taubenschlag, *Rzymskie prawo prywatne*, s. 28.

³ Por. W.M. Bartel, *Z dziejów angielskiej equity*, s. 340.

⁴ Por. *ibidem*, s. 342 i n.; C.K. Allen, *Law in the Making*, s. 366–371, 382 i n.

Droga druga polega na wprowadzeniu do tekstów prawa zwrotów nieokreślonych, pozostawiających świadomie organom stosującym prawo pewien zakres swobody wynikający przede wszystkim z konieczności dokonywania ocen, których podstaw organy te mają szukać poza przepisami. Jest to charakterystyczne dla systemu prawa stanowionego. W tym sposobie godzenia wcześniej wspomnianych postulatów mieści się konstrukcja klauzul generalnych.

Pierwowzorów konstrukcji można byłoby wprawdzie szukać w ustawodawstwach średniowiecznych, a może nawet jeszcze wcześniejszych, ale efektem takich badań mogłyby być jedynie pewne przykłady. Powszechne korzystanie z klauzul stało się udziałem prawodawców późniejszych, działających w ramach wysuwanych i realizowanych wymogów praworządności, a zwłaszcza istnienia gwarancji działania aparatu państwowego na podstawie prawa. Dlatego też zapoczątkowania tej konstrukcji jako elementu systemu przepisów (w pewnym sensie – jako metody regulacji) upatrywać należy w ustawodawstwach burżuazyjnych. Konstrukcja ta przetrwała do czasów nam współczesnych, stając się także ważnym instrumentem prawodawców socjalistycznych. Nie od razu jednak konstrukcja klauzul generalnych została aprobowana w ideologii państwowej i prawniczej.

Początkowo reakcja na system i praktykę stosowania prawa feudalnego, jaką spotkać można w okresie rewolucji burżuazyjnej we Francji, wynikająca z założeń myśli oświeceniowej, nie sprzyja tworzeniu klauzul generalnych, które z natury swojej mają zwiększoną swobodę podmiotów stosujących prawo. Szczególnie przeciwne takim konstrukcjom wydawały się być postulaty pewności i stałości prawa oraz dążenie do stworzenia gwarancji dla praworządnego działania aparatu państwowego. Reformy prawa karnego⁵, idące w kierunku uznania wyłączności kryteriów ustawowych w decydowaniu o przestępstwie i karze, dodatkowo je wzmacniają. Świadectwem tego nastawienia jest chociażby wypowiedź Montesquieu przypisująca sędziom rolę ust ustawy⁶.

Postulatem teoretycznym i ideologicznym staje się więc system zamknięty, system, który zawierałby wszystkie kryteria niezbędne do zastosowania prawa i który wyraźnie formułowałby wzory zachowania dla adresatów. A jednak w dziedzinie prawa prywatnego, jakby dla pokazania niemożności realizacji postulatów systemu zamkniętego, już pierwsze kodyfikacje burżuazyjne sięgają do kryteriów pozaprawnych poprzez odesłanie do nich sędziego podejmującego decyzję.

⁵ Por. W. Świda, *Prawo karne. Część ogólna*, s. 39–45.

⁶ Por. Ch. Montesquieu, *O duchu praw*, ks. XI, rozdz. VI, szczeg. s. 224, 227.

2. Założeniem autorów Kodeksu Napoleona, wydanego w 1804 roku, było stworzenie precyzyjnego aktu prawnego odzwierciedlającego nowe wymogi techniki prawodawczej, a więc aktu, który zawierałby przepisy ogólne mogące stanowić podstawę rozstrzygnięć wszystkich możliwych sytuacji prawnych, aktu, którego przepisy mogłyby mieć postać pewnego rachunku bądź jakiegoś pomiaru. Założeniem było więc stworzenie kodeksu zupełnego, w którym intencje prawodawcy mogłyby być odczytane bez trudu, czemu miały służyć zawarte w tekście wyjaśnienia i pouczenia oraz przepisy o sposobie wykładni i stosowania prawa⁷.

Prawodawca francuski – podobnie jak potem wielu innych – uznał jednak, że cele te nie mogą być osiągnięte wówczas, gdy tekst prawny posługiwać się będzie jedynie sformułowaniami *stricti iuris*. Dążąc do ich ścisłości, zawarł jednak także zwroty „otwierające” prawo na kryteria pozaprawne. Jeżeli w art. 4 ustanowił on normę zakazującą sędziemu odmowy wyrokowania pod pozorem ciemności, milczenia czy niedostateczności prawa⁸, to chyba właśnie także w pozaprawnych kryteriach widział on sposób na zapewnienie rozstrzygalności wszystkich możliwych sytuacji prawnych, gdyby kodeks rzeczywiście w danym momencie milczał. Jak stwierdzono w przedmowie do Kodeksu – „Słuszność oznacza powrót do prawa natury w razie milczenia, sprzeczności lub niejasności prawa pozytywnego”⁹.

W tekście kodeksu odesłania takie są wyraźnie zauważalne, aczkolwiek w stosunku do kodeksów późniejszych ich liczba wskazuje na ostrożność w tej mierze. Spotkać można też odesłania do zwyczajów miejscowych (zwłaszcza przy instytucji najmu) lub zwyczajów handlowych (np. w art. 1873). Wypowiedzi oceniających sędziego wymagają takie zwroty, jak: dobra lub zła wiara (np. art. 484, 550, 1238, 2268), przyczyna godziwa (art. 1108), niewdzięczność (art. 954). W art. 6 prawodawca formułuje dwa ogólne kryteria pozaprawne, które dotyczą treści wszelkich umów prywatnych: porządek publiczny oraz dobre obyczaje (te same kryteria pojawiają się jeszcze w innych przepisach – np. art. 683, 1133, 1171). Ponadto charakter klauzul generalnych posiadają też odesłania do słuszności (art. 1135, 1874), dobra dzieci (art. 267), interesu małoletniego (art. 414) czy interesu opiekuna (art. 420).

Podobne konstrukcje wykorzystane są w innym kodeksie tej epoki, aczkolwiek powstałym w odmiennych warunkach kulturowych oraz – jak się uważa – bez tak precyzyjnej koncepcji legislacyjnej jak Kodeks

⁷ Por. S. Grzybowski, *Dzieje prawa*, s. 197, 203; Ch. Perelman, *Logika...*, s. 53–54.

⁸ Przepisy kodeksu powołują wg wydania: *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. I, wyd. S. Zawadzki.

⁹ Cyt. za: Ch. Perelman, *Logika...*, s. 49.

Napoleona¹⁰. Mowa o austriackim kodeksie cywilnym (Das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch) z 1811 r. Wydaje się jednak, że prawodawca austriacki sięga po konstrukcje klauzul generalnych śmieiej. Uwidacznia się to w § 7 określającym zasady rozstrzygania. Mówi on, że jeżeli przypadek prawny jest wątpliwy po wyjaśnieniu znaczenia wyrazów, zamiaru prawodawcy czy zastosowań analogicznych przepisów, rozstrzygnięcie powinno nastąpić według naturalnych zasad prawnych („natürliche Rechtsgrundsätzen”)¹¹. Z innych takich odesłań można wymienić: dobre obyczaje (§ 26, 30, 53, 109), porządek publiczny (§ 26), dobro publiczne (§ 365), dobro powszechne (§ 364) oraz kryterium gospodarcze: porządne gospodarstwo („ordentliche Betriebe der Wirtschaft” – § 230). Obok tego widoczne są zwroty porównawcze (ważne powody, ważne przyczyny, wielka niewdzięczność) oraz odesłania do zwyczajów.

Jednocześnie spotkać można w tym kodeksie próbę bliższego określenia powołanych zwrotów porównawczych – ważnych powodów w art. 109, ważnych przyczyn w § 115 czy wielkiej niewdzięczności w § 948. Wyjaśnienia te dokonywane są w kontekście danej instytucji prawnej i charakteryzują się użyciem dalszych wyrażen wymagających ocen (np. złośliwe, znaczne, niebezpieczne, dokuczliwe, ciężkie, częste, nieprzewyżnione itp.). Wydaje się, że jest to dowód ostrożności prawodawcy przy tych odesłaniach, chęci ujednoczenia praktyki i ułatwienia posługiwania się nimi, przy czym należy stwierdzić, że nie są one w stanie dookreślić na tyle tych wyrażen, aby zdefiniować sytuację decyzyjną od strony dookreślających kryteriów.

3. Powstanie i pierwsze lata funkcjonowania tych dwu kodeksów przypadają na okres, w którym zaczęły się kształtować nowe orientacje w myśli prawniczej. Przeciwnostawne twierdzenia na temat pojęcia prawa oraz istoty prawotwórstwa wypowiedziane przez ukształtowane już doktryny prawa natury i szkoły historycznej prawa oraz przez kształtujący się pozytywizm prawniczy wpływać musiały pośrednio na wykorzystanie konstrukcji klauzul w procesach stosowania prawa. Przedstawiciele tych doktryn nie wypowiadają się wprawdzie wyraźnie na temat klauzul generalnych (sam termin spotykany jest zresztą dużo później), niemniej tworzą pewien klimat, który może preferować bądź zamknięty (pozytywizm), bądź otwarty na fakty społeczne (szkoła historyczna) lub na absolutne wartości (prawo natury) system konstrukcji prawnych.

¹⁰ Por. S. Grzybowski, *Dzieje...*, s. 201.

¹¹ Przepisy kodeksu powołuję wg wydania polskiego: *Kodeks Cywilny Austriacki*, t. I i II, z komentarzem W.L. Jaworskiego, oraz wg wydania austriackiego: M. von Stubenrauch, *Commentar zum Österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuche*, t. I i II.

Założenie J. Austina, iż sędzia jest podmiotem będącym w stanie zależności w stosunku do najwyższego politycznego zwierzchnika i wyraża pośrednio jego właśnie wolę¹², z pewnością nie postulował wykorzystywania konstrukcji klauzul. W tym kontekście pozytywizm kontynuuje postulaty oświeceniowe i uzasadnia ideologię związanej decyzji stosowania prawa¹³. Natomiast ze stwierdzenia F.C. von Savigny'ego, podkreślającego, iż prawodawca jest jedynie rejestratorem zwyczajów społecznych, i to rejestratorem nie jedynym ani też nie najodpowiedniejszym, skoro odkrycie norm społecznych przez sędziego rozstrzygającego poszczególne przypadki może być pełniejsze¹⁴, wynika już wręcz potrzeba otwarcia systemu norm na uwzględnianie faktów społecznych. Znajduje to swoje rozwinięcie w doktrynach II połowy XIX wieku: od tzw. dynamicznych wersji prawa natury, poprzez koncepcje Geny'ego, Kantorowicza, E. Ehrlicha, aż po prace R. Iheringa¹⁵. Szkołę egzegezy zastępuje nastawienie antypozytywistyczne, które wymogą od sędziego poszukiwania rozwiązań nie tylko zgodnych z ustawą, lecz także słusznych, co musi doprowadzić do uelastycznionego stosowania prawa¹⁶.

Efektom w teorii stosowania prawa jest wyraźniejsze ukształtowanie się tzw. ideologii swobodnej decyzji sądowej, reprezentowanej przez wielu autorów i mającej szereg odmian – od umiarkowanych do skrajnych. Problematyka odesłań pozaprawnych występuje w niej zwłaszcza wówczas, gdy przedstawiciele tych doktryn mówią o źródłach poszukiwania prawa, ocenach w stosowaniu prawa czy tzw. prawie sędziowskim¹⁷.

4. Na rozwój praktyki formułowania klauzul generalnych w przepisach prawnych istotny wpływ miał wydany w 1896 r. niemiecki kodeks cywilny (*Das Bürgerliche Gesetzbuch*), charakteryzowany z jednej strony jako kodeks będący przykładem jasnych, starannie przygotowanych pod względem koncepcji legislacyjnej, konstrukcji prawniczych¹⁸, natomiast z drugiej – jako kodeks posługujący się wieloma klauzulami generalnymi¹⁹. I rzeczywiście, ilość odesłań w tym kodeksie jest duża. Do najważniejszych

¹² Por. J. Austin, *The Province of Jurisprudence Determined*, s. 11, 134.

¹³ J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 327 i n.; G.L. Seidler, *Doktryny prawne imperializmu*, s. 19–21. Nieco inaczej interpretuje pozytywizm F. Longschamps, *Z problemów poznania prawdy*, s. 45.

¹⁴ Por. np. F.C. von Savigny, *O powołaniu naszych czasów do prawodawstwa i nauki prawa*, s. 52–54.

¹⁵ Por. np. E. Ehrlich, *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, s. 31–48; R. Ihering, *Der Zweck im Recht*, s. 3–5, 77 i n.; M. Szyszkowska, *Neokantyzm. Filozofia społeczna wraz z teorią prawa natury o zmiennej treści*, s. 120, 122, 124–125 i in.

¹⁶ Ch. Perelman, *Logika...*, s. 181–185.

¹⁷ J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 346, 352–363, 371.

¹⁸ S. Grzybowski, *Dziewięć...*, s. 204.

¹⁹ Por. K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, s. 233–234.

przykładów klauzul mogą należeć: słusność lub względy słusności (np. art. 315, 660, 920, 1246, 1331, 2048)²⁰, dobre obyczaje (np. art. 817, 819, a zwłaszcza art. 138 mówiący, iż „Czynność prawna sprzeciwiająca się dobrym obyczajom jest nieważna...”), dobro ogółu (np. art. 43), interes publiczny (art. 525), dobro małoletniego (art. 5, 1666), względy przyzwoitości (np. art. 534, 1446), zasady uczciwości (np. art. 157, 242, 815), a także zwroty odwołujące się do kryteriów gospodarczych, takich jak: zasady prawidłowej gospodarki (np. art. 592, 1036, 1135, 2049) czy przeznaczenie gospodarcze rzeczy (np. art. 1036). Występują także inne zwroty odsyłające do ocen (np. ważne powody) lub do zwyczajów.

Prawodawca niemiecki wyraźniej niż kodeksy I połowy XIX wieku kierunkuje organy stosujące prawo na pewne rodzaje kryteriów (głównie moralnych i gospodarczych), przy czym w zasadzie nie usiłuje już dookreślać ich w ustawie poprzez podawanie kryteriów bardziej szczegółowych. Wyjątkiem jest tutaj art. 138, w którym, podobnie jak to ma miejsce w ABGB, wikła się przy wyjaśnieniu zwrotu „dobre obyczaje” w inne zwroty ocenne (takie jak: ciężkie położenie, rażąco nieodpowiedni stosunek itp.).

Konstrukcję klauzul generalnych znaleźć można także w innym kodeksie – ogólnie mówiąc – tego okresu, w szwajcarskim kodeksie cywilnym z 1907 r.²¹ Na uwagę zasługują tutaj przede wszystkim artykuły początkowe, w których znajdują się najogólniejsze upoważnienia dla sędziego – w art. 1 niejako zrównującym sędziego z ustawodawcą w sytuacji braku przepisów lub zwyczajów odnośnie do danego przypadku prawnego, w art. 2 nakazującym adresatom przestrzeganie zasad dobrej wiary (*Treu und Glauben*) oraz w art. 4 wskazującym w najbardziej ogólny sposób, że sędzia powinien rozstrzygać sprawy zgodnie z zasadami prawa oraz ze słusnością (*Billigkeit*). Ten ostatni przypadek staje się podstawą wysuwania koncepcji uznania sędziowskiego²².

Po wyraźnym i – rzecz można – systematycznym wprowadzeniu klauzul generalnych do kodyfikacji przelomu XIX i XX wieku praktyka ta w prawodawstwie państw europejskich systemu ustawowego stała się powszechna (przynajmniej w dziedzinie szeroko rozumianego prawa cywilnego). „Metoda” tą posługują się także kodeksy późniejsze, m.in. polski

²⁰ Przepisy kodeksu powołuję za wyd. polskim *Kodeks cywilny obowiązujący na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej*.

²¹ Odnośnie do zawartości klauzul w tym kodeksie por. K. Zweigert, H. Kötz, *An Introduction to Comparative Law*, s. 172.

²² Por. P. Tour, *Das Schweizerische Zivilgesetzbuch*, s. 38–47; B. Wróblewski, *Studia z dziedziny prawa i etyki*, s. 211.

kodeks zobowiązań z 1933 r. Trudno byłoby jednoznacznie przesądzić, że wpływ odegrał tutaj wzrost roli doktryn socjologicznych i psychologicznych w prawoznawstwie, skoro np. E. Ehrlich nie przypisuje klauzulom rozstrzygającego znaczenia²³. Wydaje się jednak, że doktryny te tworzą rodzaj klimatu teoretycznego sprzyjającego uwzględnianiu treści społecznych w tworzeniu, ale też w stosowaniu prawa. Przykładowo wymienić można w tej grupie koncepcje Duguita, Petrażyckiego (szczególnie jego koncepcję prawa intuicyjnego²⁴) czy też teorie amerykańskiego realizmu prawniczego (np. wypowiedziana później przez J. Franka teza o odróżnieniu prawa prawdopodobnego i prawa rzeczywistego²⁵).

Inaczej było w dziedzinie prawa karnego, gdzie wspomniane wcześniej postulaty oświeceniowe uznawane były za kanon. Interesująca ewolucja zachodzi natomiast w prawie administracyjnym coraz bardziej określającym zakres działań organów państwowych. Ukształtowana już tutaj konstrukcja uznania administracyjnego wchłania klauzule generalne. Pozwoliło to na zachowanie koniecznej swobody decyzyjnej organu administracyjnego, ale jednocześnie na ukierunkowanie treści decyzji oraz procesów wartościowania (właśnie poprzez klauzule generalne).

5. Upowszechnianie się konstrukcji klauzul generalnych w prawodawstwach spowodowało pierwsze wypowiedzi doktryny prawniczej zarówno na temat samej klauzuli, jak i na temat jej następstw w stosowaniu prawa²⁶. Najpoważniejszym ostrzeżeniem jest wydana w 1933 r. praca J.W. Hedemanna, której sam tytuł jest symptomatyczny: „Die Flucht in die Generalklauseln. Eine Gefahr für Recht und Staat” (Ucieczka do klauzul generalnych. Niebezpieczeństwo dla prawa i państwa). Autor ukazuje skutki klauzul generalnych, ocenia samą konstrukcję oraz jej funkcjonowanie²⁷.

Sytuacja, która najpełniej ujawniła możliwe niebezpieczeństwa wynikające z klauzul generalnych, była praktyka faszystowskiego państwa niemieckiego. Klauzule, oddające swobodę decyzji w ręce aparatu wykonawczego, pozwoliły na jednokierunkową ocenę danych zachowań obywateli zgodnie z przyjętymi dyrektywami partii faszystowskiej. Praktyka ta wyraźnie pokazała, jakie skutki powodować mogą takie kryteria, jak: dobre obyczaje, uczciwość i zaufanie (dobra wiara), poczucie prawne słusznie

²³ Por. M. Pawelczyk, *Unagi...*, s. 82.

²⁴ Por. L. Petrażycki, *Teoria prawa i państwa w związku z teorią moralności*, t. I, s. 212.

²⁵ Por. J. Frank, *Law and the Modern Mind*, s. 32, 46.

²⁶ Przeglądu stanowisk charakteryzujących dokonuje M. Pawelczyk, *Unagi...*, s. 81–84.

²⁷ Por. J.W. Hedemann, *Die Flucht...*, cz. II (szczeg. s. 66–73, gdzie autor akcentuje niebezpieczeństwa związane z funkcjonowaniem klauzul).

i sprawiedliwie myślących ludzi, panujące poglądy czasu i ludzi na wartości itp.²⁸, jeżeli władza sprawowana jest w sposób totalitarny.

Współczesne systemy prawa burżuazyjnego, należące jednocześnie do systemów prawa ustawowego, ukształtowane na wzorach wielkich kodyfikacji XIX wieku, wykorzystują także konstrukcję klauzul generalnych. Wyraźnie jednak następują zmiany zmierzające w kierunku odejścia od posługiwania się kryteriami moralnymi bardzo ogólnymi w rodzaju zasad słuszności (pomimo niewątpliwego powiązania orzecznictwa na podstawie klauzul z tradycją jurysdykcji słusznościowej) na rzecz kryteriów bardziej ukierunkowanych i łatwiej weryfikowalnych w określonych typach stosunków prawnych (np. zasady uczciwego obrotu, względy przyzwoitości itp.)²⁹. Nie oznacza to rzecz jasna jakiegoś radykalnego zmniejszenia swobody decyzyjnej czy tym bardziej zmiany istoty klauzuli generalnej.

Inną cechą występowania klauzul jest ściślejsze ich powiązanie z wartościami gospodarczymi, nie tylko przez używanie kryteriów moralnych do oceny tych działań w postępowaniu typu arbitrażu³⁰, ale także przez pojawienie się klauzul odwołujących się bezpośrednio do wartości ekonomicznych, głównie związanych z racjonalnością i użytecznością gospodarczą (pierwsze przykłady – w ABGB i BGB – por. wyżej – 2, 4).

W systemie ustawowym nie wykształciła się powstała w XVI wieku poprzez praktykę Sądu Kanclerskiego w Anglii sytuacja, w której orzekanie na podstawie słuszności stało się systemem konkurencyjnym w stosunku do orzekania na podstawie prawa obowiązującego. Nie stało się tak pomimo formułowania skrajnych wersji ideologii swobodnej decyzji sądowej oraz pomimo uznania przez umiarkowane wersje tej ideologii możliwości selektywnego stosowania ustawy, co miałoby doprowadzić do uzgodnienia przepisu z rzeczywistością oraz syntezy ustawy i słuszności³¹. Odwołanie się do słuszności na „kontynencie” mogło mieć zazwyczaj miejsce tylko wówczas, gdy ustawa wyraźnie odsyłała do stosowania jej reguł lub gdy ewentualnie nie regulowała jakiegoś przypadku. Nie łamało to więc precyzji tekstu oraz dążenia do budowy abstrakcyjnych, ścisłych konstrukcji i pojęć prawnych.

6. W momencie, gdy w wyniku rewolucji socjalistycznej powstaje nowy typ państwa, tendencja do posługiwania się klauzulami generalnymi była

²⁸ Por. A. Kaufmann, *Rechtsphilosophie und Nationalismus*, s. 15; A. Wąsek, *Prawo karne – minimum moralności?*, s. 43–44.

²⁹ Por. S. Grzybowski, *Dzieje...*, s. 135–138; A. Kunicki, *Art. 3...*, s. 970.

³⁰ Por. S. Buczkowski, *Rola arbitrażu w gospodarce socjalistycznej*, s. 222–223; A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 396, 482 i in.

³¹ Ch. Perelman, *Logika...*, s. 185. O istocie umiarkowanych wersji ideologii swobodnej decyzji sądowej por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 341 i n.

w prawodawstwach już wyraźnie zarysowana. Deklarowany w aktach politycznych charakter tego państwa stwarzał możliwość posługiwania się konstrukcjami w rodzaju klauzul generalnych. W pierwszych latach istnienia państwa radzieckiego sytuacja była jednak odmienna o tyle, że dyskusja skupiała się wokół potrzeby stanowienia aktów prawnych w ogóle. Reprezentowany był w niej, a w pierwszym okresie nawet przeważał pogląd o możliwości istnienia prawa bez norm prawnych³². Charakterystyczny dla tego rodzaju poglądów był art. 5 dekretu nr 1 z 22 XI 1917 r. o sądzie, powołujący bardzo ogólne kryteria rewolucyjnego sumienia oraz rewolucyjnej świadomości mas jako podstawy stosowania przepisów przedrewolucyjnych³³. Takie sformułowanie, porównywalne pod względem stopnia ogólności z kryterium słuszności z art. 4 kodeksu szwajcarskiego (por. wyżej – 4), stwarzało wystarczające przesłanki do wykorzystywania również w prawie socjalistycznym konstrukcji klauzul generalnych. Podobnie jak to miało miejsce w rozwoju prawa burżuazyjnego, także w ZSRR tę najogólniejszą postać odesłania pozaprawnego zastępowano klauzulami wskazującymi już konkretniej na rodzaj ocen, które ma wypowiedzieć podmiot stosujący prawo. Następowало to w czasie, kiedy nabrano zaufania do ustaw i rozpoczęto działalność ustawodawczą.

W art. 1 k.c. RSFRR z 1922 r. pojawia się nowa klauzula społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa, następnie w art. 130 Konstytucji ZSRR z 1936 r. także nowa klauzula zasad współżycia społecznego³⁴. Praktyka powoływania klauzul w tym systemie prawa kontynuowana jest także w II połowie wieku XX. Na przykład art. 5 Zasad prawa cywilnego ZSRR z 1961 r. wprowadza zasady współżycia społecznego oraz zasady moralne społeczeństwa budującego komunizm³⁵. Klauzula zasad współżycia społecznego występuje także w prawie karnym (art. 20 Zasad prawa karnego ZSRR z 1959 r.)³⁶ jako kryterium dla celu karania. Artykuł 7 tych zasad wprowadza także kryterium czynu społecznie niebezpiecznego. Następuje więc „otwarcie” także systemu prawa karnego.

Klauzule generalne wykorzystywane są także w innych prawodawstwach socjalistycznych. Zbiór ich nawet się rozrasta. Klauzule przystosowują tutaj przepisy „starego” prawa do zmienionych stosunków społecznych

³² Por. S.M. Dżorbenadze, *O kształtowaniu się radzieckiego prawodawstwa i radzieckiej nauki prawa*, szczeg. s. 23. Pogląd ten, chociaż w nieco złagodzonej formie, wyrażony jest przez J.B. Paszukanisa, *Ogólna teoria prawa a marksizm*, np. s. 35, 44, 83.

³³ S.M. Dżorbenadze, *O kształtowaniu...*, s. 19.

³⁴ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 147.

³⁵ Por. *Fundamentals of Legislation of the USSR and the Union Republic*, s. 153–154.

³⁶ Por. *ibidem*, s. 245.

(por. II.2–2; por. też IV.3c–2). Wśród klauzul są takie, które przechodzą z poprzedniej formacji, ale regułą jest, że większość z nich (dobre obyczaje, zasady uczciwego obrotu, słusność) stopniowo zanika w nowych ustawach. Podkreśla się także nowe znaczenie tych klauzul w nowych warunkach. Akcentuje się zwłaszcza, że klauzule generalne występujące w socjalistycznych systemach prawnych wyraźniej wskazują na rodzaj kryteriów będących podstawą formułowania ocen w procesie stosowania prawa, a także w sposób bardziej jasny i bezpośredni wyrażają wartości związane z nowym ustrojem³⁷.

Następuje także ujednoczenie nazw klauzul w większości tych systemów prawnych. Klauzulami powszechnie tutaj spotykanymi są: zasady współżycia społecznego, społeczno-gospodarcze przeznaczenie, interes społeczny, interes państwa, dobro dziecka, dobro rodziny, interesy gospodarki narodowej itp. Większość z nich odwołuje się do wartości ogólnospołecznych i tak też są one tłumaczone w praktyce stosowania prawa (por. IV.2).

Podstawą procesu stosowania prawa jest budowana tutaj ideologia praworządnej decyzji stosowania prawa, która – najogólniej ujmując – polega na możliwości używania ocen pozaprawnych jedynie wówczas, gdy ustawa do tego upoważnia, przy czym oceny te nie mogą być sprzeczne z podstawowymi ocenami przyjętymi przez prawodawcę socjalistycznego³⁸.

7. Uwagi powyższe nie mogą rzecz jasna pretendować do wyczerpującego przedstawienia historii tej konstrukcji. Wydaje się, że wykazały one ewolucję form językowych klauzul, międzyformacyjną ciągłość samej konstrukcji pomimo pewnych zmian, jakie niosą ze sobą prawodawstwa socjalistyczne, ogólną różnicę pomiędzy konstrukcją klauzul generalnych oraz orzecznictwem słusnościowym w systemie prawa anglosaskiego oraz zwróciły uwagę na powiązania między występowaniem klauzul a „klimatem teoretycznym” stworzonym przez niektóre doktryny prawne. Uwagi te stanowić mogą tym samym pewne tło występowania klauzul generalnych w naszym systemie prawa.

2. Klauzule generalne w systemie przepisów prawnych PRL

W paragrafie niniejszym przedstawione zostaną klauzule generalne sformułowane w przepisach prawnych poszczególnych działów prawa, takich jak prawo cywilne, obrotu uspołecznionego, rodzinne, pracy, administracyjne i karne. Przyjęta zostaje jednocześnie umowność podziału na

³⁷ Por. S. Grzybowski, *Dzięje...*, s. 278, 280; J. Trojanek, *Obowiązek...*, s. 32.

³⁸ O ideologii tej por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 371 i n. Por. też: rozdz. V.

gałęzie prawa. Analiza podstaw i kryteriów podziału wykraczałaby poza przedmiot tej pracy. Samo występowanie klauzul nie stanowi zaś elementu takiego kryterium; co najwyżej zaobserwować można klauzule charakterystyczne dla poszczególnych działów.

Zadaniem tego paragrafu nie jest ustalenie rodzajów wartości wyrażanych w klauzulach oraz ocen z nich wyprowadzonych, bowiem będzie to możliwe dopiero na podstawie analizy materiałów orzecznictwa (por. IV.2).

1. Odrębną uwagę należy poświęcić obecności klauzul generalnych w Konstytucji PRL. Zachodzą tutaj dwie sytuacje: 1) same normy konstytucyjne stanowić mogą kryterium dla ocen dokonywanych na podstawie klauzul oraz 2) przepisy Konstytucji mogą zawierać zwroty posiadające cechy klauzul generalnych.

Sytuacja pierwsza ważna jest od strony praktycznej. Była już o niej mowa wcześniej (por. I.3–3) przy omawianiu pozaprawnego charakteru odesłań do zasad ustroju i podstawowych zasad porządku prawnego. W Konstytucji można także znaleźć kryteria celów PRL (art. 4 k.c.), zwłaszcza jeżeli są one rozumiane w sposób w miarę stabilny dla całego ustroju (np. w ostatnim akapicie Wstępu do Konstytucji czy w jej art. 4, 5, 6, 7, 11).

Na spełnianie przez postanowienia Konstytucji roli kryteriów odesłań zawartych w innych przepisach wpływają niewątpliwie także jej cechy, jak: programowy charakter części przepisów, szczególne rozumienie normatywności jej postanowień związane z „rozwijaniem” ogólnych norm konstytucyjnych przez ustawodawstwo zwykle, spełnianie przez niektóre przepisy Konstytucji funkcji ogólnych zasad prawa oraz wskazówek interpretacyjnych dla innych przepisów itp.³⁹ Wszystko to wpływa na szersze otwarcie znaczeniowe, większą ogólność języka prawnego Konstytucji, a programowy charakter niektórych jej przepisów stwarza możliwości traktowania ich jako wskazówki interpretacyjnej także dla klauzul generalnych wyrażonych w ustawach zwykłych (w oparciu głównie o wartości ideologiczno-polityczne – por. IV.2a–3).

Sytuacja druga z wyżej wymienionych także jest określona przez ów charakter norm konstytucyjnych. Wśród przepisów skierowanych do obywateli szczególne znaczenie posiada przepis art. 90 Konstytucji nakazujący szanowanie zasad współżycia społecznego. Odesłanie to jest rozwijane przez ustawy zwykłe, które powołują to samo lub inne (inaczej brzmiące) kryteria pozaprawne. Jeżeli takie odesłanie występuje także w ustawach

³⁹ Por. o tym charakterze S. Rozmaryn, *Konstytucja jako ustawa zasadnicza PRL*, s. 45–60; A. Burda, *Polskie prawo państwowe*, s. 53, 56–60, 379–380; A. Balaban, *Konstytucja, ustawa i uchwała jako formy działalności prawotwórczej PRL*, s. 33–41, 43–44.

zwykłych, wątpliwości co do zastosowania zwykle się nie pojawiają. Gdy jednak takiego odesłania brak, może powstać problem, czy sam art. 90 upoważnia organ stosujący prawo do każdorazowej oceny zachowania obywatela z tego punktu widzenia (por. III.2–3).

Odesłanie do wartości politycznych można znaleźć także przy przepisach określających obowiązki i cele państwa (np. w art. 5, 6). W takich przypadkach przepisy, które mają wyrażać kryteria dla odesłań z ustaw zwykłych, same odsyłają niejako jeszcze dalej, a więc do interesów Narodu Polskiego, ludu pracującego czy do zasad współżycia społecznego. Obie wyróżnione wyżej sytuacje niejako się tutaj łączą, a w ostateczności i tak kryteriów ocennych poszukiwać należy poza przepisami prawnymi.

Z punktu widzenia występowania klauzul generalnych trudno więc jednoznacznie zakwalifikować przepisy Konstytucji, przede wszystkim z powodu ogólności, zasadniczości oraz pewnego stopnia programowości jej postanowień. Ma tutaj znaczenie także fakt, że to właśnie Konstytucja jest aktem, który pierwotnie określa stosunek pomiędzy prawem państwa a rzeczywistością i podstawowymi wartościami społeczno-politycznymi, które stoją u podstaw całego porządku prawnego. Nic więc dziwnego, że ma ona potem najbliższy styk z tymi sferami.

2. W toku analizy historycznej widoczne było nasilenie występowania klauzul generalnych w prawie cywilnym. Związane jest to niewątpliwie z charakterystycznymi cechami przedmiotu tradycyjnie normowanego przez to prawo, a w konsekwencji także i ukształtowanej metody regulacji cywilnoprawnej. Jest to bowiem system norm, w którym możliwe jest istnienie nie tylko przewidzianych w ustawie stosunków prawnych. Podmioty tych stosunków są wobec siebie w zasadzie autonomiczne, niezależne, równorzędne, w związku z czym pluralistyczny charakter ich interesów jest sprawą naturalną. Ich zmienność z kolei powoduje, że prawo to powinno być w maksymalnym stopniu elastyczne, mogące się dostosować do potrzeb życia i potrzeb obrotu⁴⁰.

Z racji tego, że normy prawne nie zawsze mogą podać precyzyjne kryteria wyznaczenia zachowań i że nie zawsze jest to potrzebne, prawodawca może podawać jedynie granice korzystania z praw podmiotowych, upoważniając organy stosujące prawo do oceny tych zachowań na podstawie m.in. ogólnie wyrażonych w klauzulach generalnych kryteriów. Ocena taka może być podstawą rozstrzygnięcia, gdy brak jest ku temu wyraźnych podstaw prawnych (por. III.3e–6).

⁴⁰ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 18, 295, 384; E. Łętowska, *Funkcjonowanie prawa cywilnego*, s. 8–10, 12–15.

Zwykle można podać jakieś najbardziej typowe pozaprawne kryterium ocenne funkcjonujące w danym systemie prawa. Dla socjalistycznego prawa cywilnego, w odróżnieniu np. od systemu burżuazyjnego państwa liberalnego, takim najogólniejszym, niejako nadrzędnym kryterium jest interes społeczny (ogólnospołeczny)⁴¹, upostaciowiony przez różne klauzule. To kryterium stanowi więc – oczywiście obok przepisów prawnych – ramy, w których samorządne, autonomiczne podmioty realizują niejako na zasadzie samoobsługi swoje prawa podmiotowe (uprawnienia), dbając o to, aby ram tych nie przekroczyć.

Stopień tej „samoobsługi” nie jest jednakowy we wszystkich działach prawa cywilnego. Stosunkowo największy jej zakres występuje w prawie zobowiązaniowym (podobne tendencje były także w kodyfikacjach omawianych wcześniej – por. II.1), chociaż nadrzędne kryterium interesu społecznego ogranicza tutaj samoobsługowy charakter umów.

Podstawą regulacji cywilnej w początkach istnienia PRL były akty sprzed II wojny światowej. Stosowane były w tym okresie klauzule, których najpełniejszy zbiór zawierał kodeks zobowiązań z 1933 r. Były tam zawsze m.in. wymagania dobrej wiary w tzw. znaczeniu obiektywnym (art. 107, 135, 189, 269, 470 itp.), dobre obyczaje (np. art. 55, 56, 118, 132), wymagania uczciwego obrotu (np. art. 107, 240, 521), względy słuszności (np. art. 60, 61, 143, 162), porządek publiczny (np. art. 49, 56) czy względy przyzwoitości i obowiązek moralny (np. art. 131, 355) oraz szereg ocennych zwrotów porównawczych (np. ważne powody, które jeszcze wzorem kodeksów wcześniejszych zostały w art. 470 dookreślone przez prawodawcę).

Pierwsze akty po II wojnie nie zrywają całkowicie z tymi postaciami klauzul⁴², skoro w art. 5 p.o.p.c. z 1946 r. obok nowej klauzuli „cel społeczny” (samo słowo „cel” było już zawarte wcześniej – w art. 132, 135 k.z., nowość stwarzało tutaj określenie „społeczny”) powołane zostały w dalszym ciągu wymagania dobrej wiary. Klauzule występujące przed II wojną pojawiają się jednak w ustawach szczególnych⁴³. Zmiana słowna następuje w p.o.p.c. z 1950 r., które m.in. w art. 3 powołują nową klauzulę – zasady współżycia społecznego⁴⁴. Stanie się ona odtąd klauzulą najważniejszą

⁴¹ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 50, 481–482. Podobną zasadę przyjął jednak belgijski sąd kasacyjny wysuwający zasadę interesu ogólnego (por. Ch. Perelman, *Logika...*, s. 120).

⁴² Por. J. Litwin, *Zasady współżycia społecznego w orzecznictwie Sądu Najwyższego*, s. 4; L. Krąkowski, *Z problematyki nadużycia prawa w stosunkach pracy*, s. 974–976.

⁴³ Np. w ustawie z 15 XI 1956 r. o odpowiedzialności Państwa za szkody wyrządzone przez funkcjonariuszy państwowych w art. 5 powołane są względy słuszności.

⁴⁴ Por. L. Krąkowski, *Zasady współżycia społecznego w stosunkach pracy w PRL*, s. 976–979. Autor uważa, że o braku „celu społecznego” zadecydowało przeoczenie prawodawcy.

w prawie cywilnym, a od 1952 roku podniesiona zostanie do rangi klauzuli konstytucyjnej. Wprowadzenie nowej klauzuli zapoczątkowało okres dyskusji co do jej treści, funkcji, jaką art. 3 będzie spełniał, oraz wyboru wewnętrznej lub zewnętrznej teorii nadużycia prawa. Oczekiwania osiągnięcia zmian po wprowadzeniu tego kryterium krzyżowały się z krytyką jego dotychczasowego stosowania⁴⁵. W efekcie projekt k.c. z roku 1955 w ogóle rezygnuje z normowania nadużycia prawa, co miało spowodować szczególną ostrożność w wypracowaniu tej konstrukcji w teorii i orzecznictwie. Zasady pojawiają się znów (nie tylko przy nadużyciu prawa) w projekcie k.c. z roku 1960⁴⁶, w którym traktowane są jako szczególna postać zasad socjalistycznego rozwoju. Krytyczna ocena funkcjonowania art. 3 p.o.p.c. z 1950 r. powoduje, że projektodawca stara się jednak zabezpieczyć przed niepewnością prawa poprzez podkreślenie roli ustaw, które miały stanowić zasadnicze kryterium oceny realizacji praw podmiotowych⁴⁷. Następna zmiana ma miejsce w projekcie z r. 1962 dodającym nowe w prawie polskim kryterium społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa. Celem wprowadzenia tej klauzuli ma być z jednej strony ukonkretnienie kryteriów nadużycia prawa, a z drugiej – zadośćuczynienie potrzebom obrotu uspołecznionego (tutaj klauzula społeczno-gospodarczego przeznaczenia miała być w zamyśle odpowiednikiem zasad współżycia społecznego)⁴⁸. Brzmienie z projektu k.c. z 1962 r. wprowadzone zostaje do art. 5 k.c. w roku 1964.

Uważa się, że w k.c. klauzule uległy redukcji, uproszczeniu i ujednoczeniu⁴⁹. Największe znaczenie dla obrotu powszechnego mają klauzule zasad współżycia społecznego, społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa oraz klauzule z art. 4 k.c. (zasady ustroju i cele PRL).

Znaczenie klauzuli zasad współżycia społecznego dla stosunków cywilnoprawnych wynika z umieszczenia jej w podstawowych konstrukcjach prawnych, takich jak: nadużycie prawa, nieważność czynności prawnej, tłumaczenie oświadczeń woli, własność, współdziałanie stron przy wykonywaniu zobowiązań itd. Występuje w 23 przepisach k.c., niekiedy samodzielnie, a niekiedy z innymi klauzulami i zwrotami ocennymi. Pełni

⁴⁵ Elementy tej dyskusji omawia H. Jankowski, *Pravo...*, s. 193 i n.

⁴⁶ Por. Projekt kodeksu cywilnego PRL (Warszawa 1961).

⁴⁷ Por. *ibidem*, s. 3–4, 197.

⁴⁸ Por. Projekt kodeksu cywilnego oraz przepisów wprowadzających kodeks cywilny (Warszawa 1962), s. 203. Następuje też pewna zmiana w ocenie funkcjonowania art. 3 p.o.p.c. z r. 1950: zdanie z uzasadnienia projektu z 1960 r. „w licznych wypadkach stało się ono powodem niepewności prawa, dogodną podstawą do zastępowania...” (s. 197) zostało w uzasadnieniu projektu z 1962 r. zastąpione zdaniem „w pewnych wypadkach stało się ono dogodną podstawą do zastępowania...” (s. 203).

⁴⁹ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 416.

różną rolę w ramach przepisów do niej się odwołujących⁵⁰. Na temat zasad istnieje wiele kontrowersji teoretycznych. Dotyczą one takich zagadnień, jak: normatywistyczny lub sytuacjonistyczny charakter zasad⁵¹, ich charakter wyłącznie pozaprawny lub krzyżujący się z treścią reguł prawnych⁵², powoływanie przez zasady ocen (norm) wyłącznie moralnych czy także obyczajowych⁵³, zupełnie nowy czy też nawiązujący do tradycji słusnościowej charakter tych zasad w ustroju socjalistycznym⁵⁴ itp. Wszystkie te problemy są niezmiernie ważne dla ogólnej teorii klauzul generalnych. Ustosunkowanie się do nich w tej pracy następować będzie w miarę obserwacji funkcjonowania klauzul w części drugiej.

Inną z ważnych klauzul k.c. jest odesłanie do społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa. Mimo że uzasadnieniem jej wprowadzenia była przewidywana przydatność w obrocie uspołecznionym, to w rzeczywistości klauzula ta jest przede wszystkim w obrocie powszechnym. Najczęściej występuje razem z klauzulą zasad współzycia społecznego. Jedynie w trzech przypadkach (art. 143, 144 i 211) występuje samodzielnie. Pomimo że jest to klauzula nowa, także w jej przypadku dostrzegać można nawiązanie do zasad uczciwego obrotu⁵⁵. Uważa się, że akcentuje ona potrzebę odwoływania się do interesu ogólnospołecznego, związanego z dominującą w ustroju socjalistycznym formą własności⁵⁶.

I wreszcie klauzula z art. 4 k.c., odnosząca się zarówno do obrotu powszechnego, jak i uspołecznionego – zasady ustroju i cele PRL. Obie te klauzule zawarte zostały wcześniej w art. 1 p.o.p.c. z 1950 r. Istnieje jednak szereg odrębności tych klauzul w stosunku do dwu poprzednich. Po pierwsze, klauzule te nie odnoszą się do realizacji prawa podmiotowego, lecz stanowią dyrektywę stosowania i interpretacji prawa przedmiotowego⁵⁷. Po drugie, co wiąże się z poprzednim, adresatem tej klauzuli jest podmiot stosujący prawo, nie zaś podmiot realizujący swe prawo. Po trzecie, o czym już była mowa (por. I.2–3), pewną wątpliwość może budzić pozaprawny charakter szczególnie zasad ustroju PRL, skoro ocen można

⁵⁰ Por. A. Wolter, *Prawo...*, s. 74–75; S. Szer, *Prawo...*, s. 71–73.

⁵¹ Por. L. Krąkowski, *Zasady...*, s. 22, 85 i n.

⁵² Por. A. Łopatka, Z. Ziemiński, *Próba...*, s. 805–806; J. Trojanek, *Obowiązki...*, s. 46.

⁵³ Por. Z. Ziemiński, *Etyczne...*, s. 166–167.

⁵⁴ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 57; W. Warkallo, *Wykonywanie...*, s. 221; J. Nowacki, *Niektóre...*, s. 105.

⁵⁵ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 186.

⁵⁶ Por. *ibidem*, s. 58, 66; J. Ignatowicz, *Prawo rzeczowe*, s. 70–71, 67; J. Wasilkowski, *Pojęcie własności*, s. 827–828. Por. też: *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. I, s. 53–54.

⁵⁷ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 222.

tutaj poszukiwać wewnątrz systemu prawa, głównie w Konstytucji⁵⁸. Po czwarte, podkreśla się, że klauzule art. 4 k.c. posiadają znaczenie wykraczające poza stosowanie i tłumaczenie przepisów prawa cywilnego⁵⁹. Po piąte wreszcie, klauzule te wpływają na interpretację innych klauzul generalnych, tworzą rodzaj meta-klauzul (por. IV.3b–4 oraz V–3).

Z innych klauzul k.c. spełniających określone role w obrocie powszechnym wymienić należy: cel społeczno-gospodarczy (art. 354), nawiązujący z pewnością swoją treścią do społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa, interes społeczny (np. z art. 236 § 2) czy interes społeczno-gospodarczy (art. 145 § 3).

K.c. zawiera także szereg zwrotów nieokreślonych, niebędących w rozumieniu przyjętym w tej pracy (por. I.1) klauzulami generalnymi. Zaliczyć do nich można np. ważne powody, wyjątkowe okoliczności, ważną potrzebę gospodarczą, należyta staranność, rażące wygórowanie, nadmierne utrudnienie, rażącą stratę itp. Kodeks ten odsyła także do ustalonych zwyczajów (np. art. 56, 65) lub stosunków miejscowych (np. art. 144).

3. Ogólne cechy socjalistycznego prawa cywilnego uległyby poważnym zmianom, gdyby w jego składzie umieścić prawo obrotu uspołecznionego. Kwestie systematyki muszą być jednak niestety pozostawione poza przedmiotem tej pracy. Można co najwyżej wskazać na pewne odrębności obu regulacji.

Podstawowe odrębności biorą się stąd, że u podstaw regulacji prawnej w sferze gospodarki uspołecznionej leży wyraźnie przyjęcie określonej metody ingerencji państwa i prawa w zjawiska i procesy gospodarcze. Regulacja obrotu między jednostkami gospodarki uspołecznionej w k.c. nie przesądza przy tym sprawy, skoro na podstawie takich przepisów, jak art. 2 czy art. 384 k.c., może zwiększyć się zakres ingerencji dokonywany metodą administracyjno-prawną. Wydaje się, że istota regulacji prawnej gospodarki w ustroju socjalistycznym musi polegać na jakiejś drodze pośredniej pomiędzy metodą cywilno-prawną i administracyjno-prawną⁶⁰. U podstaw bowiem ogólnego modelu gospodarczego w tym ustroju leżą zasady szczególnej ochrony własności społecznej oraz zasada planowania, z natury rzeczy krępujące klasyczne metody regulacji cywilnoprawnej. Zasady te wpływają wprawdzie także na powszechny obrót cywilny (m.in. poprzez uwzględnianie kryterium najogólniej rozumianego

⁵⁸ Por. S. Rozmaryn, *Konstytucja...*, s. 104 i n.; S. Szer, *Prawo...*, s. 94.

⁵⁹ Por. np. J. Trojanek, *Obowiązek...*, s. 42.

⁶⁰ Por. H. Groszyk, A. Korybski, L. Leszczyński, *Zjawiska ekonomiczne a prawo i jego tworzenie*, s. 18–19.

interesu społecznego), niemniej rola ich jest szczególnie wyraźna w prawie obrotu uspołecznionego. Widać to także w zadaniach arbitrażu określonych w art. 1 P.A.G.

Z punktu widzenia problematyki klauzul generalnych istotne jest to, iż znajdują one swój wyraz lub przynajmniej swoje źródło w k.c. Przed wydaniem tego aktu jako pozaprawne kryteria orzecznictwa arbitrażowego wykorzystywane były zwyczaj, zasady dobrej wiary i słuszności⁶¹ oraz zasady rozrachunku gospodarczego⁶².

W zasadzie wszystkie klauzule z k.c. mogą mieć zastosowanie do prawa obrotu uspołecznionego, jeżeli tylko możliwy do zaistnienia w tym dziale jest dany stosunek prawny. Ścisły związek z kryteriami ekonomicznymi powodować może jednak pewne wątpliwości co do uznania zasad współzycia społecznego za kryterium oceny działań jednostek gospodarczych⁶³. Brak natomiast kontrowersji co do stosowności klauzuli społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa (wiążącej się tutaj z kryteriami art. 354 k.c.) oraz klauzul z art. 4 k.c.

Najistotniejsze klauzule generalne dla prawa obrotu uspołecznionego zawarte są w art. 386 k.c.⁶⁴ (choć klauzule te mają także znaczenie dla obrotu powszechnego)⁶⁵. Przepis ten powołuje nakaz współdziałania dla jednostek gospodarki uspołecznionej, który ma być realizowany w celu zadośćuczynienia obowiązkom wynikającym z narodowych planów gospodarczych, ekonomiczności produkcji i obrotu oraz zabezpieczenia gospodarki narodowej przed stratami. Nasuwa się pytanie, czy wszystkie te zwroty są klauzulami w rozumieniu przyjętym w tej pracy (por. I.1). Wydaje się, że klauzulą będzie na pewno zwrot „ekonomiczność produkcji i obrotu” wskazujący kryterium (wartość) racjonalnego gospodarowania w ramach całej gospodarki narodowej. Podobny charakter będzie miał zwrot „zabezpieczenie gospodarki narodowej przed stratami”, pomimo nieco odmiennej formy słownej. Najwięcej trudności nastroczają obowiązki wynikające z narodowych planów gospodarczych. Dyskusyjny jest

⁶¹ Dotyczy to Kolegium Arbitrażu przy Polskiej Izbie Handlu Zagranicznego. Por. S. Buczkowski, *Rola...*, s. 238.

⁶² Por. W. Pańko, *Uwagi w sprawie obowiązywania klauzul generalnych k.c. w obrocie uspołecznionym*, s. 497; I. Weiss, *Zasady rozrachunku gospodarczego w orzecznictwie arbitrażowym*, s. 980–988.

⁶³ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 184, gdzie Autor rezygnuje z tezy o niestosowności zasad współzycia społecznego do obrotu między jednostkami gospodarki uspołecznionej. Por. też: W. Warkallo, *Wykonywanie...*, s. 207–208, 216–217, 221; J. Trojanek, *Obowiązek...*, s. 33 i n.

⁶⁴ Por. J. Trojanek, *Obowiązek...*, *passim* (Autor podaje też odpowiedniki tej normy w innych państwach socjalistycznych – s. 45). Por. też: *Wirtschafts und Aussemwirtschaftsrecht für Ökonomen*, s. 406, 513.

⁶⁵ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 176.

m.in. prawny charakter planu⁶⁶, pomimo że jest on formułowany w postaci przepisów prawnych o różnej mocy prawnej. Wydaje się jednak, że obowiązki te nie mają charakteru na tyle niedookreślonego (nawet jeżeli plan jest ogólny), aby wymagały takich ocen podmiotu stosującego prawo, jak przy klauzulach generalnych. Podmiot ten w takich przypadkach sięgał będzie do pozakodeksowych, ale zawartych w przepisach prawnych norm planowych, z których te obowiązki wynikają (jest to zatem przepis odsyłający do innych przepisów prawnych, które same mogą być nieokreślone, ale to już odrębne zagadnienie). W praktyce rozważany problem ma mniejsze znaczenie, jako że kryteria te powoływane są razem, a w dodatku występują często pod „wspólną” nazwą interesów gospodarki narodowej (ta ostatnia nazwa ma samodzielne znaczenie na mocy powołania w art. 826 i 827 k.c.). Zagadnienia te będą wyraźniej zauważalne przy analizie orzecznictwa arbitrażowego w części drugiej pracy.

Klauzule generalne i inne zwroty nieokreślone znajdują się także w regulacjach prawnych podstaw reformy gospodarczej lat 80., gdzie ich znaczenie wychodzi poza prawo obrotu i dotyka organizacji wewnętrznej przedsiębiorstw oraz ich stosunku do organów państwowych. Do klauzul generalnych zaliczone mogą tutaj być: zasady współzycia społecznego, zasady racjonalnej gospodarki, podstawowe interesy gospodarki narodowej z ustawy o przedsiębiorstwach państwowych czy interes ogólnospołeczny z ustawy o samorządzie załogi przedsiębiorstwa państwowego. Spotkać można także tutaj szereg zwrotów porównawczych. Mogą one być podstawą ocen zarówno organów założycielskich, jak i organów sądowych (np. przy kryterium podstawowych interesów gospodarki narodowej w art. 65 ust. 1 oraz 57 ust. 3 ustawy o przedsiębiorstwach państwowych).

4. Odrębna regulacja prawa rodzinnego, datująca się od pierwszych aktów powojennych i zaakceptowana przez prawodawcę wydającego w 1964 r. kodeks rodzinny i opiekuńczy, a także pewne odrębności stosunków rodzinnych w odniesieniu do typowych stosunków cywilnoprawnych spowodowały wykształcenie się, obok klauzul spotykanych na gruncie prawa cywilnego *sensu stricto*, także klauzul właściwych tylko prawu rodzinnemu.

Nie będzie przesadą stwierdzenie, że treść przepisów żadnego innego działu prawa nie zależy tak bardzo od kształtujących się spontanicznie w społeczeństwie ocen i norm moralnych, jak w prawie rodzinnym. Prawodawca realizujący swoją politykę w tej dziedzinie stosunków społecznych

⁶⁶ Por. T. Rabska, *Prawo administracyjne stosunków gospodarczych*, s. 109–114, 125–131; W. Brzeziński, *Nowe typy norm prawnych w prawie administracyjnym*, s. 278–281; H. Groszyk, G.L. Seidler, W.G. Soku-renko, *Prawo i nauka prawa w okresie rozwiniętego socjalizmu*, s. 16.

napotkać może bariery wynikające z pewnego „zamknięcia”, autonomii sfery życia rodzinnego w stosunku do świata zewnętrznego. Skuteczność regulacji wymaga ograniczenia zakresu normowania niemal wyłącznie do sfery zewnętrznej stosunków w rodzinie, a jeżeli czyni się w tym względzie wyjątek, wymaga to dużego umiaru i ostrożności oraz traktowania prawa jako środka dydaktyki społecznej⁶⁷. Przejawem takiego podejścia może być z jednej strony inkorporowanie do systemu norm prawa rodzinnego dominujących i w pełni ukształtowanych norm moralnych, natomiast z drugiej – odsyłanie podmiotów stosujących prawo do tych ocen m.in. poprzez klauzule generalne. Dawniejsze i współczesne regulacje tej dziedziny prawa sięgają do tej drugiej formy często.

Cechy te dostrzec można także w polskim k.r.o. Zasady współżycia społecznego stosowane są w tym dziale prawa bądź na podstawie przepisów k.r.o. (np. art. 41 § 3, 56 § 2 i 3, 144 § 1 i 2), bądź na podstawie k.c. jako ustawy ogólnej⁶⁸. Klauzulą specyficzną dla prawa rodzinnego jest „dobro dziecka”, czasem nazywane też „dobrem małoletniego dziecka” (np. art. 125 § 1 czy 56 § 2 k.r.o.). Klauzula ta wyraża najbardziej charakterystyczne i najważniejsze kryterium oceny stosunków rodzinno-prawnych. Łączy się z nią klauzula dobra rodziny (art. 23, 39 k.r.o.). Ponadto w tym akcie prawnym występuje klauzula interesu społecznego (art. 95 § 3, 154) oraz pokrewnego mu dobra społeczeństwa (art. 96).

Zmiany funkcji gospodarczych rodziny, a właściwie utrata decydującego znaczenia przez czynnik majątkowy w modelu rodziny propagowanym przez ideologię socjalizmu, spowodowały, że dominują w k.r.o. kryteria moralne. Kryteria gospodarcze, a także polityczne mogą być jednak stosowane na podstawie k.c. czy k.p.c.

Podobnie jak k.c., także i k.r.o. posługuje się szeregiem zwrotów porównawczych (szacunkowych), takich jak ważne powody, rażące zaniedbywanie, trwałe i zupełny rozkład pożycia, należyta staranność itp.

5. Prawo pracy, podobnie jak prawo obrotu uspołecznionego, stanowi w państwie socjalistycznym przykład współwystępowania dwu metod regulacji – cywilnoprawnej i administracyjnoprawnej. Widać to w szeregu instytucji prawa tego działu (np. nawiązanie czy rozwiązanie stosunku pracy) oraz w sposobie stosowania tego prawa (np. rozstrzygnięcie sporu przez

⁶⁷ Por. J. Winiarz, *Prawo rodzinne*, s. 10–11; *Poglądy społeczeństwa polskiego na stosowanie prawa*, red. M. Borucka-Arctowa, s. 209 i n.; H. Jankowski, *Prawo...*, s. 242–243; J. Stecki, glosa (45), s. 11; K. Palecki, *Warianty...*, s. 361 i n.

⁶⁸ Por. J. Winiarz, *Prawo...*, s. 28–29; T. Smoczyński, *Rozstrzygnięcia alimentacyjne a zasady współżycia społecznego*, s. 56.

zakładową komisję rozjemczą lub sąd z polecenie kierownika zakładu pracy⁶⁹). Związek prawa pracy z prawem cywilnym jest jednak bezsporny i przejawia się chociażby w znaczeniu k.c. dla stosunków pracy (art. 300 k.p.). Widoczny jest on także w relacjach pomiędzy klauzulami generalnymi w obu rodzajach regulacji.

Stosowanie prawa pracy przed r. 1964 opierało się na szeregu ustaw regulujących szczegółowe instytucje tego działu prawa, na k.z. oraz posiłkowo na p.o.p.c. z 1946 r., potem z 1950 roku. W orzecznictwie wykorzystywane więc były, podobnie jak w prawie cywilnym, klauzule zawarte w k.z. oraz w obu p.o.p.c. Po roku 1964 do zastosowania wchodzi klauzule k.c. wypierające stopniowo klauzule k.z. Wraz z wydaniem k.p. następuje przeniesienie części klauzul z k.c. (np. w art. 7 i 8 k.p.), ale także powołanie „własnych” klauzul generalnych. Prawodawca rezygnuje jednak tutaj z wielokrotnego powoływania klauzul, które umieszczone zostały w rozdz. I i II k.p. (np. zasady współżycia społecznego powołane są w dalszych przepisach kodeksu tylko kilkakrotnie – np. w art. 62, 94, 100, natomiast społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa nie jest już dalej powoływane). Prawodawca poprzestaje tutaj jakby na ogólnym ukierunkowaniu ocen organów stosujących prawo w przepisach rozdz. I i II k.p. Wystarcza to jednak, aby np. kryterium zasad współżycia społecznego stosowane było w szeregu przypadków, tam, gdzie przepisy go nie powołują (szczególnie dotyczy to stosowania art. 45 k.p.).

Jedną klauzulą jest jednak charakterystyczna tylko dla tego działu prawa. Jest nią dobro zakładu pracy, powołane przede wszystkim w art. 12 k.p., umieszczonym wśród przepisów nazwanych przez prawodawcę zasadami prawa pracy. Jakby pewną przeciwwagą dla tej klauzuli jest odesłanie do dobra osoby nawiązującej stosunek pracy w art. 22 § 3 k.p.

Obok tego w k.p. zawarte są zwroty wymagające oceny podmiotu stosującego prawo, niebędące klauzulami generalnymi. Należą do nich m.in. nie należyte wykonanie obowiązków, szkodliwy wpływ, uzasadnione przypadki, ważne przyczyny, odpowiednie zabezpieczenie, wyjątkowe okoliczności itp.

Brak jest natomiast typowych klauzul generalnych w prawie ubezpieczeń społecznych. Projekty ich wprowadzenia nie przyniosły skutku⁷⁰. Akty prawne formułują tutaj zwroty, które można zaliczyć do porównawczych (szacunkowych) – np. szczególne okoliczności, szczególne zasługi, niezbędne środki utrzymania itp. (np. w art. 64 i 65 ustawy z 14 XII 1982 r. o rentach i emeryturach).

⁶⁹ Por. Z. Salwa, *Prawo pracy PRL w zarysie*, s. 307 i n.

⁷⁰ Por. T. Zieliński, *Swobodne...*, s. 14.

6. Klauzule generalne występują także w aktach określających organizację i tryb działania organów stosujących prawo. Są one tym samym sformułowane dla tych organów, a bezpośredni uczestnik stosunku prawnego może je wykorzystać w zasadzie jedynie do odwołania się od decyzji przez te organy podjętych. Z przykładem takiej klauzuli wyrażonej w prawie materialnym mieliśmy już do czynienia wcześniej (por. art. 4 k.c.). W u.s.p. w art. 3 oraz art. 4 § 1 znajdują się ogólne wskazania dla sądu, aby wymiar sprawiedliwości odbywał się zgodnie z zasadami i celami ustroju PRL oraz ochraniał polityczny i społeczno-gospodarczy ustrój PRL.

Istotne znaczenie posiada k.p.c. z 1964 r., który posługuje się znanymi już z analizy prawa materialnego klauzulami, np. zasadami współżycia społecznego (np. art. 184, 197, 203, 461) czy interesem społecznym (art. 7). Kodeks ten wprowadza jednak także inną klauzulę, która wyrażona jest także w art. 275 k.p. Mowa tutaj o klauzuli interesu PRL sformułowanej w art. 417 i 421⁷¹. Interes PRL jest tutaj kryterium poprawności rozstrzygnięcia sądu, a jego znaczenie, zwykle będące czymś więcej niż rażące naruszenie prawa, które w tych przepisach jest także powołane, może być 1) podstawą wniesienia rewizji nadzwyczajnej, 2) podstawą zaskarżenia w ten sposób uzasadnienia prawomocnego orzeczenia oraz 3) podstawą uwzględnienia rewizji nadzwyczajnej, złożonej po upływie 6 miesięcy od uprawomocnienia się orzeczenia. Przepisy te mogą być podstawą skonstruowania normy dla sędziego (nakaz orzekania zgodnie z tym interesem), której wzór zachowania jest nieokreślony i budowany jest ostatecznie przez najwyższą instancję wskutek wniesienia określonych środków odwoławczych. Wszystkie cechy klauzuli generalnej są zatem zachowane.

Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku norm wyprowadzonych z ustawy o P.A.G., nakazujących komisjom arbitrażowym uwzględnianie w orzeczeniach m.in. kryterium efektywności gospodarowania, interesu społecznego, interesu poszczególnych jednostek gospodarki uspołecznionej (art. 1) oraz podstawowych interesów gospodarki narodowej (art. 37 i 38). Ocena sposobu uwzględniania tych kryteriów przysługuje GKA.

Podobna wreszcie sytuacja ma miejsce także przy art. 7 k.p.c. dopuszczającym wszczęcie procesu cywilnego lub wzięcie w nim udziału prokuratorowi, jeżeli wymaga tego m.in. interes społeczny. Wyrażne sformułowanie „według jego oceny” – jak się wydaje – spowodowało pewną niejednorodność orzecznictwa co do możliwości sądowej kontroli korzystania z tych uprawnień⁷².

⁷¹ Por. W. Berutowicz, *Postępowanie cywilne w zarysie*, s. 359–360; J. Wróblewski, glosa (70).

⁷² Por. S. Gross, glosa (12), s. 542. Por. też: przypis 51 w rozdz. III.

Osobne miejsce w systemie prawa zajmuje tzw. klauzula porządku publicznego⁷³ sformułowana w art. 6 p.p.m. Zakazuje się tam organom państwowym stosować obce prawo cywilne, rodzinne i opiekuńcze oraz pracy, jeżeli takie zastosowanie rodziłoby skutki sprzeczne z podstawowymi zasadami porządku prawnego PRL. Nieco bliższa analiza tego zwrotu możliwa będzie przy omawianiu praktyki orzeczniczej (por. IV.3b–3).

7. Konstrukcja klauzul generalnych znane jest także w gałęzi prawa administracyjnego. Odmienna metoda regulacji prawnej, odrębności w treści stosunku prawnego w tym dziale prawa nie przeszkadzają w korzystaniu z tej konstrukcji. W warunkach aktywności organów, zakładanej w ramach organizatorskiej funkcji administracji, każdy przejaw swobody decyzyjnej, zarówno przy tworzeniu aktów normatywnych, jak i przy wydawaniu decyzji (aktów) administracyjnych, pozwala na działanie bardziej dynamiczne. Stąd też w dziedzinie aktów administracyjnych tak istotną rolę odgrywa uznanie administracyjne (por. I.2). Jednakże w warunkach oparcia działań administracji na prawie, a także przy założeniu wymogu akceptacji społecznej dla podejmowanych decyzji administracyjnych uznanie tych organów nie może być niczym nieograniczone. Ustawodawca może – innymi słowy – kierunkować treść decyzji uznaniowych, a także stworzyć podstawy ich kontroli tak w ramach samego aparatu administracyjnego, jak też przez sądy.

Ukierunkowanie treści decyzji uznaniowych, a w konsekwencji także umożliwienie kontroli aparatu administracyjnego związane może być z wprowadzeniem konstrukcji klauzul generalnych. Klauzule generalne prawa administracyjnego powołują zwykle wartości o wymiarze ogólnospołecznym, publicznym, państwowym⁷⁴, bowiem taki jest podstawowy cel organizatorskiej zwłaszcza formy działania państwa, realizowanej przez decyzje organów administracji. Można zatem powiedzieć, że także bez sformułowania tych klauzul treść decyzji tych organów powinna być zgodna z tymi kryteriami. Wynika to z usytuowania organów administracji państwowej w systemie podmiotów wykonywania władzy w państwie oraz z zadań tych organów. Zwłaszcza wyrażanie w decyzjach tych wartości, które bardziej bezpośrednio wiążą się z celami politycznymi państwa, jest niejako domniemywane w każdym działaniu organu administracyjnego,

⁷³ Por. M. Sośniak, *Klauzula...*, s. 77 i n. (wskazanie na nieokreśloność tej konstrukcji). *Mała Encyklopedia Prawa* z r. 1960 traktuje to odesłanie jako rodzaj przepisu blankietowego (s. 229).

⁷⁴ Por. J. Starościk, *Studia...*, s. 92 dla prawa zachodnioniemieckiego. Por. Ch.G. von Unruh, *Prawo...*, s. 190–191, 195–196; E. Forsthoff, *Lehrbuch des Verwaltungsrechts*, s. 77 i n., 125, 480. O możliwościach, jakie dają takie kryteria, por. E. Iserzon, H. Groszyk, A. Słomiński, *Prawo do zaskarżenia aktu administracyjnego*, s. 53–55.

a przynajmniej domniemywane przy korygowaniu decyzji w toku nadzoru administracyjnego w tym pionie aparatu państwowego (bardziej złożone są pod tym względem działania niektórych wyspecjalizowanych form działania administracji, por. niżej).

A jednak prawodawca w wielu przypadkach odsyła organ administracyjny do szczegółowej wskazanych kryteriów ocennych właśnie poprzez klauzule generalne. Obok ukierunkowania decyzji może tutaj chodzić o odtechnokratyzowanie ich treści⁷⁵, a także o umożliwienie ich kontroli przeprowadzanej przez sądy.

Zakres kontroli sądowej może być różny, zależnie od tego, czy przyjmuje się jedynie możliwość kontroli legalności, czy także kontrolę celowości podejmowanych decyzji. Kontrola sądowa dotyczy zarówno administracji ogólnej, jak i wyspecjalizowanych zakresów działań administracji (np. administracji zakładu pracy czy administracji ubezpieczeniowej poprzez kontrolę sądów pracy i ubezpieczeń społecznych). Bardziej złożona jest sytuacja w dziedzinie administracji sfery zarządzania gospodarką narodową, bowiem komisje arbitrażowe nie mają takich uprawnień w stosunku do centralnych organów zarządzających, stosujących normy planowe, którymi także związane są same komisje. Dokładniejsza analiza tego ostatniego zagadnienia wykracza poza ramy naszych rozważań. Częściowo będzie to podniesione dalej (por. V.3e–3).

Trudno byłoby dokonać w miarę wyczerpującego przeglądu wszystkich klauzul występujących w różnych aktach szeroko rozumianego prawa administracyjnego. Większe nagromadzenie klauzul znajdujemy w k.p.a. Dominuje tutaj klauzula interesu społecznego, która obok art. 7 umieszczonego w rozdziale 2 zatytułowanym „Zasady ogólne” (gdzie występuje wspólnie ze „słusznym interesem obywateli”), sformułowana zostaje w około 20 przepisach dalszych części tego kodeksu. W art. 6 k.p.a. umieszczono niejako dodatkowo dwa odesłania ogólne: interesu ludu pracującego oraz zadania budownictwa socjalistycznego jako najbardziej ogólne kryteria dotyczące wszelkich działań administracji państwowej. Oprócz tego do klauzul generalnych można zaliczyć: interes Państwa (lub państwowy) – art. 74, 161, porządek publiczny – art. 107, względy społeczne – art. 261. Utrzymana zostaje także klauzula interesu PRL przy rewizji nadzwyczajnej od orzeczenia NSA do SN (art. 210). Kodeks posługuje się także szeregiem zwrotów porównawczych, takich jak: ważne przyczyny czy poważna szkoda.

⁷⁵ Por. J. Starościak, *Prawo administracyjne*, s. 12.

Brak więc w k.p.a. bezpośrednich odniesień do klauzul formułowanych w prawie cywilnym, chociaż klauzula interesu społecznego wyraża podobny rodzaj wartości jak klauzula zasad współżycia społecznego⁷⁶. Dominujące w całym prawie socjalistycznym kryterium interesu społecznego (ogólnospołecznego) także tutaj znalazło swój dostateczny wyraz.

Z punktu widzenia adresata klauzule prawa administracyjnego są skierowane do organów administracyjnych, które tymi kryteriami mają się kierować przy podejmowaniu decyzji. Obywatel może natomiast uzależnić od odczytania tych kryteriów wniesienie środka odwoławczego, zaś w działaniach organu podejmowanych na wniosek obywatela klauzula może być także kryterium wniesienia wniosku. W obu przypadkach idzie o ocenę szans na powodzenie danego działania – tzn. wniosku lub odwołania od decyzji.

8. Wreszcie na koniec przeglądu przepisów prawa obowiązującego należy zająć się prawem karnym. Jest to o tyle istotne, a zarazem kontrowersyjne, że rozważania na temat klauzul w zasadzie nie występują w polskiej nauce prawo karnego (nie stroni zaś od takich rozważań nauka zachodnioniemiecka⁷⁷). Jest to ponadto dział prawa, w którym wymagania dotyczące pewności, praworządności, jednolitości czy obiektywności procesu stosowania norm stawiane są na najwyższym miejscu, a postulat systemu zamkniętego, zwłaszcza od strony katalogu czynów zagrożonych karą, znajduje daleko głębsze uzasadnienie ideologiczne niż w innych działach prawa (m.in. z tym wiąże się powszechnie akceptowany postulat braku możliwości analogii *extra legem* w stosowaniu prawa karnego⁷⁸). Nie sprzyja to tak wyraźnym odesłaniom podmiotów stosujących prawo do pozaprawnych kryteriów ocennych, jak to ma miejsce w innych działach prawa.

Stwierdzenia takie nie mogą oczywiście oznaczać, że niezauważalny jest związek prawa karnego z ocenami i normami moralnymi. Słuszne jest chyba stwierdzenie, że związek ten jest nawet łatwiejszy do wykazania w tym dziale prawa niż np. w prawie cywilnym, bowiem w tym ostatnim ujawnia się on często dopiero w procesie stosowania prawa⁷⁹, podczas gdy w prawie karnym same przepisy „pozytywizują moralność”⁸⁰. Oznacza to, że

⁷⁶ Por. J. Starościak, *Studia...*, s. 91–92 (wg Autora rolę zasad współżycia pełnią tutaj zasady ogólne lub konstrukcje interesu publicznego czy interesu społecznego).

⁷⁷ Por. np. J.W. Hedemann, *Die Flucht...*, s. 32–38; F. Haft, *Generalklauseln und unbestimmte Begriffe im Strafrecht*, s. 477–485.

⁷⁸ O wyjątkach por. I. Andrejew, *Polskie prawo karne*, s. 41–42.

⁷⁹ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 87; A. Wąsek, *Prawo...*, s. 47 i n.

⁸⁰ Por. Z. Ziemiński, *Moralność jako czynnik kształtujący stosowanie prawa*, s. 104–105; *idem*, *Teoria...*, s. 136.

normy moralne dominujące w społeczeństwie, a zwłaszcza te z nich, które zgodnie z koncepcją polityczno-prawną prawodawcy należy poddać reglamentacji prawnej, podlegają inkorporowaniu do systemu przepisów prawa karnego. Zdecydowanie się na ten wybór usuwa jakby w cień potrzebę późniejszej konfrontacji ustanowionych norm z tymi ocenami, odczytanymi przez sędziego w obliczu danej sytuacji faktycznej. Osłabia, ale nie eliminuje tej potrzeby, o czym świadczą zwroty formułowane w polskim prawie karnym materialnym i procesowym.

W k.p.k. w art. 12 prawodawca korzysta z klauzuli zasad współżycia społecznego, wprowadzając nie czyniąc z niej kryterium jakiejś decyzji w procesie karnym, ale sam fakt użycia takiej nazwy sprawia, że zasady te muszą mieć i w tym dziale prawa jakieś znaczenie związane, ogólnie mówiąc, z nagannością moralną zachowania. W tym przypadku naruszenie zasad jest czymś lżejszym gatunkowo niż naruszenie przepisów prawnych. Z kolei kryterium interesu społecznego w art. 50 k.p.k. decydować ma o decyzji prokuratora co do wszczęcia lub przyłączenia się do procesu wszczętego z oskarżenia prywatnego. I tutaj zatem zwrot ten nie stanowi kryterium decyzji finalnej procesu stosowania prawa karnego.

Odwolywanie się do klauzuli zasad współżycia społecznego znane było w wcześniejszym aktom prawa karnego (np. w ustawie z 29 V 1956 r. o warunkowym zwolnieniu osób odbywających karę pozbawienie wolności). Wprowadzone było ono także do projektów k.k. z r. 1956 i 1963, przy czym w tym ostatnim zastępowało ono szereg innych kryteriów z dotychczasowego ustawodawstwa karnego, takich jak: złe prowadzenie się, uczciwe życie człowieka pracy. Miała więc miejsce – jak ujmowała to doktryna⁸¹ – tendencja do ujednoczenia terminologicznego, chociaż nie brakło na tym polu niekonsekwencji. Konstrukcja ta została jednak wyeliminowana z ostatecznego projektu k.k.

K.k. zawiera jednak szereg zwrotów odsyłających, w tym także takich, które można zakwalifikować jako klauzule generalne.

W części szczególnej do klauzul zaliczyć można: podstawowe interesy polityczne lub gospodarcze PRL (art. 130, 132, 135, a także 194 i 271⁸²), porządek publiczny (art. 195), społecznie uzasadniony interes (179 § 2) czy też dobro społeczne lub dobro jednostki (246). W części tej występują ponadto typowe zwroty porównawcze, jak: znaczne rozmiary, bezpośrednio niebezpieczeństwo, poważna szkoda, ciężkie uszkodzenie, znaczna wartość itp.

⁸¹ Por. J. Wochelski, *Zasady współżycia społecznego w projekcie kodeksu karnego PRL*, s. 89–96.

⁸² K. Buchała mówi, że interesy te to wskazane rodzajowo dobro chronione prawem, dodatkowo zakwalifikowane jako podstawowe (por. *Prawo...*, s. 657).

Klauzule generalne występują także w części ogólnej k.k., np. w art. 120: porządek publiczny i podstawowe zasady porządku prawnego (§ 14), chociaż przy tym drugim zwrocie mogą dojść do głosu te same wątpliwości, co przy art. 4 k.c. czy art. 6 p.p.m. (por. I.3–3), ważny interes polityczny lub gospodarczy PRL (§ 15), społecznie uzasadniony interes (§ 16) czy w art. 22 i 23: dobro społeczne, dobro jednostki.

Największy ciężar gatunkowy w prawie karnym ma jednak zwrot „społeczne niebezpieczeństwo czynu”, sformułowany m.in. w k.k. w art. 1, 26, 27 i 50.

Trudno jest jednoznacznie rozstrzygnąć, czy można zwrot „społeczne niebezpieczeństwo czynu” traktować jako klauzulę generalną, czy nie⁸³. Zwrot ten znany jest ustawodawstwu karnym państw socjalistycznych, które dodatkowo starają się go dookreślić przez wskazanie dóbr, w które czyn społecznie niebezpieczny godzi⁸⁴. Polski k.k. wyjątkowo nie zawiera żadnych dookreśleń, natomiast wprowadza kilka stopni niebezpieczeństwa: znikomość, nieznaczność oraz „znaczność”, a ponadto wymaga w art. 50 stopniowania jeszcze bardziej szczegółowego.

Zwrot ten wskazuje bez wątpienia na kryteria pozaprawne w rozumieniu społecznej treści czynu bezprawnego, która nie nadaje się do wyczerpującego określenia prawnego⁸⁵. Jest to także zwrot, który wymaga od podmiotu stosującego prawo oceny wyprowadzonej z tych kryteriów pozaprawnych. Wydaje się, że społeczne niebezpieczeństwo oznacza na pewno sprzeczność ze społecznymi ocenami moralnymi⁸⁶, a ponadto także sprzeczność z ocenami pozytywnymi (tzn. uznającymi cenność zachowania określonego układu stosunków społecznych w stanie niezmienionym, co akcentuje związek czynu z ujemnymi, szkodliwymi skutkami społecznymi⁸⁷) oraz z ocenami porządkowymi⁸⁸. W kontekście cech powyższych brak jest więc podstaw do odmówienia temu zwrotowi charakteru klauzuli generalnej.

⁸³ Zwrot ten traktowany jest jako swoista klauzula generalna przez T. Kaczmarka, *Sędziowski wymiar kary w PRL w świetle badań ankietowych*, s. 175; O. Górniok *Znikome społeczne niebezpieczeństwo czynu jako podstawa stosowania art. 49 k.p.k.*, s. 85–86 i A. Krukowskiego, *Społeczna treść przestępstwa*, s. 212.

⁸⁴ Por. I. Andrejew, *Zarys prawa karnego państw socjalistycznych*, s. 63–70, 173–174.

⁸⁵ Por. W. Wolter, *W sprawie społecznego niebezpieczeństwa czynu i bezprawności*, s. 75; T. Kaczmarek, *Ogólne dyrektywy wymiaru kary w teorii i praktyce sądowej*, s. 19–40.

⁸⁶ Por. A. Wąsek, *Czyn niemoralny, czyn społecznie niebezpieczny, czyn przestępny*, s. 4–5, 8–9; Z. Ziemiński, *Argumentacje moralne stosowane przez prawników*, s. 101. Stanowisko odmienne prezentuje J. Wochelski, *Zasady...*, s. 90–92, który uważa, że czynami społecznie zabronionymi są także czyny niedające się wartościować z punktu widzenia moralności.

⁸⁷ Społeczne niebezpieczeństwo pozostaje więc w określonej relacji do społecznej szkodliwości czynu. Por. A. Krukowski, *Społeczna...*, s. 101, 199–200.

⁸⁸ Por. I. Andrejew, *Polskie...*, s. 94.

Jednocześnie zdawać sobie trzeba sprawę z czynników komplikujących takie stwierdzenie. Część z nich z pewnością związana będzie z zasygnalizowaną wyżej ideologią prawa karnego, a także z brakiem tradycji dostrzegania klauzul przez doktrynę prawa karnego. Najważniejszy jednak czynnik wiąże się z ugruntowanym w tej doktrynie pojęciem przestępstwa, którego elementy wyznacza art. 1 k.k. Czyn przestępny bowiem to taki czyn, który jest społecznie niebezpieczny oraz zabroniony pod groźbą kary przez obowiązującą w czasie jego popełnienia ustawę⁸⁹. Oba warunki muszą być spełnione kumulatywnie, co stwarza domniemanie, że każdy czyn zabroniony przez ustawę jest jednocześnie społecznie niebezpieczny – można powiedzieć – w swej postaci modelowej, ale nie odwrotnie⁹⁰. Kryterium ustawy jest więc tutaj kryterium zasadniczym, a społeczne niebezpieczeństwo – kryterium koniecznym, ale dodatkowym, mogącym działać w jedną tylko stronę – jeżeli czyn jest zabroniony przez ustawę, ale w konkretnych okolicznościach nie jest społecznie niebezpieczny, a nawet jeżeli jest społecznie niebezpieczny, ale w stopniu znikomym, nie jest wówczas przestępstwem. Kryterium społecznego niebezpieczeństwa wchodzi zatem do określenia przestępstwa jako kryterium wewnętrzne, a nie zewnętrzne w stosunku do rekonstruowanej w procesie stosowania prawa normy. Pozostaje jednak i tak ten moment pozaprawności, który polega na odesłaniu do ocen pozaprawnych.

Z punktu widzenia odniesienia do norm prawa cywilnego wydaje się, że można wskazać na pewne podobieństwa do klauzuli zasad współżycia społecznego, określającej granice prawa własności. W obu konstrukcjach adresat (właściciel, osoba, która może popełnić przestępstwo) ma prawo do takiego działania, które mieści się w tych granicach, tzn. czyni zadość zasadom współżycia społecznego czy nie jest niebezpieczne społecznie. Ocena w obu przypadkach należy do podmiotu stosującego prawo. Różnica polega na związku obu tych kryteriów z kryteriami prawnymi – przy społecznym niebezpieczeństwie różne są stopnie winy, a ponadto musi to być zawsze czyn zabroniony przez ustawę. W literaturze dostrzega się także podobieństwo pomiędzy konstrukcjami społecznego niebezpieczeństwa czynu oraz tzw. wewnętrznej teorii nadużycia prawa⁹¹.

Z punktu widzenia analizy zwrotu „społeczne niebezpieczeństwo czynu” jako konstrukcji normatywnej brak jest, jak się wydaje, podstaw do zanegowania jego charakteru klauzuli generalnej (pomimo odmiennej od

⁸⁹ Por. I. Andrejew, *Zarys...*, s. 84; T. Kaczmarek, *Sędziowski...*, s. 165, 172.

⁹⁰ Por. I. Andrejew, *Polskie...*, s. 90.

⁹¹ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 156 oraz 319, gdzie Autor omawia różne formy bezprawności.

typowych klauzul formy słownej – por. I.1a–1). Należy jednak już teraz stwierdzić, że właściwości regulacji prawnokarnej powodować będą istotne różnice w następstwach, jakie ten zwrot powoduje w procesie stosowania prawa (por. IV.3f–3).

3. Rodzaje klauzul generalnych

1. Założeniem całej pracy jest przeświadczenie o możliwości potraktowania klauzul generalnych jako konstrukcji występujących i posiadających pewne cechy wspólne w całym systemie przepisów prawnych oraz powodujących powtarzające się skutki w różnych rodzajach stosowania prawa. Nie oznacza to jednak negowania różnic. Niektóre z nich widoczne są już na poziomie analizy materiału normatywnego.

Oczywiście podziały klauzul dokonywane mogą być jedynie w ramach ustalonego pojęcia samej klauzuli. Pojęcie zaprezentowane w tej pracy (por. I.1) wyklucza cały szereg podziałów, które mogłyby być aktualne przy przyjęciu innego pojęcia.

O niektórych różnicach była już mowa. I tak wskazano na różnice w sformułowaniach słownych pomiędzy poszczególnymi klauzulami (por. I.1a–3). Podniesiono także różny stopień ogólności kryteriów pozaprawnych i wiążący się z tym różny stopień łatwości weryfikacji ocen wypowiedzianych na podstawie różnych kryteriów pozaprawnych (por. I.1c–1). Wyróżniono klauzule skierowane do organów stosujących prawo oraz klauzule skierowane równocześnie do tych organów oraz do adresatów zwykłych, bezpośrednich uczestników stosunku prawnego (por. I.1c–3). Wskazać można ponadto, iż różne może być usytuowanie kryteriów pozaprawnych w przepisie prawnym – z jednej strony kryteria te mogą być bądź samodzielną podstawą oceny sytuacji faktycznej, bądź mogą występować wspólnie z kryterium określonym prawnie, natomiast z drugiej strony – w danym przepisie może być sformułowana bądź jedna klauzula, bądź kilka klauzul, bądź klauzule wraz z innymi zwrotami nieokreślonymi. Te ostatnie zagadnienia są istotne z punktu widzenia ustalenia znaczenia klauzuli generalnej (por. IV).

Niektóre z kolei różnice mogą zostać stwierdzone dopiero na poziomie analizy materiałów decyzji stosowania prawa. Dotyczy to przede wszystkim rodzajów kryteriów, z jakimi wiązane jest ustalenie znaczenia danej klauzuli (por. IV.2a), oraz sposobów oceniania, jeżeli wiążą się one z jakąś bardziej stałą praktyką (por. IV.2b). Dotyczy to także specyficznych konsekwencji spełnianych w procesie stosowania prawa przez pewne klauzule w zależności od różnych czynników dodatkowych (por. IV.3). Siłą rzeczy te ostatnie problemy analizowane muszą być w części drugiej pracy.

W oparciu natomiast o rozważania przeprowadzone w paragrafie poprzednim wskazać można na jeszcze dotychczas nieomawiane rodzaje klauzul.

2. Podstawowy „zbiór” klauzul generalnych mieści się w aktach typu ustawy, a zwłaszcza w kodeksach. Niewątpliwie ta prawidłowa z punktu widzenia budowy systemu prawa praktyka wiąże się ze specjalnymi cechami kodeksu jako aktu regulującego w sposób najbardziej kompleksowy i uporządkowany jakąś wyodrębnioną sferę stosunków społecznych. Wpływ kodeksu na politykę tworzenia innych aktów w danej gałęzi prawa, m.in. poprzez dokonanie zarysu, rozwoju i tendencji ewolucyjnych⁹², a także na konkretną treść tych aktów stanowi przesłankę m.in. ujednolicenia nazewnictwa oraz znaczeń tych zwrotów.

W gałęziach prawa, w których brak jest (choćby tymczasowo) kodyfikacji obejmującej podstawowy trzon przepisów prawa materialnego, klauzule występują bądź w kodeksach procedury (np. nowe odesłanie do społecznego niebezpieczeństwa czynu wyrażone najpierw w k.p.k. z 1949 r. czy przepisy k.p.a. zawierające podstawowe klauzule prawa administracyjnego), bądź w ustawach „zwykłych” (dotyczy to przede wszystkim dziedziny prawa administracyjnego).

W działach prawa, w których występuje szczególnie duża ilość aktów podustawowych, a zwłaszcza aktów tzw. kierownictwa wewnętrznego, pojawić się mogą trzy problemy związane z występowaniem klauzul w tego rodzaju aktach. Pierwszy polegałby na tworzeniu w nich właśnie klauzul generalnych w sytuacjach, w których klauzule w ustawach nie występują, drugi – na tworzeniu klauzul odbiegających pod względem nazewnictwa od klauzul ustawowych, natomiast trzeci – na dookreśleniu klauzul ustawowych przez przepisy aktu wykonawczego. Pierwsza sytuacja mogłaby zostać oceniona negatywnie z punktu widzenia praworządności tworzenia prawa. Sytuację drugą należałoby ocenić ujemnie przynajmniej z punktu widzenia koncepcji jednolitej techniki prawodawczej. Praktyka taka mogłaby mieć jednakże także znaczenie polityczno-prawne, gdyby akty wykonawcze były aktami samoistnymi, wydawanymi bez upoważnienia ustawowego lub na podstawie tak ogólnego upoważnienia, jakie występuje np. w art. 2 k.c. Podobne zarzuty sformułować byłoby można w odniesieniu do sytuacji dookreślenia, które oznacza przejęcie inicjatywy w ustalaniu treści klauzuli przez organ tworzący przepisy na niższym szczeblu decyzyjnym⁹³. Natomiast stosunkowo mniejsze zagrożenie wiąże się z sytuacją

⁹² Por. S. Grzybowski, *Dzięje...*, s. 186, 189; H. Rot, *Problemy kodyfikacji prawa w PRL*, s. 4–10.

⁹³ Czasem jest to formułowane w postaci dosyć ogólnej. Por. Z. Salwa, *Prawo...*, s. 192.

prostego „potwierdzenia” przez akt wykonawczy klauzul ustawowych (celowość tego rodzaju działalności jest jednak wątpliwa), chociaż kontekst sformułowania klauzuli może zmieniać jej treść wyrażoną w ustawie⁹⁴.

Najwłaściwszym zatem miejscem dla formułowania klauzul są akty rangi ustawy, przy czym tam, gdzie istnieje kodeks, właśnie w nim powinny się klauzule znajdować.

3. Klauzule generalne posiadają różny zasięg występowania w systemie przepisów prawnych. Wyróżnia się tutaj klauzula zasad współżycia społecznego występująca we wszystkich podstawowych działach prawa polskiego, a ponadto zawarta w Konstytucji PRL. Powszechność występowania czyni jej znaczenie maksymalnie elastycznym, dostosowującym się do różnych sfer życia społecznego. Można także stwierdzić, że nie jest wykluczony wpływ tej klauzuli na interpretację innych klauzul.

Międzygałęziowe (tzn. przekraczające pole dyskursu języka jednego działu prawa⁹⁵) znaczenie posiadają takie klauzule, jak społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa, zasady ustroju i cele PRL, interes społeczny, interes lub interesy PRL czy podstawowe zasady porządku prawnego PRL. Obok nich istnieją klauzule, których zakres występowania ogranicza się do jednej gałęzi. Przykładem mogą być: dobro dziecka czy dobro rodziny w prawie rodzinnym, społeczne niebezpieczeństwo czynu w prawie karnym, interesy gospodarki narodowej, ekonomiczność produkcji i obrotu oraz zabezpieczenie gospodarki narodowej przed stratami w prawie obrotu uspołecznionego, dobro zakładu pracy w prawie pracy. Nie oznacza to jednak, że znaczenie odczytane przy stosowaniu prawa w tych gałęziach nie jest brane pod uwagę przy stosowaniu norm także innych działów prawa, zwłaszcza gdy zachodzi potrzeba rozstrzygnięcia przypadków granicznych (por. IV.3f).

Bez wątpienia przedstawiona wyżej szerokość zakresu występowania klauzul odgrywa rolę swoistego klucza służącego do interpretacji nie tylko klauzul o mniejszym znaczeniu dla całego systemu prawa, ale także innych zwrotów wymagających oceniania w jakiegokolwiek postaci. Prawodawca bowiem, jeżeli nie decyduje się na stworzenie jednej klauzuli generalnej dla całego systemu prawa, poprzez częstotliwość wyrażania w różnych aktach różnych działów prawa różnych klauzul nadaje im podstawowe znaczenie także dla rozumienia tych zwrotów nieokreślonych, nawet jeżeli są one nazwane inaczej (oczywiście uszczuplenie swobody podmiotów stosujących

⁹⁴ Por. opis „potwierdzenia” klauzul z art. 386 k.c. w aktach instrukcyjnych: K. Korzan, glosa (19), s. 514–515; J. Trojanek, *Obowiązek...*, s. 86–87.

⁹⁵ Por. T. Gizbert-Studnicki, *Czy istnieje...*, s. 53–54.

prawo nie ma charakteru decydującego, bowiem nadal otwarta jest treść tych klauzul najbardziej podstawowych). W systemie prawa polskiego rolę taką spełniają przede wszystkim zasady współżycia społecznego oraz klauzule o znaczeniu międzygałęziowym⁹⁶.

W ramach poszczególnych gałęzi prawa podstawowe znaczenie będą miały te klauzule, które sformułowane zwykle w części ogólnej aktu (k.k.), a zwłaszcza w rozdziałach zawierających przepisy wstępne (k.c.) czy podstawowe zasady prawa (k.p.k., k.p.a.), wpływają na stosowanie klauzul sformułowanych dalej w całym akcie. Jak powiedziano wyżej, jeżeli jest to część ogólna kodeksu, klauzule te mają znaczenie przy stosowaniu aktów pozakodeksowych danej gałęzi. „Nasycenie” przepisów całego aktu kryteriami płynącymi z klauzul ma miejsce także wówczas, gdy dane klauzule nie są wprawdzie wyrażone w jego przepisach początkowych, lecz występują przy wielu różnych instytucjach prawnych (np. dobro dziecka w k.r.o.). Jak powiedziano wcześniej (por. I.3–2), najbardziej podstawowe klauzule mogą stanowić ponadto kryteria uznawanych w danej gałęzi zasad prawa.

4. Dostrzeżenie niejednakowej roli poszczególnych klauzul może również leżeć u podstaw rozróżniania klauzul generalnych i klauzul specjalnych (por. I.1c–3).

Nie byłoby jednak łatwo powyższy podział przeprowadzić konsekwentnie w ramach całego systemu przepisów.

Można byłoby np. stwierdzić, iż klauzulami generalnymi w tym kontekście byłyby klauzule umieszczone w części ogólnej aktu i w ten sposób mające zastosowanie (jako element dopełniający) przy rekonstrukcji norm szczegółowych z przepisów części szczególnych, a nawet przepisów innych aktów prawnych. Taką rolę z pewnością pełniłyby klauzule z art. 5, 58 § 2, 65 § 1 itp. k.c., art. 6 k.p.a., art. 8, 12 k.p. itp. Można byłoby to zjawisko odnieść także do podstawowych, odpowiednio odrębnych części danego aktu prawnego (np. klauzule z art. 354 k.c. dla prawa zobowiązań, które przed 1964 r. normowane było odrębnym aktem). Można byłoby to jeszcze rozszerzyć na klauzule niewyodrębnione wprawdzie dostatecznie pod względem systematycznym w akcie, ale będące składnikiem normy o podstawowym znaczeniu dla danego rodzaju regulacji odznaczającej się ponadto szczególnymi cechami stosowania prawa (np. klauzule z art. 386 k.c. dla prawa obrotu uspołecznionego). Na przeciwnym biegunie (jako klauzule specjalne) stałyby te klauzule, które mogą

⁹⁶ Por. S. Grzybowski, *Struktura i treść przepisów prawa cywilnego odsyłających do zasad współżycia społecznego*, s. 49, 66 i n.; A. Stelmachowski, *Klauzule...*, s. 8–9; J. Trojanek, *Obowiązki...*, s. 42; K. Wójcik, *Z problematyki...*, s. 92; J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 224–225.

wchodzić w skład norm zrekonstruowanych wyraźnie z przepisów szczegółowych czy nawet jednego przepisu (np. klauzule z art. 827 k.c.).

Wątpliwości pojawiałyby się na szczeblach pośrednich. Trudno byłoby ustalić ogólnie, czy np. klauzule z art. 140 k.c. są klauzulami specjalnymi, czy generalnymi. Jeszcze trudniej byłoby podać jakąś ogólną linię graniczną pomiędzy tymi rodzajami klauzul (zwłaszcza że pojęcie oraz oddzielenie poszczególnych instytucji prawnych powodowałoby tutaj dodatkowe trudności). Ponadto zmuszałoby to do zakwalifikowania np. klauzul z art. 140 k.c. jako generalnych w stosunku do klauzul z art. 145 § 3 k.c., a jako specjalnych w stosunku do art. 5 k.c. (podobnie – klauzule z art. 354 k.c. w stosunku do np. art. 827 k.c. i art. 5 k.c.). Dodatkową komplikację spowodowałby sposób wysławiania klauzul w k.r.o., w którym brak jest części ogólnej, a sformułowane klauzule różnią się zwykle nazwami kryteriów od klauzul k.c. Wreszcie równobrzmiące klauzule raz musiałyby być klauzulami generalnymi, a raz – specjalnymi.

Wydaje się więc, że rozróżnienie to może mieć pewne znaczenie dla procesu rekonstrukcji normy z kilku przepisów zawierających klauzule w konkretnym procesie stosowania prawa (np. gdy idzie o ustalenie pierwszeństwa stosowanych przepisów), ale – poza ewidentnymi przypadkami – nie jest bezpośrednio przydatna w ujęciu ogólnym, abstrakcyjnym. Szereg innych bowiem zagadnień, w tym przede wszystkim ustalanie treści klauzul, nie prowadzi do stwierdzenia jakichś istotnych różnic między obiema konstrukcjami. Przemawia to, jak się wydaje, za utrzymaniem jednolitego terminu (klauzula generalna) dla typu odesłań do ogólnie ukierunkowanych kryteriów pozaprawnych, niezależnie od miejsca, w jakim klauzula została sformułowana w akcie normatywnym.

4. Warunki i cele formułowania klauzul generalnych

1. Na zakończenie rozważań tego rozdziału należy zastanowić się nad niektórymi zagadnieniami polityki prawodawczej w kontekście występowania klauzul generalnych, tzn. nad warunkami, w jakich klauzule mogą występować oraz które wpływają na sposób ich formułowania, a także nad celami, jakie mogą wiązać się z wprowadzeniem przez prawodawcę klauzul do systemu przepisów prawnych.

Podstawą dla takich rozważań jest założenie, że prawodawca formułuje klauzule generalne świadomie, w sposób zamierzony, dlatego, iż uznaje je za jakichś względów za właściwy środek regulacji normatywnej (tzn. przynajmniej godzi się na przewidywane skutki sformułowania klauzul – por. niżej – 3). Wydaje się bowiem, że sama forma klauzuli, a niejednokrotnie

także jej miejsce w akcie raczej wykluczają sytuację (mogącą mieć miejsce przy innych zwrotach nieokreślonych), w której ustanowienie klauzuli byłoby wynikiem przypadku lub złudzenia, że dany zwrot ma zeterminowane znaczenie⁹⁷. Istnieją jednak warunki, w których korzystanie z tej konstrukcji daje się lepiej uzasadnić z punktu widzenia racjonalności i przewidywanej skuteczności działalności prawotwórczej.

Pierwszy warunek, można rzec wstępny, wiąże się z technicznymi właściwościami samej regulacji normatywnej i decyduje w ogóle o możliwości sformułowania i „odbioru” klauzuli generalnej. Według niego tworzenie klauzul jest możliwe wraz z odejściem od kazuistycznej metody regulacji normatywnej⁹⁸, tzn. gdy formuluje się przepisy w postaci ogólnej, a za pomocą rozumowań prawniczych można wyinterpretować to ogólne odesłanie i podjąć decyzję w oparciu o oceny pozaprawne.

Drugi warunek wiąże się z właściwościami aparatu wykonującego prawo (tworzącego normy wykonawcze oraz stosującego prawo) i decyduje o skłonności prawodawcy do formułowania klauzul oraz o sposobie formułowania. Zorganizowanie tego aparatu, jego przygotowanie do spełniania powierzonych zadań, sprawność dotychczasowego działania, wypracowanie i przestrzeganie stałych wewnętrznych reguł podejmowania decyzji itp.⁹⁹ może decydować o stopniu zaufania prawodawcy do tego aparatu. Stopień ten wpływa na fakt pojawienia się klauzul oraz na ich kształt. Jeżeli będzie on mniejszy, prawodawca nie będzie tworzył klauzul w ogóle albo będzie starał się dookreślić kryteria z klauzul płynące, np. przez podawanie przykładów ocen bardziej szczegółowych. Warunek ten korespondować może z oceną praworządności działania aparatu, chociaż ostatecznie zależy to od celu, w jakim prawodawca formuluje klauzule (por. niżej – 3).

Trzeci warunek wiąże się z właściwościami przedmiotu regulacji (stosunków społecznych) i decyduje o formie i zakresie występowania klauzul w przepisach. Charakter stosunków społecznych może bowiem wymagać „ostrożnej” regulacji prawnej z powodu np. dużego uzależnienia danej sfery od grupowych ocen moralnych (stosunki rodzinne) czy roli własnych mechanizmów regulacyjnych, które powinny być przez prawo uwzględnione (stosunki gospodarcze). Klauzule wówczas nie przesądzają konkretnych ocen podmiotu stosującego prawo i pozwalają na dostosowanie tej

⁹⁷ Por. J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 111.

⁹⁸ A więc na pewnym etapie racjonalizacji prawa (por. M. Weber, *On Law in Economy and Society*, s. 224–225 oraz 65 i n., a zwłaszcza pkt 4 i 5 rozdz. V). Wyraźnie przeciwstawia regulację za pomocą klauzul regulacjom kazuistycznym K. Engisch, *Einführung...*, s. 119, 121.

⁹⁹ Zwraca m.in. na to uwagę Z. Ziemiński, *Moralność...*, s. 95. Por. też: *idem*, *Teoria...*, s. 100.

oceny do autonomicznych regulatorów istniejących w danej sferze rzeczywistości. Czynnikiem ograniczającym formułowanie klauzul może być natomiast rodzaj sankcji wiążący się z niebezpieczeństwami, jakie płyną z dowolności oceny danych sytuacji faktycznych (np. prawo karne).

2. Z punktu widzenia zmienności stosunków społecznych klauzule mogą być formułowane zarówno w stanie względnej stabilności tych stosunków, jak i w sytuacji zmiany społecznej.

Stan stabilności społecznej sprzyja stabilności praktyki stosowania prawa, a to z kolei zwiększa bezpieczeństwo posługiwania się tymi ogólnymi kryteriami. Może to decydować o śmielszym sięganiu po tę konstrukcję.

Sytuacja zmiany społecznej powoduje zawsze jakąś nieprzewidywalność efektów rozpoczynającego się procesu. W związku z tym otwartość kryteriów ocennych klauzul umożliwi „manewr aksjologiczny” w stosowaniu prawa, który zależy od przyszłych realnych tendencji, bez konieczności jawnego deklarowania się co do takich wyborów poprzez akty normatywne. I tutaj zatem prawodawca może znaleźć czynniki sprzyjające tworzeniu klauzul, zwłaszcza jeżeli te tendencje trudno jest przewidzieć. Może to mieć miejsce zarówno przy rewolucji, jak i przy intensywnych zmianach w ramach jednej formacji¹⁰⁰; zarówno w sytuacji, w której proporcje w układzie sił politycznych są nieukształtowane, co nie pozwala na przyjęcie jednoznacznej w chwili stanowienia prawa hierarchii wartości politycznych jako kryterium stosowania prawa¹⁰¹, jak też przy przyjęciu działań reformatorskich, w których łączy się różne instrumenty i metody oddziaływania przy możliwym w przyszłości niejednakowym ich wykorzystaniu¹⁰². W każdej z tych sytuacji sformułowanie klauzuli będzie inaczej uzasadnione.

Całościowa ocena tworzenia klauzul generalnych brać musi pod uwagę nie tylko warunki umożliwiające występowanie klauzul w danej formie w danym systemie prawa. Powinna uwzględniać także uprzednią ocenę potrzeby regulacji w różnych sferach w ogóle, a także ocenę możliwości przewidywania skutków, do których występowanie klauzul może doprowadzić w warunkach określonego systemu społecznego, politycznego i gospodarczego w państwie. To ostatnie wiąże się wyraźnie z koncepcją polityczno-prawną, a zwłaszcza z celami, jakie prawodawca za pomocą klauzul chce osiągnąć.

3. Najogólniejszym celem tworzenia klauzul generalnych jest – jak się uważa – osiągnięcie elastyczności i indywidualizacja procesów stosowania

¹⁰⁰ Por. S. Grzybowski, *Struktura...*, s. 33; A. Wolter, *Prawo...*, s. 76–77.

¹⁰¹ Sytuację taką opisuje Ch. Perelman, *Logika...*, s. 70.

¹⁰² Por. A. Chelmoński, *O znaczeniu zasad ogólnych w normowaniu prawnym gospodarki uspołecznionej*, s. 359–361; H. Groszyk, A. Korybski, L. Leszczyński, *Zjawisko...*, s. 28–30.

prawa¹⁰³. Elastyczność i indywidualizacja zakładać może jednak wiele celów szczegółowych, które pozostają jakby w ukryciu w momencie tworzenia klauzul (choć można się ich domyślić na podstawie dotychczasowego funkcjonowania prawa) i uzewnętrznić się mogą (choć nie muszą) w postaci skutków, jakie klauzule powodują poprzez ich stosowanie. W tym sensie prawodawca przywiązuje wagę nie tylko do ocen czy sposobów argumentacji, ale także do rezultatów, jakie w procesie stosowania prawa odesłania te powinny powodować.

Wprowadzenie klauzul do systemu prawa może się wiązać z chęcią rzeczywistego, bezpośredniego¹⁰⁴ „otwarcia” systemu prawa na oceny i normy społeczne, nasycenia prawa tymi ocenami¹⁰⁵, może oznaczać stopniowy rozwój prawa bez zmiany jego poszczególnych przepisów, bardziej uspołeczniony proces powstawania nowych zasad systemu prawa, a nawet poszczególnych jego przepisów¹⁰⁶. Wprowadzenie klauzul może się jednak wiązać także z chęcią uzależnienia treści prawa od aktualnych tendencji, układów czy celów politycznych, co może doprowadzić nawet do dowolnego wykorzystywania regulacji prawnej w oparciu o doraźne dyrektywy polityczne. Wprowadzenie klauzul może wiązać się z koncepcją „ostrożnej” ingerencji prawodawcy, np. w procesy gospodarcze tak, aby regulacja ta zbytnio nie ograniczała ani tym bardziej unicestwiała działanie praw ekonomicznych, ale jednocześnie (zwłaszcza przy wykorzystywaniu instrumentów administracyjnych) może wiązać się z chęcią uzależnienia gospodarki od bieżących tendencji politycznych, które mogą owe prawa ograniczać.

Tak więc samo ustanowienie klauzul nie pozwala na dostatecznie pewne rozpoznanie tych celów rzeczywistych, poza najogólniejszym celem uelastycznienia i indywidualizacji procesów stosowania prawa. Wynika to z tego, że prawodawca, tworząc klauzule generalne, „zrzuca z siebie” część odpowiedzialności za treść stosowanych norm prawnych, bowiem ta ostatnia zależna jest także od tego, jak zostaną odczytane kryteria zawarte

¹⁰³ Por. np. *Mała Encyklopedia Prawa*, Warszawa 1980, s. 228; S. Grzybowski, *Struktura...*, s. 12–13; A. Malanowski, *Nadużycia prawa w pracowniczym stosunku pracy*, s. 86; A. Wolter, *Prawo...*, s. 77; J. Janew, *Funkcji na prawilata na socialističeskoto obszčezhitie*, cz. II, III oraz IV; W. Berutowicz, *Rola Sądu Najwyższego w kształtowaniu zasad współżycia społecznego i socjalistycznego systemu wartości*, s. 54. O funkcjach klauzul na przykładzie zasad współżycia społecznego por. W. Perdeus, *Istota...*, s. 127 i n. oraz powołana tam literatura.

¹⁰⁴ Por. J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 365; W. Lang, *Prawo jako odzwierciedlenie wartości moralnych*, s. 64–65.

¹⁰⁵ Por. A. Kunicki, *Art. 3...*, s. 394; Z. Ziemiński, *Etyczne...*, s. 159–160, 162; K. Wójcik, *Z problematyki...*, s. 91.

¹⁰⁶ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 58; H. Groszyk, *Refleksje o przyszłości sankcji prawnej (Przyczynki do ewolucji sankcji prawnej w społeczeństwie przyszłości)*, s. 97.

w klauzulach przez podmioty stosujące prawo. To zaś z kolei zależy nie tylko od kultury prawnej tych podmiotów, ale również od różnych elementów całego systemu społeczno-politycznego, określających ich działanie. Prawodawca może być w tym kontekście oceniany przede wszystkim pod kątem wymogu umiejętności przewidywania tych konsekwencji (por. V – 7).

Oczywiście zagadnienia, o których teraz jest mowa, odnoszą się także do wszystkich podlegających interpretacji wyrażen tekstów prawnego, z tym że w przypadku klauzul generalnych są one wyraźniejsze i prowadzić mogą do bardziej istotnych skutków dla przestrzegania oraz dla praktyki stosowania prawa.

CZĘŚĆ II
ROLA KLAUZUL GENERALNYCH
W STOSOWANIU PRAWA

ROZDZIAŁ III

KLAUZULE GENERALNE W DECYZJACH STOSOWANIA PRAWA

1. Właściwości stosowania prawa a klauzule generalne

1. Rozważania na temat konsekwencji klauzul generalnych w poszczególnych działaniach procesu stosowania prawa poprzedzone muszą być chociażby ogólnie wyjaśnionymi założeniami co do przyjmowanego w pracy pojęcia stosowania prawa oraz tymi właściwościami procesu, które mają wpływ na kwalifikację roli w nim klauzul generalnych.

Przez stosowanie prawa rozumiemy w tej pracy działania prowadzące do wydania decyzji (normy jednostkowej) będącej wiążącą kwalifikacją danego stanu faktycznego przez organ państwowy na podstawie kryteriów powołanych przez przepisy prawne.

Jest to więc stosowanie przepisów prawnych, w którym z tych przepisów wyinterpretowane i zinterpretowane zostają w warunkach konkretnego stanu faktycznego normy prawne ogólne (generalne i abstrakcyjne), stanowiące wraz z ewentualnymi kryteriami pozaprawnymi podstawę sformułowania decyzji (normy konkretnej i indywidualnej).

Ilećroć znajdzie się w pracy wyrażenie „proces stosowania prawa”, będzie ono oznaczało, że chcemy zaakcentować odbywający się szereg czynności i rozumowań doprowadzających do tych decyzji. Wspomniany szereg nie oznacza tutaj rzeczywistej kolejności działań, bowiem proces potraktowany jest modelowo (w modelu decyzyjnym – por. III.3a), przy założeniu, że poszczególne czynności nakładają się wzajemnie w toku realnie zachodzących procesów stosowania prawa.

Poniższe rozważania pojęciowe nie mogą rozwiązać wszystkich czy nawet zasadniczych wątpliwości teoretycznych. Mają służyć przyjęciu rozumienia terminu, który byłby przydatny w dalszych rozważaniach i pozwalałby na w miarę jednolitą kwalifikację teoretyczną zastosowań klauzul generalnych.

Zakres pojęcia stosowania prawa jest przedmiotem wielu kontrowersji, począwszy od zaliczenia do tego rodzaju działań tworzenia norm ogólnych przez organy państwowe „stosujące” normy konstytucyjne, aż po zaliczenie także działań podmiotów niebędących organami państwowymi, w tym także osób fizycznych, działających w ramach przyznanym im uprawnień (kompetencji)¹.

Jednostkowość normy (decyzji) kończącej proces stosowania prawa stanowi przeciwwagę ogólności normy prawnej, zakodowanej w przepisie i rekonstruowanej w procesie dochodzenia do decyzji. Jednostkowość można tutaj rozumieć bądź w kontekście podmiotowym (indywidualność), bądź sytuacyjnym (konkretność)². Jednostkowość, zwłaszcza jeżeli jest pojmowana w obu kontekstach, nie jest niekiedy łatwa do ustalenia, powodując trudności w ścisłym rozdzieleniu prawotwórstwa i niektórych rodzajów stosowania prawa³. Rozwijanie tej problematyki wykraczałoby poza przedmiot tej pracy, zwłaszcza że w materiale decyzji, który tutaj został wykorzystany, stosunkowo łatwo jest tę cechę stwierdzić.

Decyzja stosowania prawa wyraża wiążącą kwalifikację (ocenę wraz z wyznaczeniem konsekwencji) danej sytuacji faktycznej. Decyzja podjęta jest w sytuacji braku równorzędności pomiędzy adresatem a podmiotem stosującym prawo. Brak ten jest efektem wynikającego z normy kompetencyjnej zaktualizowania obowiązku podporządkowania się adresata tej decyzji. Nie przekreśla to oczywiście możliwości odwołania się od niej, jeżeli jest to zagwarantowane prawnie (prowadzi to do nowego stosunku prawnego). Moc wiążąca decyzji nie wydaje się być wątpliwa w badanym w tej pracy materiale decyzji.

Kwalifikacja sytuacji faktycznej opierać się ma na kryteriach powołanych w przepisie prawnym. Może ona więc być wyznaczona bezpośrednio przez przepisy, ale może też być wyznaczona warunkowo – poprzez odesłanie do kryteriów pozaprawnych. W tym ostatnim przypadku możemy mieć do czynienia z klauzulą generalną. Użycie klauzuli generalnej mieści się zatem także w pojęciu stosowania prawa, skoro kryteria te są powołane przez prawo⁴. Rzecz jasna, kryteria pozaprawne przez fakt zastosowania nie stają się kryteriami wewnątrzprawnymi.

¹ Por. Z. Ziemiński, *Metodologiczne...*, s. 190 i n.; *idem*, *Problemy...*, s. 419.

² Por. J. Wróblewski, *Norma generalna a norma indywidualna*, s. 7–12, 21–22.

³ Por. J. Jończyk, J. Wróblewski, *Stosowanie...*, s. 15, 22, 78–80; W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria...*, s. 412–413; S. Kaźmierczyk, *Dynamiczne...*, s. 72 i n.

⁴ Inaczej: por. J. Kowalski, W. Lamentowicz, P. Winczorek, *Teoria państwa i prawa*, s. 185, 187.

2. Decyzja stosowania prawa, wyżej scharakteryzowana, podejmowana jest przez organy państwowe. Na przyjęcie takiego założenia znów wpłynęły potrzeby badawcze całej części drugiej pracy. Wydaje się, że umożliwi to w miarę jednolitą kwalifikację teoretyczną działań organów państwa. Nie przeczy to jednak uznaniu, iż szereg cech stosowania prawa posiadają także działania innych kompetentnych podmiotów będących organami wewnętrznymi różnych jednostek organizacyjnych (np. kierownika zakładu pracy, walnego zgromadzenia spółdzielni itp.) czy nawet osób fizycznych w ramach przyznanych im uprawnień i „wyznaczających” zachowania innym uczestnikom stosunku prawnego⁵. Analiza wykorzystywania w takich decyzjach klauzul generalnych wymagałaby przeprowadzenia badań także innych materiałów decyzji, co rozszerzałoby znacznie przedmiot pracy (sam problem jest jednak istotny i mógłby być przedmiotem odrębnych badań o profilu porównawczym).

Najistotniejszymi czynnikami ujednociającymi sposoby stosowania prawa przez organy państwowe, a jednocześnie odróżniającymi je od działań innych podmiotów są: podobny stopień przygotowania do interpretowania tekstu prawnego oraz związanie aksjologicznymi założeniami prawodawcy z racji przynależności do aparatu państwowego (kontynuacja ustaleń polityki tworzenia prawa w polityce stosowania prawa). Ten drugi czynnik upoważnia do stwierdzenia, że podmioty stosujące prawo w ramach aparatu państwowego przyjmują – mówiąc ogólnie – wewnętrzny punkt widzenia systemu prawa. Jest on z pewnością bardziej wyraźny w tych sytuacjach, w których podstawowym sposobem powstawania prawa jest stanowienie przepisów prawnych zawierających ogólne normy prawne⁶, a zwłaszcza tych, które dodatkowo oparte są na zasadzie nadrzędności legislacyjnych organów przedstawicielskich w warunkach zasady jedności władzy państwowej (osłabia tę cechę realizacja zasady podziału władzy)⁷. Rzecz jasna, problem nie ogranicza się do tych elementów formalnych, bowiem wpływ na faktyczne relacje pomiędzy oboma procesami ma także doktryna prawna oraz zapatrywania praktyki, a zwłaszcza preferowana i wdrożona ideologia stosowania prawa (od najbardziej bezpośredniej relacji w ideologii związanej do możliwości

⁵ Por. G.L. Seidler, *Teoria państwa i prawa (część analityczna)*, s. 104–106.

⁶ Warunek jedności tworzenia i stosowania prawa wysuwany jest jednak także w anglosaskiej nauce prawa. Por. L.L. Fuller, *Moralność prawa*, s. 125 i n.; W. Friedman, *Law in a Changing society*, s. 54, 56. W naszej literaturze bywa natomiast podkreślana szczególna rola stosowania prawa w całości zjawiska prawnego (por. L. Garlicki, *Reforma wymiaru sprawiedliwości a kontrola konstytucyjności ustaw*, s. 36; J. Świątkiewicz, *Zakres kontroli Naczelnego Sądu Administracyjnego*, s. 19) czy w kształtowaniu świadomości prawnej (por. *Poglądy...*, s. 249 i n.).

⁷ Por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 332 i n.

decyzji *contra legem* w skrajnych wersjach ideologii swobodnej⁸). Przyjęcie ideologii praworządnej decyzji stosowania prawa jako właściwej dla stosowania prawa w ustroju socjalistycznym⁹ pozwala jednak na pewne ujednoczenie cech tych działań (por. V).

Ograniczenie pojęcia stosowania prawa do działań organów państwowych nie niweluje jednak wszystkich różnic. W ramach bowiem aparatu państwowego organy mają różne zadania i charakteryzują się różnym stopniem związania z centralnym ośrodkiem decyzji politycznych. Najistotniejsze chyba będzie rozróżnienie na typ kierowniczy i typ sądowy stosowania prawa, z których pierwszy charakteryzuje się m.in. zależnością organizacyjną adresatów decyzji od podmiotu ją podejmującego, a ten ostatni jest zainteresowany niejako z góry treścią decyzji¹⁰. Podział ten, pożyteczny z punktu widzenia wyróżnienia podstawowych paradygmatów, może być prowadzony dalej właśnie m.in. w zależności od stopnia związania podmiotu stosującego prawo z ośrodkiem decyzji politycznej.

W szczególności nie można byłoby na jednej płaszczyźnie stawiać jednostronnych działań organów administracji państwowej w ramach realizacji funkcji władczej czy zarządzania gospodarką oraz działań dwustronnych, podejmowanych na wniosek obywatela, a zwłaszcza działań rozstrzygających wykluczające się wnioski różnych obywateli. Mieszcząca się zaś w typie sądowym działalność komisji arbitrażowych różni się także od działalności samych sądów. W ramach sądownictwa także można dostrzec różnice (NSA a SN, SN a sądy powszechne, sądy karne a cywilne itp.). Różnice te mogłyby iść zresztą dalej i krzyżować się z tymi rozróżnieniami w zależności od „klimatu politycznego”. Pełna ich analiza także wykracza poza ramy pracy. Te, które są szczególnie ważne i widoczne przy stosowaniu klauzul generalnych, analizowane będą dalej (por. IV.3). Tutaj musi wystarczyć stwierdzenie, że zbudowanie ogólnego modelu stosowania prawa przez organy państwowe jest także trudne, a na przeszkodzie stoi m.in. różny stopień związania poszczególnych organów dyrektywami politycznymi. Jest to jednak pewna całość, wyodrębniająca się od działań „posługiwania się prawem” przez inne podmioty.

Pomimo zróżnicowań, zasygnalizowanych wyżej, wspólną cechą wszystkich procesów stosowania prawa, będącą jednocześnie przeciwwagą owego „wewnętrznego punktu widzenia”, jest istnienie luzu decyzyjnego. Luz ten wiąże właściwości stosowania prawa m.in. z konstrukcją klauzul generalnych.

⁸ Por. *ibidem*, s. 341 i n.

⁹ Por. *ibidem*, s. 373.

¹⁰ W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria...*, s. 412–413.

3. Luz decyzyjny występuje w procesach stosowania prawa, przynajmniej częściowo, niezależnie od sformułowania w tekście prawnym klauzuli generalnej. Źródła luzu tkwią bowiem w samej istocie posługiwania się prawem jako środkiem kontroli społecznej. Elementem decydującym o powstawaniu luzu mogą być właściwości języka prawnego, z natury swojej posiadającego otwartą strukturę znaczeniową, nie zawsze dającą się uściślić przez terminy o ustalonym znaczeniu, nadawanym zwrotom tego języka przez prawodawcę. Fakt, że prawo jako konstrukt językowy nastawione jest na procesy interpretacyjne¹¹, kreuje rodzaj luzu w ustalaniu znaczenia poszczególnych wyrazów. W przypadku wystąpienia w tekście prawnym klauzuli generalnej luz ten wyraźnie zostaje „uwikłany” w wybory aksjologiczne. Również wyrażenia nieodwołujące się bezpośrednio do ocen, lecz do pewnych faktów, stanów rzeczy, cech określonych zjawisk mogą powodować takie same problemy interpretacyjne, zwłaszcza że w niektórych zwrotach pozornie opisowych *de facto* oceny są wypowiedziane (po. I.1a–2).

Naturalnym niejako źródłem luzu w procesie stosowania prawa jest także sam proces rekonstruowania normy prawnej z przepisów prawnych oraz przekształcenie tej normy w dyrektywę wyboru konsekwencji prawnych oraz w samą decyzję. Konieczność rekonstrukcji normy prawnej z szeregu elementów zawartych w różnych przepisach prawnych stwarza zawsze możliwości wyboru elementów, zastosowanych ponadto w takim, a nie innym znaczeniu, w takiej, a nie innej proporcji czy hierarchii w decyzji stosowania prawa. I znów proces ten może odbywać się przy udziale klauzuli generalnej jako przesłance treści takiej decyzji.

Ale nawet gdyby w danym systemie konstrukcja klauzul generalnych nie była znana, trzeba byłoby uznać istnienie swobody decyzyjnej. Dzieje się tak głównie z powodu wewnętrznych właściwości procesu stosowania prawa jako procesu dochodzenia do decyzji finalnej (poprzez decyzje cząstkowe, które samodzielnie także mogą być podejmowane w warunkach luzu np. walidacyjnego, dowodowego, interpretacyjnego czy subsumpcyjnego), na drodze stopniowej eliminacji alternatyw, tzn. ograniczania zakresu informacji co do norm oraz co do faktów¹². Konieczność dokonywania wyborów oceniających przez podmiot stosujący prawo¹³ po-

¹¹ Por. J. Kmita, *Wykłady z logiki i metodologii nauk*, s. 26–33, 208 i n.

¹² Por. M. Król, *Pojęcie...*, szceg. s. 62–66.

¹³ Jest to teza uzasadniona w naszej literaturze. Por. Z. Ziemiński, *Argumentacje...*, s. 100–106; J. Wróblewski, *Oceny w prawie i oceny prawa*, s. 14–15; *idem*, *Sądowe...*, s. 382 i n.; A. Gryniuk, *Świadomość prawna*, s. 93 i n.

woduje, że klauzule generalne nie przesądzają o istnieniu luzu, lecz o jego rodzaju, zakresie oraz kierunku.

Zajmowanie się możliwymi podziałami luzów decyzyjnych wykracza poza ramy tej pracy¹⁴. Interesujące będą tylko te człony podziałów, w których mieszczą się klauzule generalne, co pozwoli uchwycić specyficzną rolę zarówno klauzul w formułowaniu luzów, jak i różnych rodzajów luzów w stosowaniu klauzul.

Szeregu spostrzeżeń dokonano już wcześniej (por. I.2), gdy omawiano istotę swobodnego uznania. Związano bowiem każdą decyzję uznaniową z luzem bądź co do podjęcia działania, bądź co do treści decyzji. W stosunku do tamtych, ogólniejszych rozważań tutaj musi nastąpić zawężenie jedynie do luzów co do treści decyzji (rozpatrujemy działania podmiotów stosujących prawo w warunkach obowiązywania nakazu rozstrzygnięcia¹⁵).

Luz będzie oznaczał sferę autonomii organu stosującego prawo związaną z nieokreśleniem pewnych kryteriów treści decyzji zarówno w aspekcie finalnym (decyzja „kończąca” proces stosowania prawa), jak i w aspektach cząstkowych (przy poszczególnych działaniach w tym procesie podejmowanych).

Z punktu widzenia cech, jakie posiada luz decyzyjny w warunkach formułowania klauzuli generalnej (tzn. luz w sensie normatywnym – por. I.2–2), stwierdzić można, iż po 1) luz ten jest luzem jawnym, tzn. luzem, który zostaje w sposób wyraźny stworzony w tekście prawnym oraz skierowuje rozumowania podmiotów stosujących prawo (zarówno w pierwszej instancji, jak i fazach kontrolnych) na wykorzystywanie kryteriów pozaprawnych w poszczególnych działaniach tego procesu; po 2) jest on luzem zamierzonym, tzn. nieprzypadkowym, niewynikającym z błędnego przyjęcia znaczenia danego zwrotu jako określonego, podczas gdy ono faktycznie nie jest określone; po 3) luz ten skierowany jest na pozaprawne kryteria ocenne, a więc nie na fakty istniejące realnie (materialnie), lecz na oceny czy normy „istniejące” kulturowo, a czasem także językowo (np. przy normach politycznych); po 4) jest to luz ukierunkowany; oraz po 5), jest to luz kontrolowalny.

Stosunkowo najbardziej złożoną, niedającą się ustalić bez analizy materiałów decyzji kwestią jest ukierunkowanie luzu przy klauzulach (por. I.1b–3). Na poziomie analizy materiału normatywnego stwierdzić można, że w stosunku do uznania całkowicie swobodnego klauzula wyraża

¹⁴ O swobodzie decyzyjnej por. Z. Ziemiński, *Teoria...*, s. 141; J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 220–227; *idem*, *Wartości...*, s. 156–157; M. Król, *Pojęcie...*, s. 62 i n., 65–66; B. Hoffmaster, *Understanding Judicial Discretion*, szczeg. s. 28–30; J. Borkowski, *Decyzja...*, s. 105 i n., 129 i n.; R.J. Aldisert, *The Judicial Process*, s. 742 i n.; A. Malinowski, *Wstęp do badań cybernetycznych w prawodawstwie*, s. 54, 59, 61, 62 i n.

¹⁵ Por. W. Lang, *Teoria...*, s. 140–141; J. Borkowski, *Decyzja...*, s. 138.

ukierunkowanie oceny, chociaż czyni to w sposób ogólny (por. I.2–2). Daje się ono wyjaśnić także poprzez teoretyczne rozróżnienie luzu I oraz II stopnia oraz stwierdzenie, że klauzule przekształcają luz II stopnia w luz I stopnia. Luz decyzyjny I stopnia miałby miejsce wówczas, gdyby norma dawała do wyboru szereg konsekwencji, ale jednocześnie precyzowała dyrektywy determinujące lub kierunkujące decyzje. Wśród dyrektyw kierunkowych znajdowałyby się dyrektywy faktyczne (określające, jakie fakty wpłynąć winny na wybór konsekwencji) oraz dyrektywy odsyłające do jakichś ocen czy norm (m.in. właśnie poprzez klauzule generalne). Natomiast luz decyzyjny II stopnia występuje wówczas, gdy nie ma sformułowanych dyrektyw tego rodzaju, tzn. brak jest jakichkolwiek kryteriów podjęcia decyzji¹⁶. Ta ostatnia sytuacja zachodziłaby chyba w przypadku owego uznania całkowicie swobodnego. Dokładniejsza analiza wpływu tego ukierunkowania poprzez konstrukcje klauzul generalnych wymaga jednak odwołania się do procesu ustalania treści klauzuli, a w szczególności do obserwacji, czy można ustalić jakiś paradygmat znaczeniowy danej klauzuli (w sensie odwoływania się do danego rodzaju kryteriów i do wypowiedzianych na ich podstawie danego rodzaju ocen – por. IV.2).

Podniesiony wyżej problem ukierunkowania luzu decyzyjnego związany jest z jego ograniczeniem ze strony prawodawcy. Ukierunkowanie to określa także relacje w ramach różnych podmiotów stosujących prawo. Sprowadzić je można do możliwych oraz rzeczywistych działań kontrolnych w ramach nadzoru instancyjnego. Zarówno bowiem działania podmiotów podejmujących decyzje, jak i oczekiwania podmiotów kontrolujących zmierną w kierunku uzasadnialności decyzji w ten sposób, aby mogła ona być uznana za decyzję racjonalną.

Ukierunkowanie i kontrolowalność swobody decyzyjnej zwraca uwagę na drugi, obok racjonalizacji, warunek korzystania z niej – na zadośćuczynienie wymogom praworządności stosowania prawa. Nie wchodząc na razie bardziej szczegółowo w złożone problemy terminologiczne (por. V), dla potrzeb bieżącej kwalifikacji poszczególnych przejawów stosowania klauzul (w rozdz. III i IV) przyjmujemy stosunkowo szeroko, iż praworządność ta oznacza podejmowanie decyzji w sposób oraz o treści zgodnej z kryteriami wyrażonymi w prawie obowiązującym.

4. Uzasadnialność jest z tego punktu widzenia rodzajem samoograniczenia swobody możliwej także w warunkach stosowania klauzul generalnych. Swobodzie towarzyszy więc racjonalizacja korzystania z niej w toku

¹⁶ Por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 221–225.

podejmowania decyzji stosowania prawa. Tym samym uzasadnieniu została w tej pracy przypisana przede wszystkim funkcja racjonalizująca, a nie opisująca procesy psychiczne dochodzenia do decyzji czy wyniki np. narady sędziowskiej¹⁷. Zależności te zmuszają do zajęcia się krótko istotą uzasadnienia decyzji.

Wymóg racjonalizacji procesu stosowania prawa należy wiązać nie tylko z wprowadzeniem formalnego wymogu uzasadniania decyzji sądowych, ale także z procesem racjonalizacji prawa w ogóle w toku dziejów społecznych. Wymóg racjonalnego stosowania prawa był częścią składową tego procesu¹⁸. Wydaje się, że praktyka formułowania klauzul generalnych w kodyfikacjach wieku XIX wymóg ten uczyniła jeszcze bardziej aktualnym, bowiem w większym jeszcze stopniu swoboda, która w związku z klauzulami powstawała, mogła ulec zrjonalizowaniu, przynajmniej co do wskazania sposobu argumentacji, jaką zastosowano przy podejmowaniu decyzji. Także nasz SN niejednokrotnie podkreśla znaczenie wymogu szczególnie starannego uzasadnienia decyzji podejmowanych przy zastosowaniu klauzul generalnych¹⁹.

Celem racjonalizacji decyzji jest przekonanie różnych podmiotów o racjonalności wewnętrznej, tzn. o zasadności rozumowań, jakie w procesie stosowania prawa zostały dokonane²⁰. Racjonalizacja jest ujawnieniem i uzasadnieniem tych rozumowań w stosunku do stron procesowych, organów kontrolnych (nadzoru instancyjnego), środowiska prawniczego, a zwłaszcza podmiotów podejmujących decyzje w sprawach danego rodzaju (np. wpływanie na jednolitość stosowania prawa, widoczne wyraźnie przy podejmowaniu decyzji przez instancje najwyższe), a także, w pewnych przypadkach i pod pewnymi warunkami, w stosunku do opinii publicznej zainteresowanej problematyką prawną²¹. Rezultatem poprawnej racjonalizacji jest uznanie decyzji za trafną, przy czym bezpośrednio najistotniejszy jest tutaj osąd organów nadrzędnych. Brak takiego przekonania prowadzi do negatywnej kwalifikacji decyzji przez te organy.

¹⁷ O różnych ujęciach i funkcjach uzasadnień por. np. R.J. Aldisert, *The Judicial...*, rozdz. V; J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 104–108 (oraz powołana tam literatura); E. Skrętowicz, *Wyrokowanie sądu pierwszej instancji w sprawach karnych*, s. 282–286. Inaczej: J. Zimmermann, *Motywy decyzji administracyjnej i jej uzasadnienie*, s. 5.

¹⁸ Por. M. Weber, *On Law...*, s. 79.

¹⁹ Por. np. C. 133; P. 100, 106 oraz A. Szpunar, glosa (53). Por. też: J. Trojanek, *Obowiązki...*, s. 164; C. Żulawska, *Klauzule generalne kodeksu cywilnego a rola arbitrażu gospodarczego*, s. 259.

²⁰ Rozróżnienie pojęć racjonalności wewnętrznej, zewnętrznej oraz trafności decyzji przeprowadza J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 227 i n.; M. Król, *Pojęcie...*, s. 70–72.

²¹ Por. np. Ch. Perelman, *Logika...*, s. 205, 213–214 oraz H.L.A. Hart, *The Concept of Law*, s. 141–142.

W warunkach zastosowania klauzuli generalnej uzasadnieniu (racjonalizacji) podlegają te same elementy, co w „zwykłych” procesach podejmowania decyzji, a więc wiedza o faktach (stanie faktycznym sprawy), normy prawne uznane za obowiązujące, odpowiednio wyinterpretowane i zinterpretowane oraz służące za podstawę sformułowania decyzji, a także oceny wypowiediane tutaj na podstawie powołanych w klauzuli kryteriów pozaprawnych²². Odesłanie do tych kryteriów powoduje jednak, że przesunięte zostają akcenty zarówno w ilości, jak i jakości argumentów racjonalizujących na „korzyść” zainteresowania uzasadnianiem sposobu wykorzystywania ocen, który tutaj staje się zagadnieniem o znaczeniu zasadniczym.

Podmiot stosujący prawo kładzie nacisk na przekonanie, głównie podmiotu kontrolującego, iż podjęta decyzja jest najlepszą i najtrafniejszą z państwowego lub społecznego punktu widzenia²³ (w sensie aksjologicznym). Rola ocen w procesie stosowania norm wykorzystujących kryteria pozaprawne każe zwracać uwagę również na uzasadnianie, iż nie zostały przekroczone granice swobody decyzyjnej wyznaczonej przez prawo obowiązujące.

Przy uzasadnianiu ocen wypowiedianych w procesie stosowania prawa organ bądź ujawnia podstawę oceniającą otwarcie, wskazując zasadność (społeczną, państwową) dokonanych przez siebie wyborów, bądź ukrywa rolę ocen. Jedną z powyższych postaw przeważa w zależności od tego, czy podmiot ten chce większą wagę przywiązać do ocennych (pozaprawnych), czy normatywnych (wewnątrzprawnych) argumentów racjonalizacyjnych. Brak ujawnienia konkretnych jednostkowych ocen (szczególnie, gdy kryteria pozaprawne stanowią jedyny lub istotny składnik dopełniający treść decyzji), a także brak ujawniania kryterium ocennego czy ogólnikowość powołania się na nie może stanowić w każdym warunkach zastosowania klauzul negatywną kwalifikację decyzji przez instancje odwoławcze²⁴.

Wnikliwa kontrola oceniania jest tutaj możliwa i tak istotna dlatego, iż sam tekst normatywny wskazuje w sposób jawny na możliwości lub konieczność dokonywania ocen. Eliminuje to (a raczej powinno eliminować) te wady orzecznictwa, które wiążą się z odwoływaniem się do ocen w warunkach luzów ukrytych czy luzów samoistnych (tzn. powstałych bez wyraźnego odesłania do kryteriów pozaprawnych), kiedy to podmiot

²² Różne ujęcia racjonalności przedstawiają m.in. T. Kotarbiński, *Traktat o dobrej robocie*, s. 123–124; L. Nowak, *Interpretacja prawnicza*, s. 39–53; H. Groszyk, G.L. Seidler, W.G. Sokurenko, *Prawo...*, s. 23–24; J. Wróblewski, *Perspektywy przyszłości racjonalizacji tworzenia prawa*, s. 12–15.

²³ Podkreśla to Z. Ziemiński, *Logika...*, s. 234; B. Wróblewski, *Ustawony a sędziowski wymiar kary*, s. 18.

²⁴ Por. np. C. 299, 324; GKA. 24 z głosa A. Ohanowicza (31). Por. też: glosy: M. Tomaszewski (60); A. Madey i J. Okolski (28); M. Piekarski (34).

stosujący prawo dokonuje np. niewłaściwej kwalifikacji stanu faktycznego czy tzw. argumentacji pozornej²⁵ po to tylko, aby odejść od kryteriów prawnych. Nie można więc traktować *ex ante* klauzuli jako zwrotu retorycznego zastępującego rzeczowe uzasadnienie wyroku, jako konstrukcję, która tylko coś ma powiedzieć, ale niczego nie mówi i nic nie rozstrzyga²⁶ (choć rzecz jasna decydujący dla kwalifikacji jest sposób wykorzystania klauzul w praktyce). Klauzula generalna stwarza w tym kontekście względne „bezpieczeństwo” wynikające z jawnego wykorzystywania kryteriów pozaprawnych oraz, co za tym idzie, oczekiwanie uzasadnienia sposobu oceniania (idealizacyjny charakter aksjologii prawniczej – por. I.1c–1). Stwarza to jawność relacji (nawet jeżeli jest to relacja konfliktowa) pomiędzy wykorzystaniem kryteriów wewnętrznych i pozaprawnych.

2. Podstawa zastosowania klauzuli generalnej

1. W rozważaniach na temat podstawy zastosowania klauzuli generalnej w procesie decyzyjnym podkreślone musi zostać założenie, iż klauzula jest konstrukcją normatywną, tzn. powołaną w przepisach prawa obowiązującego. Przyjmujemy też na użytek tych rozważań konwencjonalne ujęcie równorzędności pojęć przepisu prawnego i normy prawnej na poziomie aktu normatywnego.

Oba założenia pozwalają na stosunkowo jednoznaczne stwierdzenie, iż podstawą zastosowania klauzuli jest obowiązujący przepis prawny, umożliwiający poprzez wyraźne odesłanie do kryteriów pozaprawnych wykorzystanie klauzuli w procesie stosowania prawa. Jest to więc podstawa normatywna zastosowania klauzuli, a w konsekwencji także podstawa normatywna decyzji stosowania prawa.

Samo zaś zastosowanie klauzuli oznacza wykorzystanie klauzuli jako kryterium oceniania w którymkolwiek z działań podejmowania decyzji wewnętrznej w procesie (tzn. decyzji walidacyjnej, interpretacyjnej, ustalenia stanu faktycznego oraz ustalenia konsekwencji prawnych udowodnionych faktów – por. III.3). Najczęściej następuje to przy kilku działaniach w ramach całego procesu, rzadziej przy wszystkich, a niekiedy tylko przy jednym (np. klauzula jako element dyrektywy interpretacyjnej). Właściwie jednak samo zastosowanie klauzuli oznacza zawsze wykorzystanie w jakimś zakresie jej kryteriów w formułowaniu decyzji finalnej procesu, jako

²⁵ Por. Z. Ziemiński, *Teoria...*, s. 145; Ch. Perelman, *Logika...*, s. 190.

²⁶ Por. wypowiedź jednego z badanych sędziów: T. Kaczmarek, *Sędziowski...*, s. 167. Por. też: M. Pawelczyk, *Umugi...*, s. 81–83.

że wszystkie te decyzje wewnętrzne prowadzą do tej decyzji finalnej. Zastosowanie klauzuli oznacza więc, iż stała się ona elementem treści tzw. reguły decyzji²⁷.

2. Wracając do przepisów prawnych jako podstawy zastosowania klauzuli (pozostawić należy na razie na uboczu możliwość nieopierania się przy zastosowaniu klauzuli na obowiązującym przepisie – por. niżej – 7), dostrzec trzeba pewne różnice w samych sformułowaniach przepisów oraz w ich miejscu w akcie normatywnym. Przepisy prawne formułowane mogą być jako przepisy wskazujące jakieś zachowanie danych podmiotów w danych okolicznościach, zawierające całą normę lub pewne jej części (można byłoby je nazwać przepisami podstawowymi²⁸). Są one zwykle umieszczane w części „bezpośrednio regulującej”, czyli szczególnej lub szczegółowej aktu. Przepisy prawa mogą jednak także definiować różnorodne wyrażenia, charakteryzować, konstruować kompetencje, reguły interpretacyjne lub walidacyjne innych przepisów²⁹ i znajdować się w związku z tym w części przednawiasowej, zwykle ogólnej aktu prawnego. Podział ten może nieco przypominać podział norm na *primary* i *secondary rules*³⁰. Tutaj ma on znaczenie, ponieważ wskazuje, iż przepisy drugiego rodzaju mogą dopełniać (nazwijmy je przepisami dopełniającymi³¹) elementy przepisów rodzaju pierwszego w każdym procesie ich stosowania, jeżeli zajdzie konieczność bliższego dookreślenia zwrotów normatywnych lub „całych” wzorów zachowania się (dla uproszczenia abstrahujemy od rozróżniania zachowań zakazanych, nakazanych oraz „uprawnionych” we wzorze zachowania).

Powyższe rozróżnienie obu grup przepisów ma już bezpośrednie znaczenia dla analizy podstawy zastosowania klauzuli generalnej. Otóż klauzule mogą być formułowane zarówno w przepisach podstawowych i wówczas wyrażają one kryteria pozaprawne dla konkretnych stosunków prawnych (stanów faktycznych, zachowań), ale mogą być także formułowane w przepisach dopełniających. To ostatnie uprawnia podmioty stosujące prawo do wykorzystywania tych kryteriów przy kwalifikacji całych typów stosunków prawnych. I tak np. klauzule art. 140, 419 czy 827 k.c. będą takimi kryteriami w sytuacjach wykonywania prawa własności, dokonania czynu

²⁷ O pojęciu podstawy normatywnej i reguły normatywnej i reguły decyzyjnej por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 80 i n.

²⁸ Por. Z. Ziemiński, *Logiczne...*, s. 129, 132 i n.

²⁹ Por. *ibidem*, s. 129–130, 140 i n. Por. też: S. Grzybowski, *Wyowiedź...*, rozdz. IV.

³⁰ Por. H.L.A. Hart, *The Concept...*, szczeg. s. 78–79, 80–84, 89. O roli *secondary rules* por. L. Leszczyński, *Zagadnienia systemu prawa w koncepcji H.L.A. Harta*, s. 136 i n.

³¹ Nazwa ta występuje w nieco innym charakterze w koncepcji odróżnienia norm odniesienia i norm dopełnienia (por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 265–268).

niedozwolonego czy umowy ubezpieczenia majątkowego. Natomiast klauzule np. z art. 5 k.c. służyć będą jako kryteria czynienia wszelkiego użytku z każdego prawa podmiotowego, klauzule z art. 7 k.p.a. będą kryteriami każdego działania organu administracyjnego w toku postępowania administracyjnego, analogicznie kryteria z art. 386 k.c. (mimo że niezawarte w części ogólnej k.c.), 56, 93, 354 k.c. itp.

Dokładne ustalenie zasięgu oddziaływania danej klauzuli nie jest zresztą możliwe w wymiarze abstrakcyjnym, a jego cechą byłaby stopniowalność tego zasięgu (por. rozróżnienie na klauzule generalne i specjalne – II.3–4).

Uwagi powyższe zmierzają do wniosku, iż brak w przepisie podstawowym odesłania pozaprawnego w postaci klauzuli generalnej nie wyklucza zastosowania takiego kryterium na podstawie przepisu dopełniającego. Tak więc np. brak odesłania pozaprawnego przy przepisach określających dział spadku nie wyklucza zastosowania klauzuli z art. 5 k.c., który określa kryteria czynienia użytku ze swojego prawa w ogóle. Podobnie, brak takich odesłań przy przepisach regulujących umowę sprzedaży nie wyklucza zastosowania klauzul np. z art. 5, 56, 58 § 2 czy 354 k.c.

Zastosowanie klauzuli z obu rodzajów przepisów powinno być jednak należycie uzasadnione. Wykorzystywane są tutaj różne argumenty. Jednym z nich jest powołanie się na okoliczności konkretnego przypadku, które najczęściej ujęte są w normie w sposób oceniający (por. III.3d–2). Wyraża się to zwykle we wzmocnieniu opisu i oceny stanu faktycznego poprzez użycie specjalnych wyrazów, takich jak: oczywiste, wyraźne, nadmierne, szczególne, rażące itp.³² Innym sposobem uzasadnienia zastosowania klauzuli jest wskazanie niewystarczalności³³ lub braku³⁴ prawnych kryteriów kwalifikacji stanu faktycznego. Wykorzystywany jest też argument konieczności odformalizowania prawa oraz procesu jego stosowania³⁵ (charakterystyczne jest, że zbyt formalistyczne traktowanie prawa może zostać ocenione jako rażące naruszenie prawa przy rewizji nadzwyczajnej³⁶). Podkreślenie wspomnianej konieczności jest szczególnie aktualne przy stosowaniu norm pochodzących z okresu przedwojennego³⁷.

3. Uznając, iż klauzula generalna może zostać „zapożyczona” z przepisu dopełniającego, trzeba ogólnie określić źródło owego zapożyczenia.

³² Por. np. C. 42, 46, 63, 84, 89, 94, 148, 172, 238, 240; P. 6, 78, GKA. 30.

³³ Por. np. C. 11; P. 3, 22. Por. też: P. 91 z krytyczną glosą J. Broła (2).

³⁴ Por. np. C. 30, 142, 321; P. 14, 16. Por. też: glosę W. Broniewicza (3), s. 109.

³⁵ Por. np. C. 111, 204, 210, 231; P. 19; GKA. 7.

³⁶ Por. np. C. 213, 221.

³⁷ Por. np. C. 25, 27, 35.

Ograniczenie się jedynie do określenia ogólnego ma tutaj sens o tyle, że ustalenia szczegółowe, które budowałyby „system” takich źródeł dopełnienia, wymagałyby odrębnych analiz w poszczególnych gałęziach prawa obowiązującego. Wymagałyby także sformułowania na tyle ostrego pojęcia instytucji prawnej, aby można było bez wątpliwości poszczególne instytucje od siebie odróżnić. Podjęcie się takich zadań przekraczałoby ramy tej pracy. Dlatego też należy skupić się na źródłach najważniejszych, a przy tym o dostatecznym stopniu ogólności.

Sytuacja dopełnienia nie budzi wątpliwości co do charakteru np. art. 386 k.c. dla stosowania przepisów prawa obrotu uspołecznionego, art. 5 czy 56 k.c. dla całego prawa cywilnego, art. 344 k.c. dla działu prawa cywilnego – prawa zobowiązań itp. Podobną rolę pełni dla działań organów administracyjnych art. 7 k.p.a. Powyższe przepisy mogą wchodzić jako elementy właśnie dopełniające do procesów stosowania wielu innych, szczegółowych przepisów prawnych danej części systemu prawa.

Istnieje jednak pewien problem na wyższym poziomie ogólności – na poziomie przepisów Konstytucji PRL (którą w tym kontekście można uznać w jakimś sensie za akt posiadający, chociaż w niepełnym zakresie, charakter części ogólnej całego systemu prawa).

Problem dotyczy kryteriów pozaprawnych zawartych zwłaszcza w dość często powoływanym w orzecznictwie art. 90. Rodzi się pytanie, czy sformułowanie w Konstytucji normy nakazującej obywatelom szanowanie zasad współżycia społecznego może stać się podstawą zastosowania tej klauzuli i uczynienia z niej podstawy decyzji przy stosowaniu przepisów niezawierających takiego odesłania lub przy stosowaniu przepisów, które w ogóle odesłania pozaprawnego nie zawierają. Innymi słowy, czy przepis art. 90. Konstytucji stać się może samodzielną podstawą zastosowania klauzuli zasad współżycia społecznego?

Na gruncie obserwacji praktyki polskiej stwierdzić można, że przeważa pogląd, iż odwołanie się do art. 90 odbywać się winno poprzez przepisy ustaw zwykłych zawierające tę klauzulę³⁸. Uznaje się zatem brak możliwości bezpośredniego zastosowania, a przepis ten może mieć znaczenie wzmacniające doniosłość tego kryterium w procesie stosowania przepisów ustawy zwykłej. Nie jest to jednak przekonanie bezwyjątkowe. W jednym z orzeczeń SN stwierdza; „Jak wiadomo szanowanie zasad współżycia społecznego jest podstawowym obowiązkiem obywateli (...) Zasady te muszą być zawsze brane pod uwagę przy stosowaniu

³⁸ Por. np. P. 12; C. 271, 299, 319, 332.

prawa, a nie tylko wtedy, gdy chodzi o przepisy, które wyraźnie się na nie powołują³⁹.

Należy chyba stwierdzić, że źródło „zapożyczenia” klauzuli do stosowania przepisu podstawowego powinno się „zatrzymać” na poziomie przepisów ogólnych aktu rangi ustawy i że jeżeli w przepisach danego, wyraźnie wyodrębnionego działu prawa nie ma konstrukcji danej klauzuli, nie powinna być ona powoływana w decyzjach stosowania prawa.

Ograniczenie bezpośredniego „zapożyczenia” do przepisów dopełniających, zawartych w części dostatecznie ogólnej aktu, nie rozwiązuje jednak wszystkich zagadnień.

Jedno z nich dotyczy powszechności wykorzystywania klauzul zawartych w tego rodzaju przepisach.

Przypadki zastosowania klauzul przy stosowaniu przepisów nieodsyłających do żadnych kryteriów pozaprawnych występują⁴⁰. Możliwość taka została wszak stwierdzona wcześniej właśnie z racji dopełniającego charakteru niektórych przepisów. Spostrzec można jednak wypowiedzi wskazujące na potrzebę uwzględniania tych kryteriów w każdym akcie stosowania przepisów podstawowych⁴¹, na konieczność aktywności podmiotu stosującego prawo w tym względzie⁴² (tzn. także wtedy, gdy strony procesowe nie powołują się na te kryteria). Dotyczy to zarówno *ius cogens*, jak i *ius dispositivum*⁴³, w których oznacza to zawężenie woli układających się stron. Wypowiedzi te dotyczą zwykle zapożyczenia klauzuli z przepisów dopełniających. Nie brak jednak przypadków, w których źródłem zapożyczenia jest inny przepis podstawowy⁴⁴. Powoduje to sytuację swoistego zastosowania analogicznego bez odesłania dokonanego przez prawodawcę.

³⁹ C. 94, s. 193–194 wraz z glosami: S. Grzybowski (13), s. 196, która widzi możliwość zastosowania Konstytucji poprzez stwierdzenie, że zasady współżycia należą do zasad ustrojowych z art. 4 k.c., oraz A. Stelmachowski (44), s. 330, która wskazuje, że bezpośrednie powoływanie się na Konstytucję prowadziłoby do kreowania odrębnego źródła prawa opartego na słuszności mającej pierwowzór w systemie angielskim.

⁴⁰ Por. np. P. 75, 33; C. 249.

⁴¹ Por. np. C. 17, 31, 84, 318; GKA. 11. Por. też C. 281 oraz W. Siuda, glosa (40), C. 225; J. Szwaia, glosa (57), GKA. 27; P. Bubińska, glosa (4), GKA. 26; W. Bagiński, glosa (1), GKA. 29; K. Korzan, glosa (19), GKA. 47; W. Siuda, glosa (41), GKA. 48; J. Strzępka, glosa (47), GKA. 54; I. Weiss, glosa (67), GKA. 25; J. Trojanek, glosa (61), GKA. 36; Z. Szymański, glosa (56), GKA. 13; C. Żuławska, glosa (74).

⁴² Por. np. C. 39, 84, 198, 248.

⁴³ Por. np. C. 17, 31, 84, 318; GKA. 11. Por. także problem relacji funkcjonalnych pomiędzy klauzulami a zasadą wolności umów (IV. 3b–2).

⁴⁴ Por. np. C. 96, 97, 211; P. 75.

Z drugiej jednak strony SN niejednokrotnie podkreśla wyjątkowość możliwości takich zapożyczeń⁴⁵ i formułuje wprost wymóg należytego uzasadnienia zastosowania klauzuli, zwłaszcza zapożyczonej⁴⁶.

Niejednolitości praktyki na tym polu towarzyszy niejednolitość zapatrywań doktryny⁴⁷. Wydaje się, że możliwości zapożyczenia klauzuli z innego przepisu należałoby wyraźnie ograniczyć tylko do przepisów dopełniających regułę zakodowaną w przepisach typu podstawowego i opatrzyć wymogiem szczególnie starannego uzasadnienia potrzeby zastosowania danej klauzuli.

4. Inne natomiast problemy pojawiają się, gdy mamy do czynienia z podwójnym odesłaniem pozaprawnym – zarówno w przepisie podstawowym, jak i w przepisie dopełniającym. Oba rodzaje przepisów mogą przy tym zawierać te same lub różnie brzmiące klauzule generalne.

W przypadku, gdy klauzule są te same (np. przy wykonywaniu własności – na podstawie art. 5 oraz 140 k.c.), problem znaczenia klauzuli nie będzie nasuwał większych wątpliwości, chociaż różnie można interpretować rolę klauzuli w takich przepisach⁴⁸.

Sytuacja bardziej złożona ma miejsce wówczas, gdy kryteria są różne (np. w przypadku art. 386 i 826 k.c. czy w przypadku art. 7 k.p.a. oraz art. 5 ustawy Prawo lokalowe). Od strony ustalenia oznaczenia klauzuli powstaje wówczas niewątpliwie jakaś wypadkowa tych różnych kryteriów pozaprawnych⁴⁹.

W obu natomiast rodzajach odesłań (choć w drugim ma to istotniejsze znaczenie) może się pojawić problem pierwszeństwa zastosowania klauzuli z przepisu podstawowego przed klauzulą z przepisu dopełniającego. W tym kontekście dokonuje się też wspomnianego (por. II.3–4) rozróżnienia pomiędzy klauzulą generalną i klauzulą specjalną, przy czym za regułę uznaje się, iż klauzula specjalna (zawarta w przepisie podstawowym)

⁴⁵ Widać to zwłaszcza w orzeczeniach, które podkreślają wyjątkowość zastosowania klauzul w ogóle, np. C. 104, 175, 326; P. 62.

⁴⁶ Por. np. P. 90. Wymóg ten formułowany był także wcześniej, np. w glosie A. Szpunara (52) odnośnie do klauzul z art. 5 p.o.p.c. z 1946 r.

⁴⁷ Por. Z. Radwański, W. Patryas, S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Wokół drugiego wydania „Wstępu do teorii prawa cywilnego” Andrzeja Stelmachowskiego*, s. 92.

⁴⁸ Problem ten nie jest jednak rozwiązywany zupełnie jednolicie. Por. J. Ignatowicz, *Prawo...*, s. 69 (oraz powołane tam orzeczenia); *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. I, s. 369–370. Por. też: glosa J. Szachniowicza (49). Wątpliwości powstają także przy innych przepisach, np. przy stosunku art. 140 i 144 k.c. (por. C. 212).

⁴⁹ W rozważanych przypadkach sprawę dodatkowo komplikuje fakt, że klauzule z art. 386 k.c. bywają określane w orzecznictwie zbiorczą nazwą „interesy gospodarki narodowej”, które to kryterium jest samodzielnie klauzulą w art. 826 § 2 oraz 827 k.c. (por. np. GKA. 19, 29, 38, 42, 46, 49).

ma pierwszeństwo przed klauzulą generalną (tzn. tą, która zawarta jest w przepisach dopełniających, ogólnych).

5. Przy rozpatrywaniu przepisów dopełniających jako podstawy zastosowania klauzuli dostrzeżony musi zostać problem przepisów, które zawierają dyrektywy interpretacyjne lub dyrektywy stosowania prawa. Wchodzą one w skład podstawy proceduralnej decyzji stosowania prawa regulującej szereg działań, „od określenia przesłanek procesowych, aż po wydanie decyzji oraz ustalenie jej waloru normatywnego przez wyznaczenie ewentualnych środków odwoławczych”⁵⁰.

Przykładami takich przepisów w prawie polskim w zakresie sądowego stosowania prawa są: art. 4 k.c., 7 k.p., 417 § 1 i 421 k.p.c., 4 u.s.p.

Kryteria te (zasady ustroju i cele PRL oraz interes PRL) winny być brane pod uwagę przy wydaniu każdej decyzji, nie tyle jako kryterium oceny stanu faktycznego, ile jako kryterium interpretacji prawa oraz merytorycznej trafności samej decyzji. Nieuwzględnienie lub nietrafne odczytanie tych kryteriów może stać się przyczyną – najogólniej mówiąc – skargi rewizyjnej oraz jej uwzględnienia przez instancję nadrzędną.

Podobne sytuacje znajdujemy w odesłaniach art. 7 k.p.c. oraz 50 k.p.k., chociaż dotyczą one specyficznej relacji prokurator–sąd, a sam problem sądowej kontroli podstawy decyzji prokuratora nie jest jednolicie rozstrzygany przez dotychczasowe orzecznictwo⁵¹.

W podanych wyżej przykładach kryteria stanowiące element dyrektyw stosowania prawa powinny znajdować zastosowanie zawsze, ilekroć zachodzi działanie danego rodzaju. Znajdować zastosowanie tzn. – zgodnie z przyjętym wcześniej rozumieniem – zostać wykorzystane, być brany pod uwagę przy formułowaniu decyzji. Owo branie pod uwagę wskazuje, że nie zawsze muszą one być uwidocznione w samej decyzji, a niektóre z tych kryteriów stanowić mają jedynie kryterium kontrolne, „dopiero” w fazie rewizji nadzwyczajnej. Rzecz jasna, trudno byłoby bez zbadania procesów psychicznych podejmowania decyzji stwierdzić, że treść każdego orzeczenia np. w sprawach cywilnych badana jest przez podmiot je wydający z punktu widzenia interesu PRL po to, aby m.in. decyzja taka mogła się obronić w ewentualnej rewizji nadzwyczajnej. Przyjęcie takiej konstrukcji teoretycznej byłoby chyba sztuczne. Wydaje się, że zachodzi tutaj sytuacja podobna do budowania konkretnego wzoru zachowania przez adresatów zwykłych (por. I.1c–3), tzn. uwidocznienie tych klauzul, np. z art. 4 k.c., następuje

⁵⁰ J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 80.

⁵¹ Por. np. P. 82; C. 42, 208.

wówczas, gdy pełnią one jakąś rolę w stosunku do stosowanych regulacji prawnych w jakimś rodzaju działań w procesie stosowania prawa.

6. Regułą jest powoływanie klauzul generalnych sformułowanych w przepisach ustawowych (szczególne miejsce pełnią kodeksy). Nie znaczy to jednak, że w aktach podustawowych klauzule się nie pojawiają (w takiej samej lub zmienionej postaci słownej) i że nie są wykorzystywane w decyzjach stosowania prawa (por. II.3–2).

Niejednokrotnie przepisy wykonawcze konkretyzują klauzule generalne powołane w ustawach, co ułatwia ustalenie ich znaczenia, ale jednocześnie ogranicza podmiot stosujący prawo⁵². Jeżeli akt wykonawczy powtarza klauzule ustawowe, następuje zwykle powołanie się w decyzjach na oba akty⁵³. Możliwe jest jednak powołanie jako podstawy zastosowania klauzuli jedynie przepisu wykonawczego, także wewnętrznie obowiązującego⁵⁴.

Niezależnie od tego, jak ocenilibyśmy praktykę konkretyzowania klauzul w aktach wykonawczych czy też zmiany znaczeniowe, jakie w związku z tym mogą powstać, podstawą zastosowania klauzuli jest w takich przypadkach jednak obowiązujący przepis prawny.

7. W dotychczas omawianych sytuacjach podstawą zastosowania klauzuli generalnej był przepis prawa obowiązującego. Przepis ten jest zwykle wymieniony w decyzji. Przypadki posługiwania się klauzulą bez podania przepisu, z którego ona pochodzi, nie są wprawdzie rzadkie⁵⁵, niemniej dotyczą one najczęściej stosowanych klauzul (np. z art. 5 k.c.), a ponadto łatwo jest w takich wypadkach wskazać na podstawie całego kontekstu prawnego decyzji, o jaki przepis i o jaką klauzulę idzie. Trzeba jednak przyznać, że z punktu widzenia praworządności stosowania prawa nie jest to sytuacja właściwa.

Możliwa jest jednak sytuacja, w której decyzja odwołuje się do pozaprawnego kryterium ocenego niewyraźnego w obowiązujących przepisach prawnych. Może to mieć miejsce bądź (a) poprzez powołanie klauzuli z przepisu, który już utracił moc obowiązującą, bądź (b) poprzez stworzenie przez organ stosujący prawo nowej, niewyraźnej w tekście prawnym nazwy dla kryterium pozaprawnego („quasi-klauzuli”).

8. Sytuacja (a) najczęściej będzie występować przy odwoływaniu się do klauzul z przepisów uchylonych, w miejsce których prawodawca wydał

⁵² Por. np. C. 29, 110, P. 37. Por. też: K. Korzan, glosa (19).

⁵³ Por. np. GKA. 32; NSA. 3 (choć GKA. 20 powołuje się tylko na akt wykonawczy pomimo podobnych kryteriów pozaprawnych). Por. też: glosa A. Majchrowskiej (29).

⁵⁴ Por. np. P. 59; C. 312.

⁵⁵ Por. np. C. 200, 243, 317, 339; P. 57, 101; GKA. 31.

przepisy nowe, a zwykle także zawierające klauzule generalne, z tym że te ostatnie mogą mieć już nową postać słowną. Może to być też zastosowanie klauzuli obowiązującej w starych przepisach do przypadków regulowanych nowym prawem⁵⁶.

Odwoływanie się do „starej” klauzuli wiąże się z reguły z przyzwyczajeniem organów stosujących prawo. Może to jednak powodować skutki niezgodne z intencją prawodawcy, jeżeli „stare” i „nowe” klauzule ukierunkowują na różne kryteria pozaprawne, bowiem przyjąć należy, że prawodawca jednak wiąże z tą nową klauzulą jakąś inną treść.

Skutki te mogą mieć jednak różny ciężar gatunkowy. Będzie on mniejszy w przypadku odwoływania się do klauzuli „starej”, ale ustanowionej przez prawodawcę tego samego typu ustrojowego. Zmiana sformułowania klauzuli rzadziej będzie się tutaj wiązać ze zmianą wartości uznanej za ceną, a częściej ze zmianami redakcyjnymi, ewentualnie z doprecyzowaniem samej nazwy kryteriów (np. zmiana zwrotu „Państwa Ludowego” na „Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej” w art. 4 k.c. w stosunku do art. 1 p.o.p.c. z 1950 r.). W związku z tym również treść, jaką organ przypisywać będzie temu zwrotowi, nie ulegnie jakiejś diametralnej zmianie.

Większe znaczenie może mieć powoływanie klauzuli „starej”, pochodzącej z innego typu ustrojowego, w sytuacji, gdy sformułowana jest już klauzula bardziej odpowiadająca nowym wartościom przyjmowanym przez społeczeństwo i państwo. Oczywiście, nie znaczy to, że takie powołanie zawsze musi być ocenione ujemnie z punktu widzenia treści samej decyzji oraz ustalania znaczenia „starej” klauzuli. Klauzule bowiem zawsze mają postać na tyle ogólną, że z powodzeniem można odczytywać treść klauzul „starych” w sposób odpowiadający nowym, w pełni ukształtowanym wartościom.

Z punktu widzenia praworządności stosowania prawa należałoby jednak postulować powoływanie nowych klauzul generalnych zawsze tam, gdzie ich postać słowna uległa zmianie w wyniku zmiany przepisów. Wymóg ten w drugim z omawianych przypadków nabiera szczególniejszego jeszcze znaczenia.

9. Większy zakres swobody decyzyjnej w kontekście podstawy normatywnej zastosowania klauzuli generalnej kreowałaby sytuacja (b). Stworzenie nowej i nieznannej tekstowi prawnemu „klauzuli generalnej” byłoby z pewnością przekroczeniem formalnie oznaczonego zakresu tej swobody (należałoby mówić w takich przypadkach nie o stworzeniu nowej klauzuli

⁵⁶ Por. np. C. 265.

generalnej, lecz o powołaniu samoistnym innego kryterium pozaprawnego, skoro przyjęliśmy, że klauzula jest wyraźnie konstrukcją normatywną, elementem tekstu prawnego).

Przy ocenie tego typu działalności podmiotów stosujących prawo może jednak pojawić się pewien problem praktyczny, łagodzący ostrość powyższego sądu ogólnego. Trudno byłoby mianowicie stwierdzić, na czym miałyby polegać stworzenie takiej nowej „klauzuli” (odrębnym zagadnieniem byłoby powołanie się na klauzulę generalną jeszcze nieobowiązującego aktu prawnego, np. na zasady współżycia społecznego przed wejściem w życie p.o.p.c. z 1950 r.⁵⁷). Trzeba przede wszystkim postawić pytanie, czy można stworzyć kryterium, które nie mieściłoby się w „systemie” kryteriów wyrażanych przez odesłania pozaprawne, w obowiązujących już przepisach prawnych?

Odpowiedź na to pytanie dotyka kwestii, które rozwinięte mogą zostać nieco później (por. IV.2), bowiem związane są one z obserwacjami różnic w zapisach klauzul w tekstach prawnych oraz w decyzjach, a także z ustalaniem treści poszczególnych klauzul. Tutaj muszą wystarczyć ogólne konstatacje, że różnice pomiędzy oboma zapisami można stwierdzić w praktyce stosowania prawa wyraźnie i nie muszą one i najczęściej nie świadczą o chęci nadania zwrotom sformułowanym w decyzji odrębnego znaczenia. Poza tym ogólność kryteriów ocennych zawartych w klauzulach zawsze (a więc także przy pokrywaniu się tych nazw) powoduje możliwość przypisania im znaczenia, które mogło być przez samego prawodawcę nieprzewidziane. Rola klauzul w procesie stosowania prawa polega przecież m.in. na tym, że tworzą one jakiś nieformalny katalog (raczej konglomerat) kryteriów, które występują we wzajemnym związku, a nawet często pomieszaniu (gdy powoływanych jest kilka kryteriów z danego przepisu lub kilku przepisów), stanowiąc jedynie podstawy ogólnej orientacji aksjologicznej dla podmiotów stosujących prawo. Podmiot stosujący prawo, nawet gdyby stworzył zupełnie nową „klauzulę”, odczytałby ją najprawdopodobniej w ramach tego katalogu, zgodnego w dodatku z naczelnymi zasadami prawa wyrażającymi najważniejsze preferencje prawodawcy (abstrahujemy tutaj od ewentualnego powoływania kryteriów niedorzecznych, np. w naszej rzeczywistości społecznej „interes monarchy”, lub kryteriów jednoznacznie niezgodnych z powszechnymi ocenami społecznymi, np. interes grupy przestępczej). Odczytanie w skali ogólnej praktyki nabiera więc – przynajmniej częściowo – cech ustalania znaczenia normy prawnej

⁵⁷ Por. np. P. 1.

w ramach analogii *iuris*, skoro nastąpiłoby odwołanie się do naczelných zasad, idei i założeń systemu prawa⁵⁸.

Natomiast z punktu widzenia konkretnej decyzji może się oczywiście zdarzyć, że stworzenie jakiejś „quasi-klauzuli” wiązać się będzie z chęcią dokonania odmiennego wyboru aksjologicznego. Jest to bardziej możliwe wówczas, gdy dana klauzula uzyskała już w miarę skonsolidowane znaczenie na podstawie dotychczasowej praktyki stosowania prawa.

Przywiązywanie wagi do wymogu praworządności stosowania prawa wymaga postulowania, aby organy stosujące prawo nie tworzyły nowych nazw dla oznaczenia kryteriów pozaprawnych, a stosując klauzule, używały nazewnictwa normatywnego. Przy występującym nierzadko braku bliższego wyjaśnienia w uzasadnieniu treści, jaką przypisano danej klauzuli, oraz jej roli w sformułowaniu samej decyzji może to powodować bowiem dezorientację co do wykorzystanej oceny. Jest to istotne, gdy tego rodzaju działalność ma miejsce w orzecznictwie instancji najwyższej, której przypisywana jest funkcja ujednoczania praktyki stosowania prawa.

3. Klauzule generalne w decyzjach procesu stosowania prawa

3a. Uwagi wprowadzające

W paragrafie poniższym analizowana będzie sytuacja, w której w konkretnym procesie stosowania prawa klauzula generalna będzie elementem tzw. reguły decyzji, tzn. będzie w jakiś sposób wpływała na przesłanki treści tej decyzji. Klauzula powodować będzie wówczas określone konsekwencje w stosunku do poszczególnych działań występujących w stosowaniu przepisów prawnych.

Proces stosowanie prawa analizowany będzie w modelu decyzyjnym⁵⁹, tzn. przy przyjęciu założenia, że każdy rodzaj działania, wyodrębniony w tym modelu, prowadzi do podjęcia decyzji finalnej (decyzji stosowania prawa) z punktu widzenia jednego ciągu czynności przedsięwziętych w danej sprawie przez jeden organ stosujący (abstrahujemy zatem od obecności faz przygotowawczych, inicjatywnych, rewizyjnych oraz od wielokrotności poszczególnych czynności dokonywanych na kolejnych etapach procesu). Jednocześnie każde z tych działań samodzielnie także kończy się decyzją, niekoniecznie wprawdzie „widoczną” od strony formalnej, ale jednak występującą jako efekt jakiegoś działania i rozumowania (a więc decyzją

⁵⁸ Por. J. Nowacki, *Analogia legis*, szczeg. s. 122–130.

⁵⁹ Por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 50–57; *idem*, *Teoria...*, rozdz. 6 (gdzie rozróżnia model informacyjno-decyzyjny oraz proceduralno-decyzyjny).

walidacyjną, interpretacyjną, ustalenia stanu faktycznego czy ustalającą normatywne konsekwencje stanu faktycznego). Model ten umożliwi pokazanie roli klauzul generalnych w poszczególnych działaniach procesu stosowania prawa.

Używane są w tym paragrafie, dla uniknięcia potrzeby opisywania złożonych relacji pomiędzy pojęciami przepisu prawnego i normy prawnej, określenia wymienne: stosowanie przepisu oraz stosowanie normy. Przyjmujemy także jako założenie idealizacyjne, że w procesie stosowania prawa mamy do czynienia z procesem stosowania jednej normy. Normę prawną traktujemy jako regułę zachowania wyinterpretowaną z przepisów prawnych, zarówno podstawowych, jak i dopełniających (por. I.1c–3 oraz III.2–2). W procesie stosowania prawa występują one w postaci normy ogólnej oraz normy jednostkowej. Ogólność normy jest jednak ograniczona poprzez dokonywane równocześnie z interpretacją normy ustalanie stanu faktycznego. Interpretacji podlegają więc tylko te elementy normy, które w warunkach danego stanu faktycznego staną się później przesłankami decyzji. Nie jest to, innymi słowy, pełna reguła, pełny wzór zachowania budowany dla wszystkich możliwych sytuacji, lecz reguła (wzór), która od początku procesu jest już ograniczona (rodzaj odkodowania niepełnego⁶⁰), a w toku procesu ulega dalszej, stopniowej konkretyzacji i indywidualizacji. W decyzji finalnej przybiera ona postać normy jednostkowej, tzn. skierowanej do danego adresata i „przepisującej” dane jego zachowanie jako konsekwencję poprzednio ustalonego stanu faktycznego.

Norma prawna może wymagać odwołania się do kryteriów pozaprawnych i może się to odbywać poprzez klauzule generalne. Celem takiego odwołania jest dopełnienie wzoru zachowania przez oceny niemające określonych podstaw w systemie prawnym. Oceny te stają się elementem decyzji kwalifikującej dany stan faktyczny (jednostkowej normy sankcjonującej), występując albo jako jedyne kryterium decyzji, albo jako kryterium współdziałające z kryteriami prawnymi. Z racji jednak tego, że cały proces stosowania prawa jest procesem dochodzenia do decyzji finalnej, kryteria pozaprawne, do których odsyła jakaś norma systemu prawa, występują w poszczególnych działaniach podmiotu stosującego prawo. Odgrywają w stosunku do kryteriów prawnych rolę dodatkowego kryterium walidacyjnego, interpretacyjnego, ustalania stanu faktycznego, a w decyzji finalnej rolę kryterium ustalania prawnych konsekwencji stanu faktycznego. Następstwa, jakie wynikają z zastosowania klauzul generalnych, nie są jednakowo doniosłe w tych poszczególnych działaniach.

⁶⁰ Por. Z. Ziemiński, *Metodologiczne...*, s. 125.

3b. Decyzja dotycząca stosowalności norm

1. Zazwyczaj ustalenie obowiązywania normy prawnej traktuje się w modelu decyzyjnym procesu stosowania prawa jako element ustalania treści samej normy prawnej. Wydaje się jednak, iż dla potrzeb tej pracy wyodrębnienie tego rodzaju rozumowań może pomóc w wykazaniu specyficznej, odrębnej od wpływu na treść normy, roli klauzul generalnych.

W systemie prawa ustawowego w zasadzie przyjmuje się, że reguły stwierdzające obowiązywanie prawa to reguły wyrażone w przepisach prawnych, a więc samo stwierdzenie nieobowiązywania także odbywa się wewnątrz tego systemu⁶¹. Czy zatem klauzula generalna może stać się w tym systemie składnikiem reguły walidacyjnej?

Stwierdzić należy, że w prawie obowiązującym w naszym kraju brak jest normy prawnej, która zezwalałaby na orzekanie o nieobowiązywaniu ustanowionych zgodnie z wymogami norm z powodu ich niezgodności z jakimś kryterium pozaprawnym. Z punktu widzenia jednak stosowania prawa normy, którymi ma się posługiwać stosujący prawo, mogą zostać w pewnych wypadkach wyłączone z konkretnego procesu stosowania prawa właśnie z powodu niezgodności normy z kryteriami pozaprawnymi powołanymi przez klauzulę generalną. Jest to więc bardziej wyłączenie z zastosowania w konkretnym wypadku niż ogólne stwierdzenie o utracie mocy obowiązującej. Jeżeli jednak idzie o sam proces stosowania prawa, są to skutki porównywalne, a z uproszczeniem można przyjąć, że jest to rodzaj reguły quasi-walidacyjnej.

2. Wydaje się, że należy dokonać rozgraniczenia dwu sytuacji w celu lepszego pokazania wpływu klauzuli – sytuacji po zmianie typu prawa oraz sytuacji stosowania norm w ramach tego samego typu prawa.

Sytuacja pierwsza będzie – ogólnie mówiąc – sytuacją porewolucyjną. Stosowanie norm ustanowionych w poprzednim typie państwa opierać się będzie na określonym zakresie recepcji. Reguły recypowania norm starych decydują o możliwości istnienia pozasystemowych, aksjologicznych reguł stosowalności starych norm prawnych (np. art. 5 radzieckiego dekretu nr 1 o sędzie – por. II.1–6). Brak tak wyraźnych reguł ograniczających recepcję nie wyklucza jednak funkcjonowania pozasystemowych reguł stosowalności. W praktyce polskiej rolę takich reguł pełnił przepis art. 1 p.o.p.c. z 1950 r. zawierający klauzule zasad, ustroju i celów Państwa Ludowego. Norma ta wprawdzie mówiła o sposobie stosowania i interpretacji,

⁶¹ Por. K. Opalek, J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 217–219, 128; Z. Ziemiński, *Problemy...*, s. 176 i n. oraz odmienny pogląd A. Stelmachowskiego, *Wstęp...*, s. 14–15, 82–85.

jednakże mogła stać się także podstawą stwierdzenia niedopuszczalności stosowania danego przepisu.

Norma ta inaczej funkcjonowała w odniesieniu do starych przepisów zawierających jakieś klauzule, a inaczej w odniesieniu do takich przepisów bez klauzul generalnych. W jednym z orzeczeń SN stwierdza: „O ile chodzi o przepis wydany w Polsce burżuazyjnej, nie może on być również stosowany, gdy jego dyspozycja w sposób oczywisty nie godzi się z zasadami ustroju i celami Państwa Ludowego”. I dalej: „jeżeli wykształciła się właśnie taka sytuacja, niedopuszczalność stosowania tego przepisu jest nakazem praworządności ludowej, mimo braku formalnego uchylenia”⁶². Wypowiedź ta charakteryzuje możliwy stosunek do przepisów niezawierających klauzul generalnych. Trzeba jednak stwierdzić, że praktyka taka nie była powszechna, że w dużej mierze pozostawała w sferze możliwości. Większości zastosowań formalnie obowiązujących przepisów z poprzedniej formacji towarzyszyła odpowiednia zmiana ich znaczenia. Należałoby więc raczej zaakcentować w takich wypadkach wpływ klauzul na same procesy interpretacyjne.

W zupełności natomiast o zmianie znaczenia normy, a nie stwierdzeniu jej nieprzystawalności, należy mówić w przypadku zastosowania przepisu recypowanego, zawierającego klauzule generalne właściwe dla burżuazyjnego systemu prawa. Zmiana znaczenia starej normy następuje wówczas w takim stopniu, w jakim zmienia się ustalana treść klauzuli, która jest w tej normie zawarta. Nie prowadzi to jednak do stwierdzenia braku stosowności tej normy w danym procesie stosowania prawa. Kryterium zawarte w tej klauzuli jest tak odczytane, aby było ono zgodne z jakąś nową klauzulą lub z kilkoma klauzulami nowymi, tworzącymi jakiś konglomerat nowych kryteriów poprawnych⁶³.

Praktyka taka jeszcze wyraźniej daje się stwierdzić w sytuacji zastosowania norm prawnych ustanowionych w tym samym typie prawa. Wówczas zakaz derogowania norm zwykłych poprzez reguły zawierające klauzule wysuwany jest w orzecznictwie niekiedy wyraźniej⁶⁴, a obserwacja orzecznictwa pozwala na stwierdzenie braku tego rodzaju kwalifikacji walidacyjnej. I tutaj zatem powszechnym skutkiem zastosowania klauzuli jest zmiana treści stosowanej normy prawnej.

⁶² C. 46, s. 288. Por. też: podobną w swej treści wypowiedź w C. 1, s. 315 (przy czym tutaj dodatkowo występuje powołanie zasad współzycia społecznego) oraz C. 175, a także C. 28, gdzie SN nie ustosunkowuje się w ogóle do pytania prawnego dotyczącego tej kwestii.

⁶³ Por. np. C. 69, 101.

⁶⁴ Por. np. C 177, s. 59. Odnośnie do stosunku przepis prawny – zasada prawna por. też: J. Starościank, *Studia...*, s. 103 oraz J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 263, 281.

3. Stwierdzić więc należy, że klauzula generalna może stanowić kryterium stosowalności jedynie posiłkowo, w sytuacji recypowania przepisów niezawierających klauzul pochodzących z innego typu prawa. Jest to przy tym „tylko” wyłączenie zastosowania danej normy, a nie stwierdzenie jej nieobowiązywania w ogóle. W takich przypadkach klauzula generalna powoduje wyjście poza czysto systemowe reguły stosowalności norm i wkacza w pozaprawne reguły aksjologiczne⁶⁵ (niezgodność z wartościami wyrażonymi w klauzuli).

Nie jest to jednak wkroczenie mocne, skoro, po 1) odbywa się zwykle za pomocą kryteriów zasad ustroju i celów państwa, które i tak w każdym systemie prawnym są ramowo wyrażone, po 2) odnosi się właściwie tylko do przepisów przejętych z poprzedniej formacji, w której te zasady i cele były odmienne, oraz po 3) nie jest to praktyka powszechna, także w stosunku do przepisów recypowanych.

Można właściwie powiedzieć, że przy tak ograniczonej praktyce kwalifikacja takich działań może mieścić się w granicach wymogu praworządności stosowania prawa.

3c. Decyzja interpretacyjna

1. Przedmiotem rozważań są tutaj procesy wykładni operacyjnej (praktycznej)⁶⁶, tzn. wykładni normy prawnej stosowanej w procesie mającym na celu wydanie decyzji finalnej, kwalifikującej normatywnie, zgodnie właśnie z dokonaną wykładnią normy, daną sytuację faktyczną. Wykładnia taka ma miejsce w całym przebiegu procesu stosowania prawa (nie jest tylko wydzielonym i ograniczonym do jakiegoś etapu tego procesu zespołom rozumowań) i odbywa się równoległe do wyjaśniania okoliczności danego stanu faktycznego. Następuje zatem stopniowa konkretyzacja treści normy ogólnej (ogólnego wzoru zachowania) w miarę „zbliżania się” do samej decyzji, natomiast w samej decyzji ów wzór przeistacza się we wzór konkretny, przepisany dla indywidualnego adresata w konkretnej sytuacji.

Właściwie w problematyce wykładni normy prawnej w warunkach zastosowania klauzuli generalnej powinna znaleźć się także problematyka wykładni samej klauzuli jako elementu uzupełniającego odkodowywany wzór zachowania. Są to jednak – jak się wydaje – zagadnienia na tyle odrębne, charakteryzujące się własnymi, specyficznymi cechami, że zostały one wydzielone w osobny rozdział pracy (por. IV). Tutaj więc skupimy

⁶⁵ Por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 241 i n. (szczeg. s. 246–247); Z. Ziemiński, *Problemy...*, s. 469–470.

⁶⁶ Por. J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 115–116; G.L. Seidler, H. Groszyk, J. Malarczyk, *Wstęp do teorii państwa i prawa*, s. 297–299.

się na wykładni ogólnej normy prawnej i na ukazaniu, jak na tę wykładnię wpływa różnowariantowa obecność klauzuli generalnej w przepisach, z których norma jest rekonstruowana.

2. Najogólniejszą konsekwencją zastosowania klauzuli generalnej w materii interpretacji normy prawnej jest wprowadzenie w sposób jawny i wyraźny do tego procesu ocen we wszystkich ich podstawowych rodzajach⁶⁷. Treść normy ustalana jest tutaj w oparciu o oceny, do których odsyła prawodawca poprzez klauzule generalne. Siłą rzeczy preferowane muszą być pozajęzykowe dyrektywy wykładni.

Najogólniej można stwierdzić, że organ stosujący prawo odwołuje się w takich przypadkach do „wykładni społecznej” lub „społeczno-gospodarczej”⁶⁸. Dokonuje się to bądź w postaci wykładni statycznej, bądź dynamicznej, w zależności od rodzajów odniesień, jakie mogą być wykorzystane. Brak przy tym jakiegokolwiek reguły co do dopasowania jednej z tych argumentacji do czasu obowiązywania aktu, z którego dana norma pochodzi (tzn. nie jest tak, że krótszy okres obowiązywania pociąga za sobą niezawodnie wykładnię statyczną, a dłuższy – dynamiczną).

Odwoływanie się do statycznego znaczenia normy skierowane być może na analizę materiałów przygotowawczych związanych z tworzeniem ustawy, ale także – co ma miejsce częściej – może być skierowane na odczytanie woli, celu czy założeń ustawodawcy⁶⁹.

Bardziej złożone są odesłania przy preferowaniu wykładni dynamicznej, która też daleko częściej może być obserwowana w warunkach zastosowania klauzuli generalnej. Zastosowanie klauzuli „upoważnia” organ interpretujący normę do odwoływania się do kontekstu społeczno-politycznego, funkcji i celów ustawy, dynamicznych tendencji rozwoju, ewolucji kulturowej społeczeństwa, świadomości społecznej, ocen etycznych, funkcji społeczno-ustrojowej itp.

Możliwe jest także, chociaż u nas w zasadzie niewyrażone w sposób bezpośredni w uzasadnieniach decyzji opartych na klauzulach – swoiste połączenie obu rodzajów wykładni i wykorzystanie argumentu np. woli aktualnego prawodawcy⁷⁰.

Wykorzystanie klauzuli jako kryterium interpretacyjnego współgra często z wykorzystaniem do tego samego celu zasad prawa (całego systemu prawa lub jego części). Dyrektywy funkcjonalne oddziałują tutaj na

⁶⁷ O roli ocen w wykładni por. J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, rozdz. VII.

⁶⁸ Por. np. C. 24 (gdzie argumentacja ta uzasadnia nawiązanie do myśli przewodnich k.r.o.) oraz C. 78.

⁶⁹ Por. np. C. 18, 21, 147, 117, 119, 156, 14, 101, 216, 79, 330; P. 107, 79.

⁷⁰ Por. Ch. Perelman, *Logika...*, s. 200.

ustalaną treść normy wspólnie z dyrektywami systemowymi, a problematyka ta wiąże się z przedstawionymi niżej relacjami pomiędzy ustalaniem treści obu tych konstrukcji (por. IV.3b).

3. Preferowanie pozajęzykowych, w tym przede wszystkim funkcjonalnych dyrektyw wykładni dokonuje się w warunkach zastosowania klauzuli generalnej w dwojaki sposób.

Pierwszy polega na tym, że klauzula staje się elementem oficjalnej (tzn. wyrażonej normatywnie) dyrektywy nakazującej interpretowanie norm zgodnie z wyrażonymi w niej kryteriami ocennymi. Prawo polskie nie formułuje wielu takich dyrektyw interpretacyjnych. Dodatkowo nie wszystkie z nich zawierają klauzule generalne (nie ma ich np. w art. 129 czy 131 k.c.).

Najbardziej oczywista sytuacja ma miejsce w przypadku dyrektywy ogólnej nakazującej tłumaczenie przepisów zgodnie z zasadami ustroju i celami PRL (art. 1 p.o.p.c. z 1950 r. oraz art. 4 k.c. i 7 k.p.). Ogólność tej dyrektywy wyraża się w tym, że posiada ona znaczenie także bezpośrednio tą częścią systemu prawa, w której się znajduje⁷¹.

Pewne wskazówki co do interpretacji prawa znaleźć można w przepisach mówiących o sposobie stosowania prawa (np. art. 6 p.p.m. czy art. 4 u.s.p.), chociaż odnoszą się one do całego procesu, a urzeczywistnienie znajdują przede wszystkim przy normatywnej kwalifikacji stanu faktycznego (por. III.3e).

Obecność klauzuli generalnej w dyrektywie interpretacyjnej nadaje jej pozajęzykowy charakter. Najczęściej idzie tu o kontekst funkcjonalny, chociaż np. przy pewnym rozumieniu terminu „zasady ustroju PRL” można byłoby mówić przynajmniej o nawiązaniu do systemowych dyrektyw wykładni.

Obecność klauzuli generalnej w ogólnej dyrektywie art. 4 k.c. oznacza możliwość zastosowania tych kryteriów pozaprawnych w każdym procesie interpretacji każdej normy prawnej. Jest ona natomiast faktycznie zastosowana, gdy organ stosujący prawo chce podkreślić właśnie ów funkcjonalny kontekst treści normy prawnej, odbiegający od „liter” danego przepisu. Uzasadnia to zazwyczaj szczególną doniosłością społeczno-polityczną tych kryteriów w stosunku do kryteriów *stricte* prawnych⁷².

Drugi sposób ingerencji ocen w procesy wykładni polega na tym, iż do klauzuli jako elementu dopełniającego odsyła jedna norma prawna wyinterpretowana w procesie stosowania prawa. Norma ta interpretowana jest wówczas przy zastosowaniu pozajęzykowych dyrektyw wykładni. Skutek jest zatem taki sam jak przy pierwszym sposobie. Różnica polega na tym, że klauzula nie jest tutaj elementem sformułowanej, ogólnej dyrektywy

⁷¹ Por. np. NSA. 8.

⁷² Por. np. C. 74, 316, 299; P. 113.

interpretacyjnej. Wpływa jednak na treść normy, a więc na znaczenie tych jej części składowych, które przy braku odesłania pozaprawnego mogłyby uchodzić za dostatecznie określone i których treść mogłaby być ustalona bez odwoływania się do ocen.

4. Preferowanie pozajęzykowych dyrektyw wykładni przejawia się w decyzjach stosowania prawa w rozmaity sposoby.

Zastosowanie klauzuli generalnej w procesie interpretacji norm powoduje przede wszystkim osłabienie roli dyrektyw językowych. Z natury rzeczy nie spotyka się językowej wykładni znaczenia samej klauzuli generalnej (por. I.1a–2), chociaż znaleźć można przypadki takiej analizy przy ustaleniu znaczenia jakiegoś słowa wchodzącego w skład całej nazwy oznaczającej klauzulę generalną⁷³. W sytuacji zastosowania klauzuli brak jest natomiast poprzestawania jedynie na rezultatach wykładni językowej. Konieczne jest więc zawsze użycie dyrektyw pozajęzykowych. Rzecz jasna, obserwowane w praktyce sprawdzanie wyników wykładni językowej przez kontekst funkcjonalny dokonuje się także bez obecności klauzul generalnych⁷⁴, niemniej tutaj nabiera to dodatkowego znaczenia, a nawet staje się to regułą.

Preferowanie dyrektyw funkcjonalnych i celowościowych uwidacznia się najwyraźniej w przypadku konfliktów pomiędzy tymi dyrektywami a dyrektywami językowymi. Wówczas niezależnie od tego, czy funkcjonalny kontekst znaczeniowy płynie z ogólnej dyrektywy art. 4 k.c., czy z bardziej konkretnego odesłania przez daną normę prawną, przyjmowane jest takie znaczenie normy, jakie „narzucają” kryteria klauzuli generalnej.

Zabieg powyższy uzasadniany jest zazwyczaj albo przez podkreślenie szczególnej doniosłości społecznej lub politycznej przyjętego znaczenia normy, albo przez wyrażenie przekonania, że wymagają tego okoliczności konkretnej sprawy. Sprowadzanie ustalenia treści normy wyłącznie do wykorzystywania dyrektyw językowych mogłoby godzić np. „w istotę i cel renty rodzinnej w systemie obowiązkowego zabezpieczenia społecznego, a w konsekwencji, doprowadziłoby do naruszenia porządku prawnego” – stwierdza SN. Dalej mówi zaś: „Sądy (...) obowiązane są przestrzegać zasad praworządności ludowej. Powinny więc tak wyklądać przepisy o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym, aby przyznanie świadczenia było zgodne z istotą i celem renty rodzinnej”⁷⁵.

⁷³ Por. np. „rodzinę w ścisłym tego pojęcia znaczeniu”, określonym przez przepis szczegółowy art. 23 k.r.o. (C. 193).

⁷⁴ Por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 129 oraz przetoczone tam przykłady decyzji.

⁷⁵ P. 73, s. 23–24. Por. też: argumenty doniosłości społecznej przy wyznaczaniu nieobligatoryjnego składu ławniczego (C. 101, 242).

Jest charakterystyczne, że preferowaniu dyrektyw funkcjonalnych towarzyszy niekiedy wyjaśnienie, że zabieg ten powinien być traktowany raczej jako wyjątkowy, a nie powszechny i stały sposób interpretacji. SN stwierdza np.: „Przytoczone wyżej – a ewentualnie także inne argumenty mogłyby jednak prowadzić do przyjęcia w drodze wykładni wyjątku nie przewidzianego w ustawie, a więc do zastosowania nietypowego zabiegu interpretacyjnego, tylko o tyle, o ile przemawiałaby za tym przemożna potrzeba społeczna, tzn. gdyby wykładnia zgodna z literą prawa prowadziła do wyników społecznie zdecydowanie nieuzasadnionych. W szczególności taki wynik wykładni gramatycznej mógłby być w konkretnym wypadku oceniony jako sprzeczny z celami Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (art. 4 k.c.)”⁷⁶.

Trzeba więc stwierdzić, że dbałość o zachowanie litery prawa w przypadku niektórych decyzji występuje czasem bardzo wyraźnie, nawet w warunkach zastosowania klauzuli generalnej. Może to być związane bądź z obowiązaniem aktów nowych i jednocześnie ściślej określających powinności⁷⁷, bądź z charakterem niektórych przepisów szczegółowych, wyraźnie określających wzory zachowań. W tej ostatniej kwestii charakterystyczna jest wypowiedź SN: „Wbrew sugestiom wysuniętym przez Sąd Pracy, w stosunkach o charakterze płacowym nie jest dopuszczalne stosowanie przez organy orzekające wykładni celowościowej lub też powoływanie się na zasady współzycia społecznego. W zakresie uprawnień płacowych zawsze decydują określone akty normatywne i one tylko wiążą organy orzekające w sprawach płacowych” oraz dalej: „decyduje wyłącznie dosłowne brzmienie aktów normatywnych; a względy słuszności lub wykładnia celowościowa nie mogą zastąpić podstawy”⁷⁸.

Znaczenie normy uzyskane za pomocą dyrektyw funkcjonalnych preferowane jest zwłaszcza wówczas, gdy – zdaniem organu stosującego prawo – brak jest w tekście precyzji terminologicznej, której dyrektywy językowe nie mogą wyeliminować, lub gdy znaczenie uzyskane za pomocą dyrektyw językowych okazuje się niewystarczające do podjęcia decyzji⁷⁹. Dyrektywy funkcjonalne spełniają w takich przypadkach rolę korygującą. Czynność taka zakłada jednak zawsze rozważenie argumentów językowych, a dopiero w przypadku braków w nich występujących następuje uzupełnienie lub skorygowanie znaczenia⁸⁰.

⁷⁶ C. 153, s. 317. Por. też: C. 160, 295, 103, 288, 325, 330, 43, 16; P. 95 oraz P. 74 wraz z głosem A. Świątkowskiego (58). Por. też: glosa J. Winiarza (69).

⁷⁷ Por. C. 342.

⁷⁸ P. 116, s. 70. Por. też: P. 53 oraz C. 13.

⁷⁹ Np. gdy wykładnia gramatyczna dwu przepisów jest wewnętrznie sprzeczna (por. C. 48, 106, 112, 87). Por. też: A. Krukowski, *Spoleczna...*, s. 216 i n.; L. Krąkowski, *Z problematyki...*, s. 987.

⁸⁰ Por. np. C. 13, 288, 184, 215, 132; P. 35, 115.

Brak w zasadzie w polskiej praktyce przypadków bezpośredniego przejścia do wykładni funkcjonalnej, z pominięciem dyrektyw językowych. Siłą rzeczy, oparcie decyzji jedynie na kryteriach pozaprawnych, której to sytuacji może wymagać sam przepis, do takiej praktyki może prowadzić (np. przy stosowaniu art. 419 k.c., 144 k.r.o., a nawet potencjalnie art. 5 k.c. czy 58 § 2 k.c., pomimo że wykładni w tych ostatnich przypadkach towarzyszy zwykle analiza językowa przepisów regulujących czynienie użytku z poszczególnych praw podmiotowych lub poszczególne czynności prawne). Częściej ma natomiast miejsce szczegółowa analiza funkcjonalna, przeprowadzana w rozmiarze spychającym wyraźnie w cień analizy językowe⁸¹, prowadząca do swoistego „uwikłania” aksjologicznego uzasadnienia decyzji poprzez nagromadzenie w niej wielu ocen (por. IV.2b–3).

Wydaje się więc, że w ogólności nie zostaje w tych różnych przypadkach zachwiana przyjęta w doktrynie teza o konieczności rozpoczęcia procesu wykładni od dyrektyw językowych oraz o ewentualnym sprawdzaniu wyników takiej wykładni przez skonfrontowanie ich z kontekstem funkcjonalnym normy⁸². Obserwacja dużej ilości odwołań się do dyrektyw funkcjonalnych spowodowana jest naturą odesłania pozaprawnego w klauzulach generalnych.

5. Efektem preferowania dyrektyw funkcjonalnych (szczególnie w wersji dynamicznej) przy zastosowaniu klauzul generalnych jest zmiana zakresu normy. Obok zawężania, spotkać można rozszerzenie jej znaczenia na sytuacje, które bez wykorzystania tych dyrektyw nie wchodziłyby do zakresu stosowanej normy. Właściwości rozszerzenia znaczenia normy mają także zasady prawa⁸³ czy też pozostałe zwroty nieokreślone⁸⁴. Klauzule generalne wpływają jednak na tę praktykę w sposób daleko istotniejszy.

Efekt wykładni rozszerzającej rzadziej występuje tam, gdzie preferowane są dyrektywy językowe⁸⁵. Jest on natomiast niejako naturalną konsekwencją preferowania dyrektyw funkcjonalnych. Wprawdzie nie zawsze występuje on w postaci jawnej deklaracji potrzeby takiej interpretacji (takiej jak np. w zdaniu „przeciwdziałanie wszelkim próbom naruszania praworządnością interesu Państwa Ludowego lub zasad współżycia społecznego

⁸¹ Por. np. C. 195, 352.

⁸² Por. Z. Ziemiński, *Teoria...*, s. 119 i n.

⁸³ Por. np. C. 205 wraz z glosą J. Maćczaka (27). Por. też: Z. Ziemiński, *Argumentacje...*, s. 104.

⁸⁴ Por. np. interpretację zwrotu „zmiana stosunków” (C. 317).

⁸⁵ Por. np. C. 52, 215. Warto jednak odnotować dość rzadkie przypadki, w których wykładnia językowa prowadziłaby do rozszerzenia znaczenia normy, lecz wykładnia celowościowa, której dano pierwszeństwo, prowadzi do zawężenia tego znaczenia przy wykorzystaniu np. dobra dziecka (por. np. C. 224).

wymaga jak najszerszego stosowania art. 236 k.p.c.⁸⁶), to jednak podmioty stosujące prawo nie unikają wyraźnego optowania za potrzebą wykładni rozszerzającej w uzasadnieniu decyzji⁸⁷. Jest to zresztą przedmiotem częstej krytyki w glosach⁸⁸.

6. Podsumowując, stwierdzić należy, że zastosowanie klauzuli generalnej jako elementu dopełniającego treść normy prawnej sprowadza pewne konsekwencje w wykładni tej normy. Ustalenie jej znaczenia dla potrzeb konkretnej decyzji stosowania prawa odbywa się zawsze przy udziale dyrektyw funkcjonalnych i przy wykorzystaniu ocen płynących bądź z dyrektyw wykładni statycznej, bądź dynamicznej. Powoduje to brak w takich sytuacjach rozumienia bezpośredniego⁸⁹. Efektem wykorzystania tych metod w warunkach zastosowania klauzuli generalnej może być rozszerzenie znaczenia normy.

Wykorzystanie dyrektyw funkcjonalnych poddane jest racjonalizacji zwykle przez wskazanie, iż uwzględnienie w dyrektywach funkcjonalnych kryteriów pozaprawnych powołanych w klauzulach spełnia szczególnie doniosłą rolę społeczną, polityczną lub gospodarczą. Doniosłość tych względów zwykle nie pozwala na zwiężającą interpretację norm prawnych⁹⁰.

Cechy powyższe wydają się być względnie trwale w naszej praktyce stosowania prawa (może z wyjątkiem pewnych rodzajów spraw, w których litera prawa ceniona jest szczególnie wysoko, np. wynikających z przepisów płacowych, por. wyżej – 4).

Kwalifikacja tych wszystkich zjawiska napotykanych przy interpretacji prawa musi być ostrożna. Głównie z powodu niejednakowego ich znaczenia w poszczególnych instytucjach prawnych, a nawet poszczególnych normach prawnych. Ponadto niebezpieczeństwa związane są ze stopniem upowszechnienia się danych praktyk, który mógłby prowadzić do swoistego rozluźnienia interpretacyjnego w przypadku nadużywania np. wykładni funkcjonalnej czy rozszerzania treści normy także na przypadki stosowania norm nieodsyłających do kryteriów pozaprawnych. Jednocześnie trudno jest podać jakieś wymierne kryteria dla ustalania stopnia tego upowszechnienia. Wreszcie, trudność wynika tutaj stąd, że dużą rolę odgrywa praktyka ustalania treści samych klauzul (por. IV),

⁸⁶ C. 39, s. 551.

⁸⁷ Por. np. C. 103, 318, 50, 45, 119, 14, 118, 236; P. 89 z glosą J. Kurcysza (22).

⁸⁸ Por. np. glosy: J. Jodłowskiego (15), J. Strzępki (46), A. Szpunara (53), Z. Radwańskiego (37).

⁸⁹ Por. o tej konstrukcji: J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 116–118, 149, 241; *idem*, *Sądowe...*, s. 83, 120–121. Por. też na ten temat: Ch. Perelman, *Logika...*, s. 65; S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady...*, s. 82; A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 297, 423.

⁹⁰ Por. np. C. 130; NSA. 13.

zarówno w kontekście ogólnym, jak i w kontekście poszczególnych przepisów prawnych.

Ogólnie można stwierdzić, że wszystkie z zaobserwowanych konsekwencji klauzul generalnych w interpretacji norm mieszczą się w ramach wymogu praworządności. Największe natomiast niebezpieczeństwa na tym polu mogą wiązać się z ewentualną praktyką rezygnacji z wykorzystania dyrektyw językowych wykładni w przypadku norm odsyłających do kryteriów pozaprawnych, powszechności praktyki rozszerzania treści norm prawnych, zwłaszcza nakazująco-zakazujących przy wykorzystaniu konstrukcji klauzul generalnych, oraz przenoszeniem argumentacji interpretacyjnych przy normach odsyłających do kryteriów pozaprawnych na stosowanie norm do tych kryteriów nieodsyłających.

3d. Decyzja dowodowa

1. Decyzje dowodowe mieszczą się w procesie ustalania stanu faktycznego. Ustalenie tego stanu jest procesem poznawczym charakteryzującym się określonymi, „własnymi” cechami. Zbliżają one (choć nie utożsamiają) ten proces do poznania naukowego, spotykanego zwłaszcza w naukach historycznych⁹¹.

Ustalanie stanu faktycznego odbywa się za pomocą określonych reguł dowodowych. W warunkach obowiązywania zasady prawdy materialnej (obiektywnej) zadaniem tych reguł jest doprowadzenie do możliwie dokładnego i obiektywnego wyjaśnienia stanu faktycznego. Jest to wymóg ogólny dla stosowania norm prawnych charakteryzujących się różnym stopniem dookreślania poszczególnych elementów składowych.

Niektóre reguły dowodowe ukształtowane są na podstawie pewnych założeń aksjologicznych. Jedne z nich prowadzą do oceny samej zasady prawdy obiektywnej i powodować mogą wprowadzenie np. różnych jej ograniczeń. Inne mogą wynikać z przyjętej koncepcji realizacji tej zasady (np. pośredniość obserwacji podmiotu stosującego prawo, branie przez niego pod uwagę doświadczeń życiowych lub zawodowych, uwzględnianie faktów powszechnie znanych, wystarczalność uprawdopodobnienia wystąpienia danych faktów, domniemanie itp.). Jeszcze inne związane są z właściwościami samego procesu stosowania prawa jako procesu dochodzenia do decyzji finalnej (np. ocena doniosłości poszczególnych elementów stanu faktycznego dla rozstrzygnięcia oraz wynikający z tego brak konieczności ustalenia „całości stanu faktycznego” w określonej czasoprzestrzeni,

⁹¹ Por. M. Zieliński, *Poznanie sądowe – poznanie naukowe*, szczeg. rozdz. VII (s. 187–199); J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 172 i n.

a wystarczalność poprzestania jedynie na wyjaśnieniu elementów istotnych z punktu widzenia interpretowanej ogólnej normy prawnej).

Nie przy formułowaniu takich jednak założeń aksjologicznych uwiadczenia się rola klauzul generalnych w ustalaniu stanu faktycznego. Klauzule nie są bowiem elementem reguł dowodowych. Pewną rolę odgrywać one mogą jedynie na poziomie kwalifikacji procesów wyjaśniania stanu faktycznego i uwzględniania ich efektów w uzasadnieniach decyzji. Oto bowiem niewyjaśnienie lub nienależyte wyjaśnienie w uzasadnieniu decyzji elementów stanu faktycznego jest uznawane przez SN jako wydanie decyzji nie tylko rażąco naruszającej prawo, ale sprzecznej także z interesem PRL (a więc z kryteriami klauzuli generalnej) i w ten sposób wzruszalnej poprzez uwzględnienie rewizji nadzwyczajnej⁹².

2. Jak więc określić rolę klauzul generalnych w decyzjach dowodowych ustalających stan faktyczny? Wydaje się, że próba może tutaj opierać się ma rozróżnieniu dwu grup faktów, których wystąpienie stwierdzone jest w takiej decyzji – faktów wyróżnionych opisowo oraz faktów wyróżnionych ocenianymi.

Powyższe uwagi ogólne o charakterze procesu poznawczego dotyczą faktów wyróżnionych opisowo, a więc faktów, których zaistnienie w danej rzeczywistości stwierdzone jest za pomocą zdań opisowych (egzystencjalnych). Problematyka ta przedstawiana już była w literaturze⁹³, a ich wyodrębnienie w praktyce prawniczej nie nasuwa w zasadzie większych trudności.

Daleko większe znaczenie z punktu widzenia prowadzonych tutaj rozważań o roli klauzul ma wyodrębnienie faktów wyróżnionych ocenianymi. Najprościej można powiedzieć, że proces stwierdzania tych faktów zlewa się z ocenianiem⁹⁴. I właśnie ów udział oceniania w tym procesie stanowić może asumpt do badania roli różnych zwrotów ocennych, w tym także takich, które nazywamy klauzulami generalnymi.

Wyrażanie faktów za pomocą ocen może, jak się wydaje, mieć miejsce w dwu wypadkach.

Pierwszy sposób wyrażania może polegać na tym, iż sam fakt jest tak nazwany w przepisie prawnym, że zakłada jednoczesne dokonanie oceny szacującej, „wymierzającej” odpowiedni stopień, zakres, siłę wystąpienia danego faktu. W przypadku braku takiej oceny sam fakt nie jest istotny dla sprawy; nie jest – innymi słowy – elementem ustalanego stanu faktycznego.

⁹² Por. np. P. 31, 33; C. 77, 289, 196, 350, 113, 138.

⁹³ J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 159–160; M. Zieliński, *Poznanie...*, s. 90.

⁹⁴ Por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 161–163 (Autor sygnalizuje tam także złożone problemy stosunku wartości i faktu – por. s. 160–161). Por. też: Z. Ziemiński, *Moralność...*, s. 92 i n.; K. Opalek, J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 293–294.

Przykładami takiego rodzaju zwrotów są: ważne powody, uzasadniona przyczyna, szczególne okoliczności itp. (por. I.1a–2). Oceny te mogą być ocenami niezrelatywizowanymi lub zrelatywizowanymi do jakiegoś systemu wartości. Nie przesądza jednak o tym sposób ujęcia faktu w języku prawnym, lecz faktycznie zastosowana podstawa oceniania w procesie stosowania prawa, np. zwrot „ważne powody” nie wyklucza odwołania się do „systemu” dominujących ocen moralnych lub politycznych jako podstawy oszacowania powodów jako ważnych. Spotkać można ponadto praktykę tłumaczenia „ważności” takich powodów poprzez kryteria klauzul generalnych (por. IV.3a–3). Niezależnie od podstawy oceniania tylko ważny powód (a nie powód w ogóle) jest faktem rozpatrywanej sprawy.

Drugi sposób ocennego wyróżniania faktów jest chyba bardziej złożony, szczególnie w kontekście zaliczenia danego wyrażenia do wyrażen nazywających stany faktyczne. Mowa tutaj o takich przypadkach, w których fakt ujęty jest wprawdzie w sposób opisowy (np. zawarcie czynności prawnej, wykonywanie prawa podmiotowego), ale sam ten fakt nie wypełnia całego dowodzonego stanu faktycznego, w związku z czym potrzebna jest, dokonana następnie, jego ocena z punktu widzenia kryteriów pozaprawnych (np. zawarcie czynności prawnej sprzecznej z zasadami współżycia społecznego, wykonywanie prawa w sposób sprzeczny z zasadami współżycia czy społeczno-gospodarczym przeznaczeniem prawa). W tych przypadkach nie idzie więc o stwierdzenie np. zawarcia czynności prawnej w ogóle, lecz zawarcia takiej czynności, która jest sprzeczna z powołanymi zasadami. Cały ten stan faktyczny (wydaje się, że termin „stan faktyczny” lepiej oddaje tutaj istotę rzeczy niż słowo „fakt”) podlega procesowi dowodzenia w procesie stosowania prawa.

3. Ostatnia sytuacja interesuje nas w tej pracy najbardziej. Sama ocena pozaprawna jest najczęściej zrelatywizowana do jakiegoś „systemu” wartości wyrażonego, jak można przyjąć ogólnie, przez klauzulę generalną (np. przy zasadach współżycia społecznego – do społecznych wartości moralnych, przy interesach politycznych PRL – do wartości politycznych).

Rzecz jasna, można samo ustalenie prostego faktu oraz jego ocenę z punktu widzenia kryteriów pozaprawnych określić jako odrębne rozumowania – dowodzenie i kwalifikacja faktów⁹⁵. Przy obserwacji roli klauzul generalnych w decyzjach dowodowych wydaje się jednak, że dogodnie jest połączenie obu typów rozumowania w jeden proces decyzyjny, którego efektem jest ustalenie oraz uzasadnienie wyjaśnienia całego, istotnego dla

⁹⁵ Por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 261–262.

sprawy, stanu faktycznego. Mamy wówczas do czynienia z rodzajem faktu stosunkowego⁹⁶, z tym że odniesionym do ocen pozaprawnych.

W takich przypadkach składnik oceniający poprzedzony jest składnikiem egzystencjalnym wyjaśnianego stanu faktycznego, np. niezgodność wykonywania prawa podmiotowego z kryteriami art. 5 k.c. poprzedzona jest stwierdzeniem faktu odpowiedniego zachowania się. Następstwo tych składników ma szczególne znaczenie w stosowaniu prawa karnego. Jeżeli bowiem przyjąć, iż kategoria społecznego niebezpieczeństwa czynu wskazuje m.in. na oceny moralne, oceny takie zawsze muszą wystąpić, zgodnie z art. 1 k.k., przy stwierdzeniu faktu popełnienia przestępstwa (por. II.2–8). Ocena stwierdzonego zachowania łączy się tu z samym stwierdzaniem i w ten sposób wpływa na stosowanie dyrektyw dowodowych.

Wpływ klauzuli na stosowanie dyrektyw dowodowych scharakteryzować można poprzez kilka właściwości obserwowanych w praktyce.

Jedne z nich wiążą się ze wzmocnieniem przekonania o konieczności bardziej stanowczego stwierdzenia, a zwłaszcza uzasadnienia wystąpienia danego stanu faktycznego. Zgodnie z przedstawioną wcześniej rolą uzasadnienia decyzji (por. III.1–4) można w sposób ostrożny wysunąć wniosek o wzmocnieniu przekonania o konieczności bardziej starannego wyjaśnienia tego stanu⁹⁷. Zastosowanie klauzuli stwarza tutaj zatem przeswiadczenie, że właśnie doniosłość społeczna kryteriów pozaprawnych wymaga, aby stan faktyczny był dokładnie wyjaśniony⁹⁸.

W sytuacji zastosowania klauzuli formułowany może być również swoisty „nakaz” aktywności organu stosującego prawo⁹⁹. Nakaz ten działać może obok i w pewnym sensie niezależnie od ciężaru dowodu spoczywającego na tej stronie, która z tego faktu wywodzi skutki prawne¹⁰⁰.

Waga przywiązywana do wyjaśnienia stanu faktycznego przejawia się także w tym, iż przy przekazywaniu przez SN sprawy do ponownego rozpoznania spotyka się bezpośrednio wskazania, jakie elementy stanu faktycznego należy szczególnie starannie wyjaśnić. Co jest istotne, najczęściej zastrzeżenia powyższe pozostają w związku z potrzebą oceny tych elementów z punktu widzenia kryteriów klauzul generalnych¹⁰¹.

⁹⁶ Por. *ibidem*, s. 165, 262.

⁹⁷ Por. np. C. 10, 57, 60, 147, 175, 181, 83, 89, 182, 354, 297; P. 43, 77, 89, 85; NSA. 2, 4, 5, 9.

⁹⁸ Por. np. C. 40, 141, 262, 299, 291.

⁹⁹ Por. np. P. 60; C. 39, 56, 133, 198, 248, 299. Por. też: F. Baur, *The Active Role of the Judge*, s. 37, 39.

¹⁰⁰ Por. np. P. 16, 22, 39, 94, 92. W praktyce NSA sformułowany został pogląd, że organ administracji wydający decyzję w oparciu o naruszenie zasad współżycia społecznego przez obywatela fakt ten ma udowodnić (por. NSA. 11).

¹⁰¹ Por. np. C. 11, 182, 248, 263, 69, 280. Korespondują z tym zarzuty niewyjaśnienia istotnych okoliczności z punktu widzenia różnych kryteriów pozaprawnych (np. C. 50, 150, 121, 176, 249, 361; NSA. 13).

Z powyższymi tendencjami, a zwłaszcza z poleceniami SN co do sposobu wyjaśniania stanu faktycznego przy ponownym rozpoznawaniu, wiąże się podkreślana w praktyce konieczność opisu stanu faktycznego w „języku kryteriów poznawczych” wyrażonych w klauzulach. Wyraża się to we wskazaniach takiego ujęcia tego stanu, aby wynikało z tego, czy dane kryterium „nie sprzeciwia się danemu rozwiązaniu”, czy jest uwzględniony „punkt widzenia danego kryterium”, czy jest to „uzasadnione danym kryterium”, czy jest to wyjaśnione „pod kątem”, „w świetle” czy „według” danych kryteriów¹⁰².

Wszystkie wskazane stałe tendencje wydają się być związane z przeświadczeniem, które – jak wynika z wypowiedzi SN – powinno cechować wszystkie podmioty stosujące prawo. Sprowadza się ono do rozumowania, iż skoro i tak „wchodzi” poprzez klauzule wyraźnie w cały proces stosowania prawa ocena, to tym bardziej stan faktyczny powinien być udowodniony i uzasadniony w sposób maksymalnie dokładny.

4. Na tle powyższej prawidłowości charakterystyczna jest inna praktyka, eliminująca w jakimś zakresie realizowanie zasady prawdy obiektywnej. Polega ona na uznaniu przez organ stosujący prawo, iż kryterium pozaprawne jest w danym wypadku tak doniosłe, że pełne wyjaśnienie, a zwłaszcza uwzględnienie wyników poznania okoliczności faktycznych, mogłoby przeszkodzić ochronie dobra wyrażonego w klauzuli generalnej. Stwierdza się więc, innymi słowy, większą doniosłość społeczną kryteriów pozaprawnych niż realizacji zasady prawdy materialnej.

W sytuacji takiego kryterium może wystąpić np. dobro dziecka, interes dziecka lub interes społeczny w sprawach o zaprzeczenie ojcostwa lub macierzyństwa¹⁰³.

Przypadki takie ograniczone są do stosowania prawa rodzinnego, w dodatku zwykle tam, gdzie funkcjonuje instytucja domniemania. Pozwala to więc na osłabienie ewentualnego zarzutu powszechnego przelamywania wymogów praworządności stosowania prawa. Ponadto z perspektywy oceny całej praktyki stwierdzić trzeba, że nie brak jest stwierdzeń ogólnych mówiących, iż w konflikcie zasady prawdy obiektywnej oraz kryteriów pozaprawnych ta pierwsza powinna być usytuowana w pozycji nadrzędnej¹⁰⁴. Natomiast w rozstrzygnięciach wyżej wymienionych spraw brak jest

¹⁰² Por. np. C. 104, 198, 164, 235, 234, 263, 141; NSA. 6, 10. Por. też: Ch. Perelman, *Logika...*, s. 64.

¹⁰³ Por. np. C. 155, 156, 226 (w tym ostatnim przypadku ciekawe jest nawiązanie do podobnej argumentacji, nawiązujące do k.c. Królestwa Polskiego z 1825 r.). Por. też: J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 170.

¹⁰⁴ Por. np. C. 247; P. 94.

stwierzeń kategorycznych co do ogólnej nadrzędności kryteriów pozaprawnych. Wykorzystany układ preferowania tych kryteriów obwarowany jest zwykle warunkami i podkreśla się jego przydatność jedynie dla konkretnej decyzji.

Mniejszy ciężar gatunkowy, chociaż także ograniczający pełne wyjaśnienie stanu faktycznego, mają wypowiedzi, iż w sytuacji zastosowania klauzuli generalnej wystarczy przyjęcie za dowód wysokiego prawdopodobieństwa wystąpienia danych okoliczności faktycznych¹⁰⁵.

5. Powyżej omówione cechy dotyczyły sytuacji, w których dane stany faktyczne zostały nazwane w języku przepisów prawnych i objęte zakresem normowania wyinterpretowanej normy prawnej. Tym samym fakty stosunkowe, o których była mowa, mogą bezpośrednio wywoływać określone konsekwencje prawne.

Może jednak zdarzyć się sytuacja, że dany fakt nie wchodzi w zakres normowania, a mimo to podmiot stosujący prawo „chce” orzec o jego zgodności lub niezgodności z danym kryterium pozaprawnym zawartym w normie prawnej. Orzekanie takie oparte jest na innym rodzaju oceny – na ocenie podobieństwa faktów objętych oraz nieobjętych zakresem tej normy prawnej. W takim przypadku mamy do czynienia z analogią stosowania prawa (*analogia extra legem*)¹⁰⁶.

Ogólnie mówiąc, rola klauzul przy tego rodzaju analogii nie jest decydująca. Klauzula nie stanowi bezpośredniej podstawy ustalenia podobieństwa pomiędzy faktami. Może jednak stanowić element uzasadnienia, iż takie podobne fakty (podobieństwo zostało więc już ustalone) powinny być z powodu doniosłości kryteriów pozaprawnych dla przypadków danego rodzaju oceniane według jednakowych kryteriów¹⁰⁷ (a więc m.in. według kryteriów pozaprawnych, wyrażonych przez klauzulę będącą elementem dopełniającym treść tej normy¹⁰⁸).

6. Reasumując zatem, stwierdzić należy, że klauzula generalna nie jest elementem dyrektywy dowodowej. Poprzez to jednak, że może być zawarta w normatywnym ujęciu stanu faktycznego przez pewien sposób oceniającego wyrażania faktów, może wpływać w różny sposób na decyzje dowodowe. Podstawowy trend polega tutaj na wzmocnieniu uzasadnienia wystąpienia danego stanu faktycznego.

¹⁰⁵ Por. np. C. 298 wraz z glosą Z. Wasilkowskiej (66), a także C. 142 z glosą B. Walaszka (65).

¹⁰⁶ Por. J. Nowacki, *Analogia...*, s. 9 – 44 (szczeg. s. 13); K. Opalek, J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 319.

¹⁰⁷ Por. np. C. 290, 142, 194.

¹⁰⁸ Por. np. P. 40; C. 7.

3e. Decyzja wyboru konsekwencji

1. Następnym etapem decyzji dowodowej jest badanie zgodności (niezgodności) danego stanu faktycznego ze zinterpretowaną dla potrzeb konkretnego procesu stosowania prawa normą prawną. Jeżeli sama norma prawna odsyła do kryteriów pozaprawnych, klauzula – zgodnie z wcześniejszymi uwagami (por. III.3c) – może wpływać na interpretację tej normy. Klauzula może być więc elementem pozaprawnym zinterpretowanej normy prawnej dla adresata bezpośredniego tej normy (elementem dyspozycji normy sankcjonowanej), a następnie elementem stanu faktycznego, powstałego w wyniku określonego zachowania tego adresata (lub zdarzenia nienależnego od zachowań człowieka). W drugim z wyróżnionych przypadków klauzula będzie elementem hipotezy normy sankcjonującej, która oznacza sytuację niezgodną z dyspozycją normy sankcjonowanej¹⁰⁹.

Efekt z kolei stwierdzenia niezgodności stanu faktycznego z dyspozycją normy sankcjonowanej (subsumpcja) jest analiza możliwych (przewidywanych normatywnie) i wybór właściwych (według podmiotu stosującego prawo) konsekwencji wystąpienia tego stanu. Polega to na sformułowaniu decyzji finalnej stosowania prawa, tzn. jednostkowej normy sankcjonującej. Także w tej ostatniej formie aktywności podmiotu stosującego prawo pewną rolę odgrywać może zastosowana klauzula generalna. Może ona bowiem być elementem dyrektywy wyboru konsekwencji, czyli kryterium wyboru treści (dyspozycji) decyzji¹¹⁰. Jest przy tym elementem dyrektywy otwartej, tzn. zawierającej pewien stopień swobody decyzyjnej¹¹¹.

Stopień swobody związany jest tutaj z ocenianiem (dokonywanym przy okazji ustalania znaczenia klauzuli), które nie może być nigdy do końca zdeterminowane jakimiś stałymi kryteriami, oraz z różnymi możliwymi relacjami oceniania pozaprawnego i oceniania będącego zastosowaniem kryteriów wynikających z obowiązujących norm prawnych (przy świadomości istnienia różnych możliwych wyborów aksjologicznych także na podstawie kryteriów wewnątrzprawnych).

O ocenianiu była już mowa wcześniej przy próbie budowy pojęcia klauzuli generalnej (por. I.1c–1), a także będzie jeszcze mowa przy omawianiu problematyki ustalania treści klauzul generalnych (por. IV.2). Tutaj należy się zatem zająć drugim z wyróżnionych elementów swobody decyzyjnej – stosunkiem uwzględniania w decyzji opartej na klauzuli generalnej ocen pozaprawnych oraz ocen wewnątrzprawnych.

¹⁰⁹ Por. J. Lande, *Nauka o normie prawnej*, s. 7–12; S. Grzybowski, *Wypowiedź...*, s. 29–30.

¹¹⁰ Por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 273.

¹¹¹ Por. *ibidem*, s. 217 (Autor umieszcza ją wśród dyrektyw kreujących luz decyzyjny II stopnia).

Zastosowanie klauzuli generalnej w procesie stosowania prawa nie powoduje zawsze konieczności uwzględniania jej jako elementu każdej stosowanej dyrektywy wyboru konsekwencji. Rola klauzul może bowiem „skończyć się” np. przy wykładni ogólnej normy prawnej. Ponadto klauzule pierwotnie brane pod uwagę mogą ustąpić przed kryteriami prawnymi wówczas, gdy ustalana jest bezpośrednio decyzja finalna w procesie. Zjawisko takie nie jest rzadkie w praktyce. Oczywiście nie znaczy ono, że kryterium pozaprawne w ogóle nie zostało wzięte pod uwagę przy decydowaniu (a przynajmniej nie można być tego całkowicie pewnym przy lekturze uzasadnienia), lecz znaczy tyle, że w tym konkretnym przypadku uwzględnienie kryteriów płynących z prawa obowiązującego jest donioślejsze dla uzasadnienia decyzji¹¹².

2. Można przeprowadzić klasyfikację stopni swobody decyzyjnej, różniąc na początku sytuacje decyzyjne zdeterminowane (tzn. takie, w których w przypadku zajścia danego stanu faktycznego treść decyzji jest wyznaczona) oraz sytuacje niezdeterminowane. Ten ostatni człon może ulegać dalszym podziałom¹¹³. Same podziały nie są jednak przedmiotem tej pracy. Nas najbardziej interesuje udział klauzul generalnych jako elementów reguły wyboru treści decyzji finalnej (wyboru konsekwencji).

Bierzemy zatem pod uwagę sytuacje, w których istnieje luz decyzyjny, tzn. gdy treść decyzji nie jest jednoznacznie zdeterminowana przez kryteria prawa obowiązującego. Luz ten może się objawiać także wówczas, gdy *de facto* mamy do czynienia z jedną tylko możliwą przewidzianą przez prawo treścią decyzji (konsekwencją), ale gdy ocena stanu faktycznego zależy od skonfrontowania sądów egzystencjalnych z oceniającymi (np. przy zawarciu czynności prawnej sprzecznej z zasadami współżycia społecznego jedyną przewidzianą konsekwencją bezpośrednią jest orzeczenie jej nieważności). W takich przypadkach należałoby mówić nie o luzach w decyzji wyboru konsekwencji, lecz o luzach w ustalaniu stanu faktycznego (por. III.3d).

Wracając jednak do luzów w decyzji wyboru konsekwencji, należy powiedzieć, że abstrahujemy od sytuacji, gdy wybór możliwych konsekwencji, określonych bądź przez podanie ich katalogu, bądź przez podanie granic możliwych rozstrzygnięć, uzależniony jest od kryteriów wyraźnie oznaczonych w przepisach. Nie ma bowiem tutaj klauzul generalnych.

Całe rozważania skupimy natomiast na sytuacjach, w których wybór takich możliwych konsekwencji uzależniony jest od ocen wpływających z kryteriów pozaprawnych, bądź zastosowanych obok kryteriów pozaprawnych, bądź zastosowanych samodzielnie.

¹¹² Por. np. C. 150, 355, 1, 53; P. 10.

¹¹³ Por. M. Król, *Pojęcie...*, s. 65–66.

3. Sytuacja pierwsza (wspólne oddziaływanie kryteriów prawnych i pozaprawnych na treść decyzji) spowodowana może być obowiązywaniem regul wyboru konsekwencji o różnym stopniu ogólności zakresu zastosowania.

Postać najbardziej ogólną będą mieć te reguły, które mówią o konieczności uwzględniania także kryteriów pozaprawnych we wszystkich decyzjach danych podmiotów stosujących prawo w danym typie regulacji (w prawie polskim znajdujemy takie reguły np. w art. 4 k.c., 7 k.p.a., 1 P.A.G., 4 u.s.p., 50 § 1 k.k.). Ogólne odesłanie przy decyzjach tego rodzaju umożliwia właściwie branie przez dane podmioty pod uwagę tych kryteriów w każdej decyzji stosowania prawa (sprawą wątpliwą wydaje się być jednak korygująca, a zwłaszcza eliminująca rola tych kryteriów w przypadku obowiązywania jedynie kryteriów prawnych – por. niżej – 5; dyskusyjny może być także zasięg zapożyczenia tych kryteriów pozaprawnych – por. III.2–3).

Mniejszy stopień ogólności zakresu stosowania posiadają kryteria pozaprawne przewidziane dla decyzji podejmowanych w określonych przedmiotowo sprawach (np. kryteria art. 5 k.c. dotyczące decyzji w sprawach wykonywania prawa podmiotowego). Natomiast stosunkowo najmniejszy zasięg tej ogólności posiadają kryteria pozaprawne powoływane w przepisach szczegółowych, stosowane (jeżeli wykluczyć „analogiczne” zastosowania klauzul – por. III.2–3) do konkretniej określonych rodzajowo stanów faktycznych (np. kryterium interesu społecznego w art. 236 § 2 k.c. przy przedłużeniu użytkowania wieczystego czy kryteria z art. 56 k.r.o. przy dopuszczalności rozwodu).

Odnośnie do relacji, w których oba elementy – prawny i pozaprawny – są uwzględniane, wyróżnić trzeba dwa rodzaje sytuacji, które ulegać mogą jeszcze dalszym podziałom. Pierwsza z nich polegać będzie na tym, że kryteria pozaprawne współdziałają z kryteriami prawnymi, są dodatkowym elementem uzasadniającym wybrane konsekwencje. Natomiast druga – że kryteria pozaprawne korygują, modyfikują w różnym zakresie kryteria prawne.

4. Współdziałanie obu kryteriów może się odbywać przy różnym natężeniu udziału ocen pozaprawnych.

Najsłabszy udział ma miejsce wtedy, gdy powołanie kryteriów klauzuli generalnej w uzasadnieniu decyzji pełni funkcję „ozdobnika” słownego, w żadnym zakresie niedecydującego o rodzaju konsekwencji, lecz jedynie wspierającego w swoisty sposób argumentację prawną. Sytuacja taka występuje zwłaszcza wówczas, gdy widoczne staje się szczególnie bogate nagromadzenie różnych kryteriów pozaprawnych, z których jedne mogą spełniać rolę rzeczywistej podstawy wyboru konsekwencji, a pozostałe

wspierają te pierwsze. Jest charakterystyczne, że występują wówczas częste modyfikacje słowne klauzul generalnych, a nawet wykorzystywane są nazwy kryteriów niewystępujące w tekstach normatywnych¹¹⁴. Zazwyczaj brak jest w takich przypadkach wyjaśnienia treści danego kryterium ocennego, jak też jego roli w podjęciu decyzji. Niekiedy takiemu zastosowaniu klauzuli towarzyszy niezgrabność sformułowania lub wytoczenie argumentów „zbyt ciężkiego kalibru” do kwalifikacji stanu faktycznego¹¹⁵.

Ocena, że dane kryterium zostało użyte jako ozdobnik, opiera się na zewnętrznej w stosunku do podmiotu stosującego prawo ocenie całej decyzji i nie musi odpowiadać zamierzeniom podmiotu podejmującego decyzję, umieszczającego dane kryterium w jej uzasadnieniu. Nie można jednak w pewnych wypadkach wykluczyć zamiaru zastosowania klauzuli generalnej jako jedynie atrakcyjnego (dla odbiorców decyzji) „ozdobnika”.

Sytuacja w pewnym sensie podobna ma miejsce wówczas, gdy z całości materiału decyzji wynika douzasadniający w stosunku do wykorzystanej argumentacji prawnej charakter powołania kryterium pozaprawnego. Cechą jest tutaj wspólny kierunek oceniania. Argumentacja skupia się wtedy zazwyczaj na argumentach prawnych, które uznane są za jasne, pierwotne, niejako ważniejsze, mające pierwszeństwo, a dodatkowo stwierdza się, że taka ocena usprawiedliwiona jest także danymi kryteriami pozaprawnymi¹¹⁶. Douzasadniający charakter kryteriów pozaprawnych może także powodować luźniejsze potraktowanie ustalenia znaczenia klauzuli. Nawet zapis klauzuli w decyzji odbiegać może od brzmienia ustawowego lub w ogóle nie mieć oparcia w ustawie (powołanie się np. wprost na oceny moralne)¹¹⁷.

Proporcje powyższe nie są jednak stałe z punktu widzenia całokształtu praktyki i niekiedy nacisk w uzasadnieniu może być położony na kryterium pozaprawne¹¹⁸.

Współdziałanie obu kryteriów może być tak ściśle, że prowadzi do spotykanych w polskiej praktyce utożsamień kryteriów pozaprawnych i kryteriów prawnych przy wyborze konsekwencji (przekroczenie prawa traktuje się jako przekroczenie kryteriów pozaprawnych, natomiast ściśle tłumaczenie i stosowanie prawa – za równoważne spełnianiu kryteriów pozaprawnych)¹¹⁹.

¹¹⁴ Por. np. C. 49, 340, GKA. 23.

¹¹⁵ Por. np. C. 340 wraz z głosem C. Żuławskiej (75). Por. też: P. 7 oraz C. 32.

¹¹⁶ Por. np. P. 93, 5, 61, 104, 113; NSA. 1, 7, 10; GKA. 50; C. 176, 180, 120, 258, 282, 263, 190, 271, 229, 127, 90, 296 oraz C. 201 z głosem Policzkiwicz-Zawadzkiej (36).

¹¹⁷ Por. np. C. 184.

¹¹⁸ Por. np. C. 334, 181, 267; P. 109, 34.

¹¹⁹ Por. np. C. 6, 13, 75, 77.

5. Modyfikacja czy korekta kryteriów prawnych przez kryteria pozaprawne oznacza, iż organ stosujący prawo, gdyby nie zastosował klauzuli generalnej, orzekłby zgodnie z kryteriami płynącymi z prawa obowiązującego; w obliczu zastosowania klauzuli tak jednak uczynić nie może, ponieważ dając pierwszeństwo owym kryteriom pozaprawnym, nie może brać pod uwagę pewnych przynajmniej kryteriów prawnych¹²⁰ (jest to rozumowanie rodzaju: argumenty prawne przemawiałyby za danym rozwiązaniem, jeżeli nie byłoby potrzeby w danej sytuacji uwzględnienia kryteriów pozaprawnych¹²¹). Rzecz jasna, rozumowanie takie nie ma nic wspólnego z odbieraniem mocy obowiązującej normom prawnym; jest to tylko korekta doraźna, dla potrzeb konkretnej sytuacji.

Korekcyjna funkcja klauzul polegać może na „miarkowaniu” wielkości skutków prawnych danego stanu faktycznego, bez zanegowania przydatności prawnych kryteriów co do istoty rozstrzygnięcia¹²² (typowe jest wykorzystanie w tej roli kryterium stopnia społecznego niebezpieczeństwa czynu przy wymiarze kary¹²³).

Zbyt głębokie korygowanie spotyka się zwykle z krytyką¹²⁴. SN stara się w związku z tym niekiedy określić granice korygowania (modyfikacji), wskazując np. wyjątkowość tego rodzaju zabiegu uzależnioną od potrzeb rozstrzyganej sprawy tak, aby funkcja korekcyjna nie przekształciła się w funkcję „normodawczą”¹²⁵.

Czy korekta argumentów prawnych może pójść tak daleko, że decyzja stosowania prawa będzie decyzją *contra legem*? Odpowiedź na to pytanie uzależniona jest od sposobu odczytania kryteriów pozaprawnych, a zwłaszcza stosunku tego odczytania do argumentów ogólnych, płynących z podstawowych zasad systemu prawa (por. IV.3b).

Możliwe jest odejście w wyniku zastosowania klauzuli od dyspozycji normy prawnej sankcjonującej, zarówno w warunkach recepcji¹²⁶, jak i w przypadku stosowania prawa powstałego w tym samym typie ustrojowym¹²⁷. Może to więc zbliżać ten typ rozumowania do ustalenia niestosowalności danej normy dla podjęcia konkretnej decyzji (por. III.3b), z tym że tutaj będzie chodzić o niestosowalność kryteriów powołanych przez tę

¹²⁰ Por. np. C. 326, 129, 315, 271, 89, 302; P. 33, 23, 95.

¹²¹ Por. np. P. 2, 53; C. 349.

¹²² Por. np. P. 2, 52; C. 306.

¹²³ Por. np. K. 11, 13.

¹²⁴ Por. np. glosa L. Steckiego (45).

¹²⁵ Charakterystyczne jest tutaj P. 77 (szczeg. w wypowiedziach na s. 23–24).

¹²⁶ Por. np. P. 6; C. 19.

¹²⁷ Por. np. C. 316, 330.

normę dla konstruowania dyrektywy wyboru konsekwencji poprzez odejście od nich z tego powodu, że kryteria pozaprawne są bardziej doniosłe dla treści decyzji (tam zaś było to odejście od zastosowania danej normy jako całości). Innymi słowy, może się zdarzyć, że norma prawna będzie stosowana, a mimo to jej kryteria prawne nie zostaną przez podmiot formułujący decyzje ostatecznie wzięte pod uwagę. Sytuacja taka powinna być należycie uzasadniona. W praktyce dostrzec można w takich przypadkach nagromadzenie w uzasadnieniu kryteriów pozaprawnych, które razem mają świadczyć o większej doniosłości argumentów pozaprawnych¹²⁸.

Efektym modyfikacji jest powstanie decyzji o treści skonstruowanej właściwie na podstawie kryteriów pozaprawnych. Istotą tego rozumowania jest więc zanegowanie przydatności, przynajmniej w jakimś zakresie, pewnych kryteriów prawnych do budowy decyzji stosowania prawa.

6. Druga z wyróżnionych wcześniej sytuacji polega na samodzielnym zastosowaniu kryteriów pozaprawnych do wyboru konsekwencji.

Sytuacja taka występuje – ujmując najogólniej – w trojkiej postaci, w zależności od tego, z czego wynika.

Postać pierwszą (modelową) można określić jako nieograniczoną (najmocniejsza wersja luzu decyzyjnego), bowiem brak w niej jakichkolwiek mierników prawnych wyboru konsekwencji, a ponadto niewskazane są także (nawet ogólnie) kryteria pozaprawne, na podstawie których podmiot podejmujący decyzję mógłby dokonać wyboru konsekwencji. Instytucją spełniającą te cechy byłoby uznanie całkowicie swobodne co do treści decyzji (por. I.2–2), które może mieć właściwie jedynie odniesienie historyczne.

Postać druga i trzecia są postaciami ograniczonymi, przy czym różne jest źródło oparcia się jedynie na kryteriach pozaprawnych.

Postać druga, ograniczona normatywnie, polega na tym, że w pewnych wypadkach przepisy wymagają oparcia się wyłącznie na kryteriach pozaprawnych. Podobnie jak to było przy decyzjach wykorzystujących kryteria pozaprawne razem z prawnymi (por. wyżej – 4), także i tutaj możemy spotkać typ odesłania ogólnego i szczegółowego.

Typ odesłania ogólnego nie jest spotykany w prawie polskim. Spotkać go można natomiast najwyraźniej w § 7 ABGB, który upoważnia sędziego do rozstrzygnięcia na podstawie naturalnych zasad prawnych, jeżeli po dokonaniu innych zabiegów prawnych podstawy rozstrzygnięcia są dalej wątpliwe, a także art. 4 k.c. szwajcarskiego, który odsyła sędziego do zasad słuszności. Współczesne polskie akty prawne odsyłają do kryteriów

¹²⁸ Por. np. C. 330.

pozaprawnych w tym typie odesłania ogólnego zawsze wymiennie z kryteriami wewnątrzprawnymi.

Spotyka się natomiast w naszym systemie prawnym odesłanie wyłącznie do kryteriów pozaprawnych o charakterze szczegółowym. Ogranicza się ono do kilku instytucji prawnych, np. do odpowiedzialności Skarbu Państwa opartej na tzw. zasadach słuszności wg art. 419 k.c. czy do obowiązku alimentacji pomiędzy powinowatymi wg art. 144 k.r.o. Cechą takich orzeczeń jest wymiar tych świadczeń na podstawie samych kryteriów pozaprawnych. Zwykle też decyzje te posiadają bogatą argumentację aksjologiczną¹²⁹.

I wreszcie trzecia postać, nieco odmiennie od dwu poprzednich, ma miejsce wtedy, gdy przepisy wskazują wprawdzie konieczność oparcia się na kryteriach zarówno prawnych, jak i pozaprawnych, ale podmiot stosujący prawo, uznając większą doniosłość kryteriów pozaprawnych dla danego rozstrzygnięcia, korzysta jedynie z tych właśnie kryteriów¹³⁰. Rzecz jasna, na podstawie analizy uzasadnień trudno jest stwierdzić, na ile brak jest argumentów prawnych w materiale psychologicznym podejmowania decyzji, a na ile brak ten występuje tylko w uzasadnieniu. Jest to – ogólnie mówiąc – nawiązanie do sytuacji wykluczenia argumentów prawnych jako kryteriów wyboru konsekwencji (por. wyżej – 5).

¹²⁹ Por. np. C. 141, 134.

¹³⁰ Por. np. C. 14, 18, 330, 312, 334, 131; P. 44.

ROZDZIAŁ IV

USTALANIE TREŚCI KLAUZULI GENERALNEJ

1. Uwagi wprowadzające

O ile w rozdz. III klauzula generalna przedstawiona była jako element uzasadnienia decyzji stosowania prawa i na tym tle wysuwane były wnioski co do roli tej konstrukcji w poszczególnych decyzjach cząstkowych tego procesu, o tyle w rozdziale niniejszym interesować nas będzie klauzula jako konstrukt w pewnym sensie samodzielny, niezależny od cech samych poszczególnych decyzji w procesie stosowania prawa. Rzecz jasna, idealizacja ta nie może pójść zbyt daleko, bowiem treść klauzuli generalnej ustalana jest właśnie w tym procesie. Łączy się więc ta problematyka tym samym ze wszystkimi decyzjami tego procesu. Ustalanie treści klauzuli podlega w tym kontekście tym samym właściwościom ukonkretnienia w toku procesu, co ustalania treści całej, ogólnej normy prawnej. Na jego początku klauzula posiada treść ogólną w postaci „odnalezienia” systemu wartości pozaprawnych, aby w toku kolejnych działań uzyskiwać coraz bardziej postać oceny jednostkowej, konkretnej przy formułowaniu decyzji finalnej.

Ustalanie treści klauzuli generalnej wiąże się z wartościowaniem (ocenianiem) pozaprawnym. Ogólne uwagi co do wartościowania przy stosowaniu klauzul zostały przedstawione już wcześniej (por. I.1b oraz 1c). Tam też rozważany był pozaprawny charakter tych wartości. Do niektórych kwestii tam poruszanych trzeba będzie jednak powrócić od strony obserwacji praktyki wartościowania oraz jej uzasadniania.

W rozdziale tym należy przede wszystkim rozstrzygnąć, czy słowna forma klauzuli kierkuje wartościowanie, czy też dopuszcza możliwe wahania znaczeniowe (IV.2a), czy da się stwierdzić praktykowanie jakichś stałych sposobów uzasadniania wartościowania oraz samego wartościowania (IV.2b). Ponadto rozważyć należy wpływ rozmaitych czynników modyfikujących ogólne właściwości wartościowania w stosowaniu klauzul generalnych (IV.3).

Jedną cechą klauzul generalnych należy na wstępie tych rozważań podkreślić raz jeszcze. Odesłania w tej formie są odesłaniami zamierzonymi i jawnymi. Są odesłaniami w zasadzie niewprowadzającymi wątpliwości wśród podmiotów o dostatecznej kulturze prawniczej co do pozaprawnego ich charakteru. Jest to cecha, która powoduje nie tylko konieczność oceny (przez adresatów bezpośrednich, przez podmioty stosujące prawo zarówno w instancjach „podstawowych”, jak i instancjach kontrolnych), ale też konieczność szczególnie starannego uzasadnienia przyjętych ocen oraz sposobu ich wykorzystania w procesie stosowania prawa.

Cecha ta wyróżnia pozytywnie klauzule spośród innych wyrażen języka prawnego powodujących luzy niezamierzone, ukryte itp.¹ Rzecz jasna, cecha ta nie przesądza jednak w sposób jednoznaczny wszystkich możliwych skutków pozaprawnych wyborów aksjologicznych.

2. Wartościowania pozaprawne

2a. Rodzaje wartości pozaprawnych

1. Można sformułować pogląd, iż wartości, z którymi prawo najściślej się wiąże, czy to w postaci inkorporowania, czy to w postaci odesłań pozasystemowych, są wartościami moralnymi, politycznymi i gospodarczymi. Niekiedy wyróżnia się jeszcze wartości prakseologiczne², które podlegają bezpośrednio relatywizacji instrumentalnej i mogą wiązać się z wartościami gospodarczymi i politycznymi. Podział powyższy nie spełnia warunków podziału rozłącznego czy wyczerpującego, co niewątpliwie rzutować musi także na praktykę wartościowania przy ustalaniu znaczenia klauzul generalnych (szczególnie w kontekście realizacji ukierunkowania przez prawodawcę na pewne rodzaje wartości).

Kategorią najszerszą są tutaj wartości moralne. Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami (por. I.1b–1) zdefiniować je można jako cechy dobra lub słuszności przypisywane danym przedmiotom, zjawiskom, stanom rzeczy itp. na podstawie ukształtowanych w danym środowisku społecznym ocen³. Tak rozumiane wartości mogą być, rzecz jasna, także wartościami prawnymi, jeżeli zostały w postaci ocen prawodawcy wyrażone w przepisach prawnych⁴.

¹ Por. Z. Ziemiński, *Teoria...*, s. 145; J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 111.

² Por. T. Kotarbiński, *Traktat...*, s. 354–355, 365 i n. Wydaje się, że związek między wartościami prakseologicznymi i ekonomicznymi widoczny jest także w tekstach prawnych, np. art. 202 i 203 k.c. (kryterium zasad prawidłowego zarządu). O rodzajach wartości por. też: J. Trębicki, *Miejsce wartości moralnych w ogólnym systemie wartości*, s. 88.

³ Por. M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*, s. 56–61; *Etyka*, red. H. Jankowski, s. 9, 124 i n.

⁴ O roli tego związku na tle zagadnień sankcji prawnej por. H. Groszyk, *Legal Sanction in Future Society*, szereg. s. 114–117, 119–120.

Mogą być również kryterium jawnych odesłań pozasystemowych. W tym ostatnim przypadku nie nastąpiła z jakichś względów ich inkorporacja do systemu prawa, a więc pozostały one autonomicznymi wartościami „istniejącymi” w życiu i przekonaniach społecznych, zazwyczaj chronionymi przez normy moralne sankcjonowane bez udziału aparatu państwowego. Wówczas, gdy zostają one „zapisane” w klauzulach generalnych, zmienia się typ ich sankcjonowania na zinstytucjonalizowany i w dodatku prawny.

Wartości moralne mogą być nieobojętne także z punktu widzenia interesów politycznych grupy rządzącej oraz innych grup bezpośrednio wpływających lub chcących wpływać na sprawowanie władzy politycznej, reprezentujących zazwyczaj tzw. wielkie grupy społeczne⁵. Wówczas stają się one także wartościami politycznymi. Problem relacji pomiędzy prawem i tymi wartościami przedstawia się podobnie jak w przypadku wartości moralnych, z tym że – z racji większego stopnia swego zinstytucjonalizowania – znajdują one bardziej bezpośredni wyraz w obowiązującym prawie, tworzonym przecież przy czynnym udziale owej grupy rządzącej (ośrodków podejmowania decyzji politycznych). W normach prawnych wyrażone są jednak zazwyczaj najbardziej stałe wartości polityczne, nie zawsze bezpośrednio przylegające do aktualnych, bieżących interesów czy nieukształtowanych jeszcze celów i tendencji politycznych. Można te wartości nazwać właściwie wartościami ideologicznymi (i ujmować w odróżnieniu od zadań bieżącej praktyki politycznej). Także zatem tutaj może zachodzić potrzebę odesłania do niewyrażonych i niesankcjonowanych prawnie, a mogących się przejawiać w różnych formach wartości politycznych. Jak powiedziano, mogą się one pokrywać z najbardziej zasadniczymi z punktu widzenia funkcjonowania całego społeczeństwa i państwa wartościami moralnymi.

Za stosunkowo najbardziej wyodrębnione mogą uchodzić wartości ekonomiczne. Wartość w ekonomice jest bowiem wewnętrzną i często mierzalną kategorią i oznacza opłacalność, właśnie ekonomiczność czy racjonalność gospodarowania⁶. Problem inkorporacji wartości gospodarczych do prawa jest sprawą złożoną i zależy od typu stosunków produkcji, modelu gospodarczego oraz od koncepcji ingerencji prawa w zjawiska i procesy gospodarcze. Brak tutaj miejsca na głębszą analizę tych zagadnień⁷. Z interesującego nas punktu widzenia wystarczy stwierdzić, iż obecność

⁵ Por. O. Cetwiński, *Wartości polityczne i normy polityczne*, s. 67; M. Blaszkę, *Wartości i normy społeczno-polityczne*, s. 255–269, 270 i n.; R. Foustka, *O zagadnieniu norm politycznych w państwach socjalistycznych*, s. 25.

⁶ Por. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, t. I, s. 299–301; M. Zirk-Sadowski, *Wartości ekonomiczne w aksjologii systemu prawa*, s. 5–10.

⁷ Por. H. Groszyk, A. Korybski, L. Leszczyński, *Zjawiska...*, s. 9–20.

wartości gospodarczych w prawie jest proporcjonalna do spełniania przez prawo nie tylko funkcji ochronnej, ale także organizatorskiej i regulacyjnej w stosunku do ekonomiki. I tu dochodzimy do problemu zasadniczego. Otóż spełnienie tych dwu ostatnich funkcji powoduje nakładanie się niektórych wartości politycznych z wartościami gospodarczymi, co zwiększa instrumentalny charakter tych ostatnich, zrelatywizowany do celów formułowanych przez ośrodki decyzyjne. Ma to miejsce wówczas, gdy państwo staje się (także) instytucją ekonomiczną, gdy zarządza „swoją” własnością. Zjawiska te są wyraźne w państwie typu socjalistycznego⁸. I znów, podobnie jak to było z wartościami politycznymi, wartościami inkorporowanymi do prawa są wartości najbardziej stałe, o znaczeniu zasadniczym dla całego typu stosunków gospodarczych. Z racji zmienności koncepcji modelu gospodarczego oraz, co za tym idzie, koncepcji ingerencji prawa w gospodarkę także tutaj zachodzi możliwość wykorzystania konstrukcji klauzul generalnych ułatwiających ocenę z punktu widzenia koncepcji gospodarczych bez zmiany przepisów prawnych. Możliwość ta może stać się aktualna zwłaszcza wówczas, gdy narasta związek pomiędzy zmieniającą się polityką a sferą gospodarki. Wtedy także zbliżają się te dwa typy wartości – polityczne i gospodarcze, a te ostatnie interpretowane będą także w skali podejmowania centralnych decyzji politycznych (im wyższa pozycja w hierarchii ośrodków decyzyjnych, tym ogólniejsza interpretacja wartości gospodarczych, czyli tym bardziej wartość racjonalności gospodarowania związana jest z poziomem całej gospodarki narodowej, a mniej z poziomem działalności konkretnej jednostki wykonującej zadania gospodarcze i tym mniej wartości te są mierzalne w kategoriach czysto ekonomicznych). Wówczas także, co już jest konsekwencją następną, tak rozumiane wartości gospodarcze mogą być związane z zabarwionymi politycznie wartościami moralnymi dotyczącymi funkcjonowania całego społeczeństwa i państwa (np. wartość współzawodnictwa gospodarczego w dobie liberalizmu czy zaspokajanie gospodarczych potrzeb ogólnospołecznych w naszych warunkach ustrojowych).

W ramach tych trzech grup wartości różny może być zakres ogólności ukierunkowania przez prawodawcę w postaci klauzul. Zajmowaliśmy się tym zagadnieniem już wcześniej (por. I.1b–3).

2. Odesłania do wartości moralnych wiążą się historycznie z nurtem, który w orzecznictwie cywilnym polegał na odwoływaniu się do słuszności (choćby oczywiście nie oznaczało to, że kryterium słuszności nie mogło

⁸ Związane jest to m.in. z ustrojową zasadą centralizmu demokratycznego. Por. H. Groszyk, *Geneza i istota centralizmu demokratycznego*, s. 362–364, 375–376; *idem*, *Podstawowa zasada polityczno-organizacyjna państwa i społeczeństwa socjalistycznego*, s. 92.

wyrażać także ocen politycznych). W naszym systemie prawa kontynuacji tego nurtu upatruje się w konstrukcji zasad współżycia społecznego⁹, co do których wypowiedzi się tezy o większym stopniu ich konkretności¹⁰. Związek pomiędzy obiema konstrukcjami (choć w początkowym okresie rozwoju prawa socjalistycznego podkreślano raczej negację nawiązania do poprzednich klauzul burżuazyjnych¹¹) jest widoczny nie tylko poprzez wspólne, rzecz można, wymienne powoływanie obu kryteriów, i to także pod rządem k.c.¹², ale także poprzez utrwaloną praktykę odwoływania się jedynie do względów słuszności tam, gdzie ten kodeks wyraźnie mówi o zasadach współżycia¹³.

Ogólnie można stwierdzić, iż oceny moralne powoływane są przy tych klauzulach, u których podłoża leży rozmaicie nazywany interes społeczny¹⁴. Będą się więc tutaj mieścić klauzule dobra rodziny, dobra dziecka, interesu społecznego, celu społecznego, a także stosowane w orzecznictwie powojennym, wspomniane klauzule zasad słuszności, zwyczajów uczciwego obrotu, wymagań dobrej wiary czy dobrych obyczajów¹⁵. Nie można także wykluczyć (m.in. z powodu wskazanego wcześniej zachodzenia poszczególnych rodzajów wartości) odwoływania się do wartości moralnych także poprzez klauzule wskazujące wyraźnie na wartości polityczne (np. interes PRL¹⁶). Podstawowe znaczenie dla tej grupy odesłań ma jednak klauzula zasad współżycia społecznego.

Klauzula zasad współżycia jest klauzulą całego systemu prawa od strony powszechności występowania. Jest typowa dla systemu socjalistycznego, gdzie traktowana jest też jako instrument ewolucyjnego przejścia od znaczeń przypisywanych klauzulom przejętym w poprzedniej formacji do znaczeń zgodnych z nowymi stosunkami społeczno-politycznymi, jako instrument korekty przepisów przejętych (np. kodeksu zobowiązań z 1933 r.¹⁷). Jest też ona zdecydowanie najczęściej wykorzystywaną klauzulą w decyzjach (z wyjątkiem decyzji NSA oraz stosowania prawa karnego).

⁹ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp*..., s. 137 i n.; J. Wróblewski, *Wartości*..., s. 226. Por. też: I. Szabo, *Pojęcie słuszności w różnych systemach prawnych*, s. 674, 676–678.

¹⁰ Por. S. Grzybowski, *Dzieje*..., s. 278; A. Wolter, *Prawo*..., s. 77.

¹¹ Por. J. Nowacki, *Niektóre*..., s. 105. Por. też: np. C. 69, 65.

¹² Por. np. C. 94, 141.

¹³ Por. np. C. 80.

¹⁴ Por. np. C. 10. Wyjątkiem jest tutaj rozróżnienie moralnego i społecznego punktu widzenia w C. 222. Por. też: S. Szer, glosa (51).

¹⁵ Por. *Etyka*..., s. 97–98.

¹⁶ Por. np. C. 42, 171, 230, 328, 308, 268, 287, 295. Por. też: Z. Fenichiel, glosa (11) wyjaśniająca pojęcie porządku prawnego, s. 149–150.

¹⁷ Por. np. C. 28, 57, 19, 69.

Bezdiskusyjne w zasadzie jest wiązanie jej znaczenia z odesłaniem do wartości moralnych. Obserwacja sposobu odczytywania treści zasad potwierdza tę sugestię teoretyczną. Ogólnospoleczne lub grupowe¹⁸ oceny moralne przybierają w orzeczeniach postać „dezaprobaty społecznej”¹⁹, słuszności społecznej²⁰, sprawiedliwości społecznej łączonej niekiedy z naczelną formułą sprawiedliwości w ustroju socjalistycznym²¹, ogólnej moralności socjalistycznej²² czy też krzywdy moralnej (podkreślony element indywidualny)²³.

Wskazany wyżej związek poszczególnych rodzajów wartości powoduje, iż nie brak przykładów takiego odczytywania treści tych zasad, które wyraża wartości polityczne (np. w postaci sformułowania zasady współżycia o treści: „każdy powinien popierać cele wytyczone przez Państwo”²⁴), a także gospodarcze, bądź w postaci takiej właśnie interpretacji samych zasad współżycia²⁵, bądź przez połączenie tego odesłania z innymi klauzulami, formułującymi kryteria gospodarcze²⁶.

W ogóle wspólne występowanie zasad z innymi klauzulami i zwrotami ocennymi (a także z ustalonymi zwyczajami²⁷), prowadzące niekiedy do utożsamiania znaczeń różnych kryteriów pozaprawnych²⁸, jest jedną z ważniejszych cech funkcjonowania tej klauzuli.

Słowo „zasady” użyte w nazwie tej klauzuli spowodowało, iż decyzje często mówią wprost o normach czy regułach moralnych (nie „poprzestają” więc na ocenach) w stopniu niespotykanym przy innych klauzulach. Podkreślany bywa ponadto pluralizm zasad w sensie wielości reguł („zbiorowy, skrótowy termin umowny”)²⁹, przez co niemożliwe jest katalogowanie ich na wzór abstrakcyjnego unormowania prawnego. A jednak to właśnie ta klauzula stała się przedmiotem takiej działalności SN, zwłaszcza w latach 50. i 60. A jednak to głównie ta klauzula była utożsamiana z normami prawnymi³⁰. Świadczyć to może dobitnie o względności sądów teoretycznych i wskazań praktycznych w dziedzinie ustalania znaczenia tej klauzuli.

¹⁸ Por. np. C. 149 (zasady współżycia środowiska muzycznego).

¹⁹ Por. np. C. 96, 78, 292, 162.

²⁰ Por. np. C. 101, 181.

²¹ Por. np. C. 23, 63, 19, 172; P. 40, 26.

²² Por. np. C. 28.

²³ Por. np. C. 66, 165, 88.

²⁴ Por. np. C. 19, s. 741.

²⁵ Por. np. C. 35, 41, 29, 71, 151, 245, 243, 241, 190, 183, 218, 297; P. 8; GKA. 15, 46, 60, 64.

²⁶ Por. np. GKA. 46, 51, 60.

²⁷ Por. np. C. 149.

²⁸ Por. np. z interesem społecznym: C. 87; względami słuszności: C. 145, 141, 247, 354; dobrem dziecka: C. 283, 199; kryteriami art. 386 k.c.: GKA. 46.

²⁹ P. 77, s. 23–24. Por. też: P. 24.

³⁰ Por. np. C. 26.

Z punktu widzenia roli klauzuli zasad współzycia społecznego w procesie stosowania prawa (por. III) najogólniej można powiedzieć, iż działa ona chyba najmocniej i najwszechstronniej ze wszystkich klauzul.

Z klauzulą zasad współzycia społecznego występuje często klauzula społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa. Ta ostatnia zresztą w wielu wypadkach (co wynika także z uregulowań kodeksowych) występuje w orzecznictwie samodzielnie (dotyczy to także zastosowań w prawie obrotu uspołecznionego, dla którego została skonstruowana³¹). Jest zwykle albo dodatkowym kryterium dookreślającym jakby znaczenie zasad współzycia³² (można tu powiedzieć, że obecność tego kryterium powoduje bliższe powiązanie zasad współzycia społecznego z kryteriami politycznymi i gospodarczymi³³), albo jedynie elementem wzmacniającym uzasadnienie decyzji opartej na kryteriach pozaprawnych.

Przy samodzielnym zastosowaniu tej klauzuli decyduje zwykle element gospodarczy i od przypisanego mu znaczenia zależy rola, jaką pełni całe to odesłanie w decyzjach stosowania prawa³⁴.

3. Wartości polityczne najwyraźniej uwidaczniają się w procesach stosowania prawa administracyjnego. Służyła temu konstrukcja uznania administracyjnego (por. I.2). W systemie prawa socjalistycznego także na gruncie prawa cywilnego powstała grupa klauzul odsyłających do tych wartości.

Rolę taką pełnią w k.c. odesłania do celów oraz do zasad ustroju PRL. Zastosowanie obu tych klauzul w konkretnych procesach stosowania prawa nie jest liczne. Odgrywa jednak poważną rolę, gdyż wykorzystuje oficjalnie sformułowaną dyrektywę interpretacji i stosowania prawa. Charakter tych klauzul, a zwłaszcza zasad ustrojowych, powoduje, że właściwie każde odwołanie się do jakiegokolwiek zasady mającej związek z ustrojem socjalistycznym i oparcie na niej decyzji nawet bez powołania odpowiednich przepisów będzie spełnieniem normy wyrażonej w przepisach art. 4 k.c. i 7 k.p. Klauzule te mają także związek z klauzulą interesu PRL³⁵ (por. niżej).

Odnotować można ponadto różne formy słowne powoływania zasad ustroju (np. w postaci zasad nowego ustroju społeczno-gospodarczego³⁶, założeń ustrojowych PRL³⁷, polityki Państwa³⁸ itp.).

³¹ Por. jako wyjątkowe podkreślenie: C. 151. Por. też: Z. Lyda, *Funkcjonowanie klauzuli „społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa”*, s. 68 i n.

³² Por. np. C. 151.

³³ Por. np. C. 151 oraz P. 30, 101.

³⁴ Por. np. GKA. 22, 31. Por. też C. 85, chociaż w C. 308 sytuacja jest odwrotna.

³⁵ Por. np. C. 207.

³⁶ Por. np. C. 184.

³⁷ Por. np. C. 27.

³⁸ Por. np. C. 107, 300.

Obie omawiane klauzule powoływane są zwykle razem, a odwoływanie się do celów PRL zawsze dotyka także zasad ustrojowych³⁹. Ich znaczenie nie jest ustalane wyłącznie w oparciu o wartości polityczne⁴⁰, ale w przypadku powoływania innych wartości nie mogą one być z punktu widzenia programów politycznych obojętne⁴¹.

Spotykane są też próby spisania podstawowych zasad i celów. Jedno z orzeczeń zalicza do nich: „socjalistyczny ustrój gospodarczy (nacionalizacja przemysłu, reforma rolna, ochrona własności społecznej, rozwój przemysłu i rzemiosła), ochrona pracowników i osób niezdolnych do pracy, ochrona rodziny i dziecka, rozwój twórczości naukowej i wynalazczej, różnych form spółdzielczości (pracy, mieszkaniowej, produkcyjnej), a wreszcie praworządność w działaniach organów wymiaru sprawiedliwości (np. nieważność postępowania, orzeczenie obciążające bez podstawy prawnej lub pozbawiające bezpodstawnie oczywiście należnego świadczenia)”⁴². Z niewymienionych tutaj do zasad ustrojowych decyzje zaliczały jeszcze np. zasadę każdemu według pracy czy zasadę planowości⁴³.

Klauzulą generalną odsyłającą do wartości politycznych, przy czym bardziej chyba nawiązującą do aktualnej polityki państwa w danej dziedzinie, jest odesłanie do interesu PRL. Kryterium to umieszczone jest przy instytucji rewizji nadzwyczajnej przy stosowaniu np. prawa cywilnego, rodzinnego, pracy, administracyjnego⁴⁴ oraz w związku z wyróżnieniem interesów politycznych i gospodarczych PRL w przepisach k.k.

Jako kryterium rewizji nadzwyczajnej powinno być ono odniesione do innego jej kryterium – rażącego naruszenia prawa. W orzecznictwie przyjęta jest powszechnie teza, że naruszenie interesu PRL pociąga za sobą zawsze rażące naruszenie prawa, a ponadto naruszenie jakiejś wartości nieujętej prawnie, a dostatecznie istotnej z politycznego punktu widzenia⁴⁵. Nie przeszkadza to jednak w tym, że – z punktu widzenia obserwacji całości praktyki – te same argumenty uzasadniać mogą naruszenie obu kryteriów.

Funkcje instytucji rewizji nadzwyczajnej nie pozostają bez wpływu na sposób ustalania treści kryterium interesu PRL. Wyjątkowo bowiem SN formuluje pogląd ogólny na temat tego, co wchodzi w skład tego kryterium,

³⁹ Por. np. P. 113; C. 299.

⁴⁰ Por. Z. Ziemiński, *Moralność...*, s. 103; *idem*, *Etyczne...*, s. 185–186.

⁴¹ Np. zaostrenie się walki klasowej. Por. C. 30.

⁴² C. 207, s. 67.

⁴³ Por. np. P. 4.

⁴⁴ Związek z aktualną polityką widoczny jest np. w C. 109, 34, 135, 286, 202, 327, 300; P. 64.

⁴⁵ Por. np. P. 99, 37, 82; C. 138, 221 oraz C. 314 z głosem J. Ciszewskiego (6). Por. też: głosę W. Siedleckiego (39) oraz J. Wróblewskiego (70).

czy nawet bliżej i wszechstronniej uzasadnia, w czym interes w konkretnej sprawie się wyraża⁴⁶. Dokładniej uzasadnione są zwykle decyzje SN oddalające zarzut naruszania tego interesu⁴⁷. Jako typową określić można sytuację, w której dopiero w ostatnim akapicie uzasadnienia SN wyraża ocenę co do sprzeczności orzeczenia z tym kryterium, przy czym nierzadko brak jest bezpośredniego związku tego akapitu z tokiem rozumowania całego uzasadnienia, tzn. rzadko zdarza się, aby te oceny, które wykorzystywane są na końcu uzasadnienia, służyły przedtem w jego tekście do argumentowania sentencji⁴⁸. Spotkać można natomiast wzmocnienie dokonania oceny przez użycie słowa: zawsze, niewątpliwie, rażąco itp.⁴⁹ Brak jest zatem tutaj uwikłania całego uzasadnienia w argumentację aksjologiczną, a ocenianie przy użyciu kilku kryteriów pozaprawnych należy tutaj do rzadkości⁵⁰.

Uzasadnienie naruszenia interesu PRL dotyczy bardzo różnych uchybień w decyzjach instancji niższych. Związek tej klauzuli z kryterium rażącego naruszenia prawa wyraża się w tym, iż podstawową wartością w ramach interesu PRL jest wartość praworządności. Dlatego też najczęściej naruszenie tego interesu to bądź obraza przepisów proceduralnych (np. dotyczących zasad wyrokowania⁵¹, składu sądu⁵², drogi sądowej⁵³, kompetencji⁵⁴), bądź obraza przepisów materialnych (np. sprzeczność orzeczenia z porządkiem prawnym⁵⁵, z danym przepisem⁵⁶, z umową międzynarodową⁵⁷). Interes jest także naruszony, jeśli zachodzą uchybienia w działaniach i rozumowaniach procesu podejmowania decyzji (np. jeżeli nienależycie wyjaśniony i uzasadniony jest stan faktyczny⁵⁸ lub stan prawny⁵⁹, jeżeli dokonana została błędna wykładnia⁶⁰ lub treść orzeczenia została sformułowana w sposób dowolny⁶¹). Wśród kryteriów *stricte* po-

⁴⁶ Por. np. C. 207; P. 99. Por. też: glosa do ostatniego orzeczenia: M. Druszkiewicz-Stępień, M. Staszaków (9).

⁴⁷ Por. np. C. 126, 311, 332, 210, 128.

⁴⁸ Por. np. C. 157, 238.

⁴⁹ Por. np. P. 58, 78; C. 100.

⁵⁰ Por. np. C. 343.

⁵¹ Por. np. C. 161.

⁵² Por. np. C. 77.

⁵³ Por. np. C. 223.

⁵⁴ Por. np. C. 108; P. 21.

⁵⁵ Por. np. C. 125, 269.

⁵⁶ Por. np. C. 102, 182.

⁵⁷ Por. np. C. 237.

⁵⁸ Por. np. P. 33, 29.

⁵⁹ Por. np. C. 126, 345.

⁶⁰ Por. np. P. 119.

⁶¹ Por. np. C. 304.

zaprawnych znajdują się zarówno kryteria polityczne (zwykle w postaci aktualnej polityki państwa np. mieszkaniowej, rolnej, finansowej itp.⁶²), kryteria gospodarcze⁶³ oraz kryteria moralne⁶⁴. Często następuje wsparcie argumentacji pozaprawnej argumentacją praworządnościową⁶⁵, w tym także odwołaniem się do podstawowych zasad prawa związanych z wartościami ustrojowymi socjalizmu⁶⁶.

Charakter odesłania do wartości politycznych mają też niewykorzystywane w zasadzie w praktyce zwroty wyrażone w art. 6 k.p.a. (interes ludu pracującego, zadania budownictwa socjalistycznego).

Jak było widać, chociażby przy dość pobieżnej analizie stosowania kryterium interesu PRL, polityczny charakter wartości, do których odsyła prawodawca poprzez klauzule generalne, nie wyklucza wypowiedzianych ocen innego rodzaju. Powiązania są tutaj bezsprzeczne. Wskazując jednak charakter polityczny odesłania, idzie o zaakcentowanie sposobu argumentacji spotykanego przy rozmaitych klauzulach. Trudno byłoby bowiem zaliczyć jedynie do ocen moralnych wypowiedzi sięgające do języka politycznego poprzez wskazanie na zaostrzenie się walki klasowej, przygotowanie do wojny itp.⁶⁷ Nie trzeba chyba iść tak daleko, aby „upolitycznienia” argumentacji dopatrywać się w każdym przypadku zaopatrzenia kryterium słowem „socjalistyczny” (a są to przypadki bardzo częste w odniesieniu do różnych kryteriów⁶⁸) lub słowem wskazującym na nowe warunki ustrojowe⁶⁹ (choć niekiedy argumentacja wykazująca zasadność polityczną podjętej decyzji może wydawać się przesadzona⁷⁰), ale przyznać należy, że oceny polityczne nie są obojętne, jeżeli dokonywane jest porównanie kapitalistycznych i socjalistycznych warunków ustrojowych⁷¹, kiedy wskazywane jest stanowisko instancji partyjnych⁷² lub kiedy cytowane są wypowiedzi wiodących polityków⁷³.

⁶² Por. np. C. 163, 227.

⁶³ Por. np. C. 137, 217.

⁶⁴ Por. np. C. 171, 306.

⁶⁵ Por. np. C. 178.

⁶⁶ Por. np. P. 46, 63, 65, 66; C. 157, 198.

⁶⁷ Por. np. C. 30.

⁶⁸ Są to przypadki bardzo częste. Por. np. C. 149, 55, 54, 49, 30, 133, 284, 222, 341, 297; P. 3, 89, 107.

⁶⁹ Por. np. C. 254, 184.

⁷⁰ Por. np. P. 7.

⁷¹ Por. np. C. 27.

⁷² Por. np. GKA. 44, 45. Czasem wyraźniej podkreśla to glosa, np. J. Kufel, glosa (21).

⁷³ Por. np. C. 23 (dotyczy wypowiedzi J. Stalina co do stosunku interesu społecznego i indywidualnego), C. 35 (dotyczy wypowiedzi B. Bieruta o pokonywaniu dysproporcji między rozwojem przemysłu i rolnictwa).

4. Kryteria gospodarcze mogą posiadać – jak to już zauważono – istotny związek z kryteriami politycznymi w państwie socjalistycznym. Obowiązujące tutaj ustrojowe zasady planowania oraz ochrony własności społecznej wysuwają na plan pierwszy w odniesieniu do całej gospodarki nadrzędność interesów ogólnych, interesów całej gospodarki narodowej nad interesami poszczególnych jednostek gospodarczych. Wewnętrzna wartość ekonomiczna – wartość racjonalności działań gospodarczych – zostaje tym samym przesunięta z płaszczyzny jednostki gospodarczej na płaszczyznę całej gospodarki narodowej i nabiera przez to charakteru także wartości politycznej.

Tak są skonstruowane i tak są odczytywane podstawowe klauzule prawa obrotu uspołecznionego wyrażone w art. 386 k.c. (opłacalność produkcji i obrotu oraz zabezpieczenie gospodarki narodowej przed stratami), w art. 826 i 827 k.c. (interesy gospodarki narodowej) czy też art. 1 P.A.G. (efektywność gospodarowania, interes społeczny itp.)⁷⁴.

Odczytywanie znaczenia tych klauzul oraz ich wpływ na treść decyzji stosowania prawa zależy jednak wyraźnie od modelu gospodarczego. Charakterystyczne są tutaj np. zmiany, jakie dokonały się w latach 1955–56, w których relacje pomiędzy wymogiem realizacji umów zawartych przez jednostki gospodarki uspołecznionej a kryteriami rozrachunku gospodarczego i zadaniami planowymi przedstawiały się rozmaicie: przed wyróżnionymi latami zwykle na korzyść dyscypliny planowej⁷⁵, bezpośrednio po tych latach zwykle na korzyść kryterium rozrachunku gospodarczego, bardziej wskazującego na rolę opłacalności działań gospodarczych tych jednostek⁷⁶, natomiast w dalszej praktyce utrzymywanie pewnej równowagi, przechodzącej stopniowo w zanikanie zasad rozrachunku gospodarczego jako podstawowego kryterium rozstrzygnięć oraz dominację zadań planowych i interesów ogólnogospodarczych⁷⁷.

Stwierdzić należy, iż dominacja interesu ogólnogospodarczego jest cechą stałą praktyki państwa socjalistycznego. Zmieniają się tylko zapartywania na formę jego realizacji oraz stopień wykorzystywania mechanizmów *stricte* gospodarczych. Wpływa to na ewentualne zróżnicowanie oddziaływania w stosunku do różnych jednostek gospodarczych (zależnie od form własności środków produkcji, którymi one zarządzają), a także na

⁷⁴ Por. np. GKA. 19, 29, 42, 58, 65, 62.

⁷⁵ Por. np. GKA. 6, 5.

⁷⁶ Por. np. GKA. 10, 9.

⁷⁷ Por. np. C. 68; GKA. 14, 15, 34, ale też możliwe są przypadki preferencji odmiennych lub nie tak zdecydowanych, por. np. GKA. 12, 46 z głosem J. Trojanka (62). Por. też: GKA. 18.

uwzględnianie w pewnych okresach w większym zakresie samodzielności poszczególnych jednostek gospodarki uspołecznionej⁷⁸.

Jako podstawowe cechy ogólne ustalania znaczenia klauzul generalnych wskazujących na wartości ekonomiczne w procesach stosowania przede wszystkim socjalistycznego prawa gospodarczego podać należy: po 1) niesamodzielność znaczeniową tych zwrotów przejawiającą się w posilkowym wykorzystywaniu kryteriów moralnych⁷⁹, a zwłaszcza kryteriów politycznych⁸⁰; po 2) chwiejność znaczeniową tych kryteriów wówczas, gdy zmienia się realizowany model gospodarczy; po 3) stałą preferencję do rozstrzygnięcia konfliktów pomiędzy kryteriami ogólnogospodarczymi (racjonalność w skali całej gospodarki narodowej) a kryteriami broniącymi ekonomiczności działań w ramach jednostki gospodarczej na korzyść tych pierwszych⁸¹; po 4) przenoszenie znaczenia niektórych kryteriów stosowanych w prawie obrotu uspołecznionego do obrotu powszechnego za pomocą klauzul „działających” w obu tych sferach (np. społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa, cel społeczno-gospodarczy); oraz po 5) kierowanie się głównie wartościami opłacalności i ekonomiczności działania przy ocenie stosunków zachodzących w ramach własności prywatnej (racjonalność gospodarcza jednostkowa)⁸².

5. Powyższy, z konieczności pobieżny, opis zależności pomiędzy poszczególnymi rodzajami wartości wskazuje już na jedną cechę, która musi zostać zauważona na gruncie obserwacji praktyki ustalania treści poszczególnych klauzul generalnych. Wobec m.in. nakładania się tych rodzajów wartości podmiot stosujący prawo nie może tutaj wypracować jakiejś stałej reguły wiązania treści danej klauzuli z jednym tylko rodzajem wartości.

Wniosek ten jednak nie eliminuje jakiejkolwiek orientacji w kwestii ustalania treści poszczególnych klauzul generalnych. Można powiedzieć, iż daje się na gruncie praktyki zaobserwować pewien modelowy sposób wiązania odczytywania znaczenia poszczególnych klauzul z danym rodzajem wartości (kryteriów). Jest on jakimś probierzem uporządkowania do pewnego stopnia relacji pomiędzy nazwami klauzul a treścią odczytywanych z nich kryteriów, dostrzegalnym jednak dopiero na drodze obserwacji wielu decyzji, względnie stałych cech orzecznictwa. Może natomiast zawodzić w przewidywaniu konkretnego ustalenia znaczenia klauzuli w konkretnym przypadku.

⁷⁸ Widoczne jest to w orzeczeniach arbitrażowych podejmowanych po wprowadzeniu prawnych podstaw reformy gospodarczej w latach 1981–82 (por. np. GKA. 58, 61, 57).

⁷⁹ Por. np. C. 8.

⁸⁰ Por. np. GKA. 45, 33, 44.

⁸¹ Por. np. GKA. 12, 18, 20, 38, 42, 31, 16.

⁸² Por. np. NSA. 16, 1, 2.

Sposób sformułowania klauzuli, pomimo różnego stopnia ogólności nazwy wyrażającej klauzulę, nie determinuje nie tylko konkretnej oceny wypowiedzianej w decyzji stosowania prawa, ale także rodzaju wartości, do których prawodawca poprzez klauzulę odsyła (por. I.1b–3). Istotne znaczenie ma tutaj praktyka ujednoczenia znaczeń wiązanych z danymi klauzulami, prowadzona przez SN przez wskazywanie rodzajów wartości, a nawet konkretnych preferencji, jakie należy przy danych klauzulach i w danych okolicznościach wyrażać (por. V – 5). Trzeba jednak pamiętać, że w przypadku stosowania klauzul generalnych ta dbałość o zachowanie wartości jednolitości i pewności stosowania prawa w rozmiarze skrajnym może prowadzić do ograniczenia, a nawet zaniku podstawowych cech wiązanych z rolą klauzul – uelastyczniania i indywidualizacji tego procesu.

6. Cały problem treści klauzuli komplikuje jeszcze jeden fakt, polegający na niezgodności samego zapisu klauzuli w orzeczeniu w porównaniu z zapisem klauzuli w przepisie prawnym. Sytuacja najbardziej prawidłowa z punktu widzenia wymogu praworządności stosowania prawa byłaby wówczas, gdyby oba zapisy sobie odpowiadały.

Stosunkowo najmniejsza modyfikacja zapisu ma miejsce wtedy, gdy zmianie ulegają poszczególne wyrazy klauzuli przy utrzymaniu zasadniczego brzmienia klauzuli (np. gdy zamiast słowa „zasady” używane są słowa: „reguły”, „względy” itp., zamiast słowa „interes” – słowo „dobro”, „cel” lub odwrotnie)⁸³ czy zamiast pełnej nazwy używanie nazwy skróconej (np. zasady współzycia)⁸⁴.

Czasem zmianie ulega zapis całego zwrotu (np. charakterystyczne nazywanie wszystkich klauzul z art. 386 k.c. wspólnym zwrotem „interesy gospodarki narodowej” czy wspomniane już powoływanie zasad słuszności zamiast powołanych w przepisach dotyczących czynów niedozwolonych zasad współzycia społecznego⁸⁵). Może tutaj odgrywać rolę przyzwyczajenie nazywania danych kryteriów w taki, a nie inny sposób. Zmiany sformułowań prowadzić mogą jednak do zwrotów niezgrabnych językowo (np. „ogólnospoleczna rola pszczoł”⁸⁶).

Modyfikacja znaczeniowa idzie raczej w kierunku przechodzenia z jednego rodzaju wartości do innego. Nie polega ona natomiast w zasadzie na formułowaniu w decyzji kryterium o na tyle zmienionym znaczeniu, że

⁸³ Charakterystyczne jest powoływanie z art. 211 k.c. zamiast kryterium społeczno-gospodarczego przeznaczenia kryterium interesu społeczno-gospodarczego (por. np. C. 107, 117, 123, 246, 271, 359; K. 17).

⁸⁴ Por. np. C. 29, 84, 111, 190, 95.

⁸⁵ Por. np. C. 87, 212, 235, 266, 322, 351, 36, 173, 89; NSA. 2; P. 71, 80; GKA. 55, 56.

⁸⁶ Por. np. C. 338, s. 150.

zachwiałoby ono preferencjami ocennymi prawodawcy lub społeczeństwa w sposób zdecydowany. Na przeszkodzie stoją tutaj społeczno-polityczne determinanty procesu stosowania prawa oraz rola zasad ustrojowych (wspomniana konstrukcja meta-klauzuli generalnej – por. II.2–2) oraz zasad prawa (por. IV.3b). Zmienianie znaczenia jednak, jako stała praktyka, stwarza możliwość wartościowania niezgodnego z intuicjami społecznymi, a w bardziej bezpośredniej perspektywie utrudniać może zarówno wybór zachowania przez adresatów bezpośrednich normy prawnej, jak i proces kontrolowania zastosowania klauzul.

Ostatnio wymienione skutki zachodzą także wtedy, gdy podmiot stosujący nie deklaruje w ogóle wartości, a zwłaszcza gdy nie wymienia nawet w decyzji klauzuli czy klauzul zastosowanych, poprzestając jedynie nawołaniu przepisu, który klauzule zawiera⁸⁷.

2b. Sposoby wartościowania

Wartościowanie dokonywane w ramach ustalania znaczenia danych klauzul generalnych w procesie stosowania prawa stwarza duży zakres swobody decyzyjnej. Jeden jej aspekt – stopień podlegania ukierunkowaniu przez prawodawcę na dany rodzaj kryterium – został wyżej przeanalizowany. Teraz należy zająć się dwoma innymi: możliwościami wypowiedziania różnych ocen w ramach poszczególnych rodzajów kryteriów, co związane jest z samym odczytaniem podstawy oceny (1–2), oraz możliwościami łączenia znaczeń różnych klauzul i tworzenia wspólnego kryterium pozasystemowego dla potrzeb danej decyzji (3–4).

1. Sposób odczytywania treści kryteriów we wszystkich trzech ich rodzajach polega najczęściej na odwołaniu się do ocen uzasadnionych powszechnością ich występowania (w skali ogólnospołecznej lub państwowej). Nie jest to przypadek, bowiem łączy się to z, uznawaną za podstawową, tezą ideologiczną ustroju socjalistycznego mówiącą o nadrzędności interesu ogólnospołecznego nad interesem indywidualnym. Ostrze tej tezy łagodzone jest wprawdzie czasami w orzecznictwie poprzez uwzględnianie wyjątkowych, indywidualnych okoliczności⁸⁸ lub wykazywanie, że nie ma w tym ustroju przyczyn, które powodowałyby nieuniknioną sprzeczność pomiędzy tymi interesami⁸⁹.

⁸⁷ Najwięcej przykładów dotyczy art. 5 k.c. (3 p.o.p.c. z 1950 r.), por. np. C. 71, 329, 195, 345; P. 17, 98; NSA. 8. W stosunku do innych przepisów – por. np. NSA. 15; GKA. 59; C. 214.

⁸⁸ Por. np. C. 158, gdzie wyprowadzono tezę, iż interes indywidualny, „istniejący” od 1926 r., nie może być automatycznie niwelowany przez ogólny interes społeczny. Por. też C. 23, 72, 304.

⁸⁹ Por. np. P. 62, gdzie wyrażono przekonanie, iż nie należy automatycznie przeciwstawiać obu interesów i że nawet zasada ochrony własności społecznej nie działa automatycznie. Por. też C. 35.

Powszechna praktyka przyjmowania nadrzędności interesu ogólnego odgrywa rolę w ustalaniu treści klauzul. Świadczą o tym nie tylko używane przy tej okazji przymiotniki, takie jak powszechny, ogólny, ogólnospołeczny, ogólnonarodowy itp. (co można traktować także jako douzasadnienie doniosłości kryteriów), ale także sposób traktowania interesu ogólnego, upostaciowionego albo w działalności państwa, albo w działalności przedsiębiorstwa państwowego (zwłaszcza w sporze z osobą fizyczną)⁹⁰, albo w skutkach, jakie dana sytuacja może mieć dla przyszłego rozwoju całego społeczeństwa⁹¹.

Istnieją pewne klauzule z natury swego sformułowania wyrażające preferowanie interesów ogólnych. Dotyczy to zwłaszcza kryteriów gospodarczych odczytywanych w skali całej gospodarki narodowej (por. IV.2a–4). Istnieją także klauzule tak umieszczone w kontekście całego przepisu prawnego, że nakazują podmiotowi stosującemu prawo ważyć oba interesy i w miarę możliwości je godzić (np. w art. 7 k.p.a.)⁹². Także w praktyce stosowania prawa znaleźć można przykłady wspierania się wykorzystanych argumentów, ogólnospołecznych i indywidualnych, co oznacza taką interpretację kryteriów ogólnych, która uwzględnia także interesy obywateli⁹³.

Problem relacji pomiędzy tymi dwoma sposobami argumentacji aksjologicznej ma samodzielny wydźwięk moralny. Posiada też pewne znaczenie z punktu widzenia właściwości procesu stosowania prawa. Stała praktyka interpretowania klauzuli zgodnie z najbardziej ogólnymi interesami społecznymi lub państwowymi może prowadzić do uogólnienia kryteriów ponad potrzebę, do ich aksjomatyzacji, do automatyzacji ich stosowania, a co za tym idzie – do faktycznej nieprzydatności klauzul w podejmowaniu konkretnych, zindywidualizowanych decyzji. Problem zbytniego uogólnienia przy tłumaczeniu klauzul znany jest w literaturze i oceniany jest zwykle negatywnie także przy bezpośrednim komentowaniu orzeczeń⁹⁴. Przeciwdziałanie automatyzmowi w odczytywaniu treści kryterium widoczne jest niekiedy w samych orzeczeniach (np. przez próby rozgraniczenia znaczeń poszczególnych klauzul lub ścisłej konfrontacji ich znaczenia z właściwościami danego stanu faktycznego)⁹⁵.

⁹⁰ Por. np. C. 23, 58, 53, 130, 245, 200, 254, 253, 259, 190, 183, 346; P. 9, 12, 38, 68, 83, 94, 84, 97; NSA. 17, 5, 7.

⁹¹ Por. np. P. 42.

⁹² Por. J. Starościak, *Prawo...*, s. 263–264. Często są one powoływane wspólnie przez NSA (por. NSA. 17, 15, 16).

⁹³ Por. np. C. 147, 135, 171, 278; P. 11, 87, 96.

⁹⁴ Por. glosy: M. Pazdana (32), A. Stelmachowskiego (43), H. Kasprzyka, A. Śmici (16), A. Szpunara (54), M. Tomaszewskiego (60), L. Steckiego (45), H. Pławuckiej (35), A. Ohanowicza (31), J. Strzępki (48), A. Kocha (18), A. Świątkowskiego (59).

⁹⁵ Por. np. C. 147; P. 67 z glosą A. Kocha (17).

2. Uogólnienie argumentacji ocennej spełniać może różną rolę praktyczną w stosunku do różnych rodzajów wartości.

W odniesieniu do wartości gospodarczych oznaczać może zbliżanie ich do wartości politycznych oraz odejście od wewnętrznych mechanizmów gospodarczych, zwłaszcza w zakresie oceny działań poszczególnych jednostek gospodarczych.

W odniesieniu do wartości politycznych skutek polegać może właśnie na aksjomatyzacji, ideologizacji wartości. Tutaj sprawa jest jednak nie tak jednoznaczna. Skutek ten bowiem spełnia jednocześnie rolę zapory przed zbytnią instrumentalizacją tych wartości, przed uzależnieniem od bieżących tendencji celów i interesów, często nawet niereprezentatywnych dla danych warunków politycznych, a pozwala dostrzegać bardziej trwale zasady typu lub etapu ewolucji ustroju, w którym dane klauzule są formułowane. Siłą rzeczy bowiem wartości polityczne mają najbardziej instrumentalny charakter z powodu zinstytucjonalizowanego wpływu na rzeczywistość społeczną i prawną oraz realizacji założonego mniej lub bardziej odległego celu. Uogólnienie zbliża tutaj więc wartości polityczne do podstawowych, powszechnych wartości moralnych akceptowanych w wystarczającym zakresie w momencie konstruowania podstaw ustroju (np. co do wyboru naczelnej formuły sprawiedliwości społecznej). Ewentualne korekty tych założeń spowodowane winny być rzeczywiście trwałymi zmianami w wartościach politycznych społeczeństwa i państwa.

Jeszcze inną rolę spełnia uogólnienie wartościowania moralnego. Może ono bowiem utrudniać weryfikację danych kryteriów jako podstaw ocen moralnych wypowiedzianych przez podmiot stosujący prawo, co może z kolei prowadzić do większej dowolności (subiektywności) interpretacji danej klauzuli. Rzecz jasna, mowa tutaj o takiej weryfikacji ocen moralnych, jaka jest w ogóle możliwa przy ustalaniu znaczenia klauzul generalnych, zwłaszcza w warunkach procesu decyzyjnego⁹⁶. Odczytywanie bowiem wartości moralnych przez podmiot stosujący prawo w praktyce opiera się zwykle na intuicji, a jedynie w okresach zwiększonej aktywności społecznej preferencje te bywają „widoczne” wyraźniej. Uogólnienie przy wartościach moralnych prowadzi może także do instrumentalizacji oceniania, tzn. do takiego ustalania znaczenia klauzul, które wiązałoby się tylko z doraźnymi, silniej artykułowanymi z racji zinstytucjonalizowania tendencjami politycznymi, niezależnie od żywionych ocen społeczeństwa. W efekcie

⁹⁶ Tzn. przy założeniu, iż oceny to przejawiane zewnętrznie preferencje oraz przy założeniu idealizacyjnego charakteru aksjologii prawniczej (por. M. Zirk-Sadowski, *Wyrażenia wieloznaczne a oceny w języku prawnym*, s. 67).

mogłoby to oznaczać upolitycznienie wartości moralnych także w sytuacjach, w których ani właściwości stanu faktycznego, ani rodzaj kryterium wskazanego przez klauzulę tego nie wymagałyby.

W kontekście powyższych rozważań dużą wagę przy teoretycznej kwalifikacji stosowania klauzul generalnych przywiązywać należy do racjonalizacji ustalania znaczenia klauzuli spotykanej w samych decyzjach.

Samo zrationalizowanie ustalonego znaczenia ułatwia orientację w dokonanych przez podmiot stosujący prawo wyborach aksjologicznych zarówno adresatom bezpośrednim (niejako na przyszłość), jak i podmiotom kontrolnym. Podniesiona wcześniej jawność odesłania zostaje w ten sposób wzmocniona przez jawność ustalenia treści odesłania. Brak tego drugiego rodzaju jawności występuje z pewnością wówczas, gdy organ nie podejmuje jakiegokolwiek próby wyjaśnienia znaczenia klauzuli w uzasadnieniu, a ogranicza się jedynie do stwierdzenia, że coś jest zgodne lub niezgodne z danym kryterium (a jest to praktyka dość powszechna)⁹⁷.

Obserwacja sposobów racjonalizacji ustalania znaczenia klauzul pozwala na stwierdzenie, że istnieje kilka dróg prawidłowego dokonania tego działania. Może ona polegać np. na 1) podawaniu elementów treści klauzuli, a więc cząstkowych ocen składających się następnie na ocenę ogólną⁹⁸, 2) podawaniu, jakich zjawisk dotyczy dane kryterium i jakie z tego wypływają reguły orzekania⁹⁹, 3) podawaniu, jakie elementy konkretnego stanu faktycznego wpływają na znaczenie klauzuli i jak ona w stosunku do nich później działa¹⁰⁰, 4) wskazaniu kierunków, w jakich należy poszukiwać ocen¹⁰¹, 5) podawaniu przykładów sytuacji, które byłyby sprzeczne z danym kryterium¹⁰², 6) przedstawieniu sytuacji ekstremalnych i porównanie ewentualnej ich kwalifikacji z punktu widzenia danego kryterium¹⁰³, 7) przedstawieniu sytuacji przeciwnej do sytuacji kwalifikowanej na podstawie danego kryterium¹⁰⁴. Rzecz jasna, poszczególne sposoby mogą się pokrywać w konkretnych przypadkach.

Z punktu widzenia relacji „systemowych” pomiędzy samymi klauzulami ważne jest także korzystanie z innej drogi racjonalizacji wyborów

⁹⁷ Por. np. C. 5, 139, 187, 231, 303, 256, 316, 249; P. 101; GKA. 28, 64. Czasem wskazuje na to głośno – por. Z. Fenichiel (11).

⁹⁸ Por. np. C. 33, 59, 86, 141, 277, 134; P. 2, 16, 35, 108, 70; GKA. 37; NSA. 3.

⁹⁹ Por. np. C. 13, 5, 68, 149, 133, 127, 301, 325; P. 80, 59; GKA. 55; NSA. 8.

¹⁰⁰ Por. np. C. 272, 266, 313, 97, 67, 133; P. 45, 49, 102, 112; GKA. 40.

¹⁰¹ Por. np. C. 222.

¹⁰² Por. np. C. 101, 83, 136, 353, 209; P. 16, 95.

¹⁰³ Por. np. C. 254.

¹⁰⁴ Por. np. C. 193.

aksjologicznych – ustalenia hierarchii pomiędzy danymi kryteriami stosowanymi w danej sytuacji faktycznej (a więc nie hierarchii abstrakcyjnej)¹⁰⁵, a także ustalania relacji zakresowej pomiędzy zbliżonymi kryteriami pozaprawnymi¹⁰⁶. Pomaga to bliżej określić możliwe wybory aksjologiczne w ramach danych klauzul oraz stosunki pomiędzy klauzulami generalnymi z przepisów ogólnych i przepisów szczegółowych aktu (np. złożony problem stosunku klauzul z art. 5 k.c. do innych klauzul tego aktu – por. III.2–4).

Wszystkie zabiegi mające na celu należyte uzasadnienie ustalania treści klauzuli prowadzą pośrednio do realizacji wartości jednolitości i pewności stosowania prawa.

Uściślanie znaczenia klauzuli generalnej ma jednak swoje granice. Oznaczają one początek budowy (proklamowania) poprzez działania stosowania prawa sformalizowanych na wzór norm prawnych, ogólnych, czasem nawet skatalogowanych norm zachowania wywodzących się z kryteriów pozaprawnych. Upowszechnienie tego procesu doprowadziłoby do skonstruowania konkurencyjnego w stosunku do prawa systemu norm (ocen). Symptomy takiej działalności dostrzec można w praktyce orzeczniczej, przy czym dotyczy to przede wszystkim zasad współżycia społecznego i właściwie ogranicza się do lat 50. i 60.¹⁰⁷ Jak uważa się niekiedy, praktyka taka wynika z właściwości rozumowania prawnika niechętnie sięgającego do jakichkolwiek kryteriów nieusystematyzowanych¹⁰⁸.

Ogólnie można więc powiedzieć, że sposób interpretacji klauzul generalnych może polegać bądź na ustaleniu jedynie ogólnym, abstrakcyjnym, bądź na ustalaniu odpowiednio uściślonymi. Sposób „odczytania” wartości nie zależy w jakimś decydującym stopniu od sposobu sformułowania klauzuli. Uściślony sposób ustalania znaczenia klauzuli jest bardziej poprawny, przy czym ważne jest jednak tutaj uświadomienie granicy tego uściślenia.

3. Innym, równie częstym i istotnym sposobem interpretacji klauzuli jest łączenie w jednej decyzji kilku klauzul generalnych, a mówiąc dokładniej – kilku kryteriów pozaprawnych. Mamy wówczas do czynienia z sytuacją, w której ustalenie treści jednej klauzuli nie wystarcza dla podjęcia decyzji stosowania prawa i organ wyprowadza „łączne” znaczenie zastosowanej klauzuli na podstawie interpretacji innych jeszcze klauzul. Połączenie to może wynikać z wystąpienia kilku klauzul w stosowanym

¹⁰⁵ Por. np. C. 53, 72, 148, 119, 30, 93, 99, 166, 299; GKA. 38.

¹⁰⁶ Por. np. C. 185, 222, 38, 133.

¹⁰⁷ Por. np. C. 19, 146, 140, 133, 275, 207. Niekiedy SN wypowiada się wyraźnie przeciwko temu sposobowi ustalenia treści klauzuli (np. P. 77).

¹⁰⁸ Por. H. Jankowski, *Prawo...*, s. 212–213, 216.

w konkretnym przypadku przepisie prawnym i z konieczności brania ich pod uwagę przy konstruowaniu normy prawnej. Zastosowanie tych kilku klauzul może być przy tym wynikiem trudności w rozgraniczaniu ich znaczeń. Połączenie takie może jednak także być skutkiem stosowania różnych przepisów zawierających bądź różne, bądź te same klauzule (np. przepisów części ogólnej i szczególnej aktu).

Ustalanie znaczenia łącznego tak często daje się zaobserwować w praktyce, iż należy je uznać za istotną cechę stosowania klauzul (przy czym często same glosy sugerują potrzebę wykorzystania obok kryteriów zastosowanych także jeszcze innych¹⁰⁹, nie jest więc ta praktyka tutaj przedmiotem krytyki). Praktyka ta może być wytłumaczona faktem, iż konieczność wprowadzenia ocen do konkretnego procesu stosowania prawa danej klauzuli generalnej powoduje tak istotny skutek w postaci skierowania argumentacji podmiotu stosującego prawo na ocenianie pozaprawne, że podmiot ten odczuwa potrzebę powołania jeszcze innych kryteriów pozaprawnych, które niekoniecznie muszą odpowiadać w pełni treści zastosowanej klauzuli.

Następuje skutek w rodzaju „uwikłania aksjologicznego” uzasadnienia, stanowiący jednocześnie pewien argument racjonalizujący proces podejmowania decyzji. Jest to racjonalizacja przez wzmocnienie aksjologicznej argumentacji, przez przekonywanie odbiorców decyzji o doniosłości aksjologicznej rozumowania i samej decyzji. Wzmocnienie jest więc wówczas nie tylko efektem trudności w ostrym ustaleniu znaczenia (co samo w sobie jest także przyczyną omawianego łączenia), lecz także swoistym „douzasadnieniem” występującym niezależnie nawet od potrzeby konkretnego rozstrzygnięcia. Przypadki, w których zastosowanie jednego kryterium pozaprawnego pociąga za sobą zastosowanie innego lub innych kryteriów (z innej klauzuli czy inaczej nazwanego kryterium z tej samej klauzuli) są powszechne w praktyce¹¹⁰.

Łączeniu podlegają różne rodzaje kryteriów z różnych klauzul i trudno byłoby tutaj w sposób opisowy sformułować jakieś reguły łączenia klauzul. Spotkać można bowiem przypadki łączenia kryteriów jednego rodzaju (np. moralnych¹¹¹ czy gospodarczych¹¹²), ale można także spotkać przypadki łączenia kryteriów różnych rodzajów (np. gospodarczych i moralnych¹¹³

¹⁰⁹ Por. np. glosy A. Stelmachowskiego (43), B. Dobrzańskiego (7 oraz 8), T. Zielińskiego (72), W. Broniewicza (3), Z.K. Nowakowskiego (30), J. Szachniowicza (49).

¹¹⁰ Por. np. C. 13, 148, 212, 330, 107, 184, 331, 228, 49; P. 32, 14.

¹¹¹ Por. np. C. 15, 30, 40, 95, 145, 313, 194.

¹¹² Por. np. C. 310; GKA. 42, 22.

¹¹³ Por. np. C. 85, 107, 81, 102, 201, 200, 318; P. 23; GKA. 46.

czy – co wobec wcześniejszych ustaleń wydaje się być sprawą naturalną – politycznych i moralnych¹¹⁴ oraz politycznych i gospodarczych¹¹⁵). Warto w tym kontekście stwierdzić jeszcze jedną właściwość ogólną – przy łączeniach z udziałem kryteriów gospodarczych, niekoniecznie nawet związanych z własnością państwową, to właśnie one decydują o ustalonej treści danego konglomeratu kryteriów pozaprawnych, a inne zwykle douzasadniają sam wybór znaczenia¹¹⁶.

Skutkiem ogólnym jest więc zazwyczaj wspieranie się kilku kryteriów pozaprawnych, co też czyni ich pozycję „mocniejszą” w stosunku do kryteriów wewnątrzprawnych w różnych decyzjach stosowania prawa. Natomiast skutkiem w kontekście zastosowania danych klauzul jest ich wymiennosc, możliwość zastępczego stosowania innej klauzuli o ustalonym znaczeniu nie odbiegającym zbytnio od kryterium, które powinno zostać zastosowane¹¹⁷.

Łączne zastosowanie kilku kryteriów może także polegać na uzupełnianiu i modyfikowaniu treści jednego kryterium (zazwyczaj podstawowego w danej sprawie) przez inne¹¹⁸.

W niektórych przypadkach łączenie kryteriów pozaprawnych w danej decyzji może osiągnąć takie natężenie¹¹⁹, że nieczytelna staje się sama podstawa decyzji, a znaczenie łączne wyinterpretowane ze wszystkich kryteriów (przy czym niektóre kryteria mogą zostać stworzone dla potrzeb danej właśnie decyzji i nie znajdować oparcia w tekście prawnym) jest tak rozległe, że właściwie umożliwia rozstrzygnięcie w każdym kierunku.

W takich przypadkach utrudniona jest zwykle orientacja w rzeczywistych wyborach aksjologicznych, w rozpoznaniu, które kryterium (kryteria) stanowi faktyczną przesłankę treści decyzji, a które jedynie douzasadnia to pierwsze. O ile nagromadzenie różnych kryteriów może być wytłumaczalne w takich decyzjach, jak wytyczne wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej, jako że dotyczą one zwykle jakiejś grupy przepisów, które mogą zawierać różne klauzule, o tyle w decyzjach „zwykłych”, opartych na jednym lub kilku przepisach, należy traktować jako swoiste „rozluźnienie” interpretacyjne, które w przypadku upowszechnienia, a zwłaszcza przejścia także na stosowanie norm nieodsyłających do kryteriów pozaprawnych, powodowałoby negatywne skutki w zakresie praworządności decyzji stosowania prawa.

¹¹⁴ Por. np. C. 135; P. 16.

¹¹⁵ Por. np. C. 74; GKA. 45.

¹¹⁶ Por. np. C. 89, 147, 85, 162, 203, 246, 249, 185, 195; P. 68, 83, 94.

¹¹⁷ Por. przypis 85 do niniejszego rozdziału.

¹¹⁸ Por. np. C. 32, 162, 81, 85, 217, 338; P. 108, 97.

¹¹⁹ Por. np. C. 343, 228; GKA. 21, 37, 38.

4. W sytuacjach zastosowania więcej niż jednego kryterium pozaprawnego niejako naturalną konsekwencją są możliwe otwarte konflikty pomiędzy poszczególnymi kryteriami. Polegają one na tym, że według jednego kryterium organ skłaniałby się do takiego, a według drugiego do innego rozstrzygnięcia. Dodanie do tego możliwości korekcyjnych oddziaływań jednego z kryteriów na inne dodatkowo czyni te zjawiska jeszcze bardziej złożonymi, zwłaszcza wówczas, gdy ma miejsce zasygnalizowane wyżej nagromadzenie wielu różnego rodzaju kryteriów.

Zwykle w takich sytuacjach jedno z kryteriów czy jeden z rodzajów kryteriów bywa uznany za dominujący (bardziej doniosły) aksjologicznie i jego treść staje się podstawą decyzji¹²⁰.

O preferencjach była już ogólnie mowa w tym rozdziale. Wskazano bowiem na wynikającą z założeń ideologii ustroju preferencję interesu ogólnospołecznego nad interesem indywidualnym oraz na dominującą rolę kryteriów gospodarczych wspieranych przez kryteria polityczne. Preferencje te, chociaż nie bezwyjątkowe¹²¹, wydają się być regułą. Z powodów także stwierdzonych wcześniej brak jest konfliktów pomiędzy kryteriami ogólnogospodarczymi a politycznymi¹²².

Z punktu widzenia ustalania znaczenia klauzuli stwierdzenie oraz rozwiązanie dla potrzeb danej decyzji konfliktów pomiędzy wartościami jest nie tylko próbą uściślenia znaczenia poszczególnych klauzul, ale także rozumowaniem zakładającym „ważenie” różnych argumentów oraz wybór decyzji aksjologicznie najbardziej doniosłej w ramach przyznanej swobody decyzyjnej. Sposób rozstrzygania natomiast zdeterminowany jest tymi wszystkimi społeczno-politycznymi czynnikami, które warunkują cały proces stosowania prawa oraz każdy rodzaj swobody podmiotów stosujących to prawo, a także uznanymi regułami bilansowania w sytuacji konfliktu wartości¹²³.

5. Starając się w krótkim podsumowaniu odpowiedzieć na zasadnicze pytania postawione na początku tego rozdziału, należałoby powiedzieć, iż klauzula generalna jako zwrot normatywny nie daje dostatecznej podstawy do ustalenia jej znaczenia w oparciu o jeden z podstawowych rodzajów wartości pozaprawnych, a tym bardziej nie stanowi jednoznacznej podstawy do wyprowadzania z tych różnych rodzajów kryteriów jednolitych

¹²⁰ Ch. Perelman mówi o uznaniu w takich przypadkach jednego z kryteriów za pozorne (por. *Logika...*, s. 163). O kłopotliwych przypadkach (*trouble cases*) por. H.W. Jones, *An Invitation to Jurisprudence*, s. 1028–1030.

¹²¹ Por. np. C. 212.

¹²² Przykładem konfliktu w wersji „słabej” może być uznanie sprzeczności między względami gospodarczo-społecznymi a nowymi zasadami polityki rolnej Państwa (por. C. 119).

¹²³ Por. H. Jankowski, *Prawo...*, s. 219, 224.

ocen. Efektem jest zachodzenie na siebie znaczeń rozmaitych klauzul oraz niepewność co do ustalenia treści danej klauzuli. Podmiot stosujący prawo zwykle, ustalając treść klauzuli, wypowiada oceny odpowiednio uogólnione na podstawie rozumienia kryteriów w skali państwowej czy ogólnospołecznej. Charakterystyczne jest przy tym łączenie szeregu kryteriów klauzul generalnych. Natomiast wpływ oficjalnie przyjmowanych wartości politycznych i gospodarczych na ustalenie treści klauzul jest niekiedy decydujący, a wyraźnie przejawia się to przy rozstrzyganiu konfliktów pomiędzy poszczególnymi, konkretnymi ocenami.

3. Czynniki wpływające na ustalenie treści klauzuli generalnej

Dotychczasowe rozważania w tym rozdziale próbowały ogólnie określić sposoby ustalania treści klauzul generalnych związane z wartościowaniem pozaprawnym. Przyjęto, że niezależnie od wielu czynników modyfikujących te wartościowania można podać pewne powtarzające się cechy. Korespondowało to z podstawowym założeniem wyprowadzonym na początku całej pracy, mówiącym, że klauzule generalne mogą być traktowane jako konstrukcja względnie jednolita pomimo uświadamianych intuicyjnie oraz zauważalnych w samych sformułowaniach tekstu prawnego różnic. Obecnie należy wydobyć te najistotniejsze różnice od strony rozważenia wpływu podstawowych czynników, które modyfikują ogólnie przedstawione wcześniej procesy ustalania treści klauzul.

Wyróżniono sześć takich czynników. Jak się wydaje, odgrywają one tutaj istotną rolę, a ponadto – co jest szczególnie ważne – dają się wyraźnie udokumentować zebranych i zbadanych materiałem decyzji stosowania prawa.

Dwa pierwsze czynniki związane są z wzajemnym wpływem ustalania znaczenia różnych nieokreślonych znaczeniowo konstrukcji prawnych w procesach stosowania prawa (tzn. innych zwrotów nieokreślonych oraz zasad prawa – 3a oraz 3b). Dwa następne, które można nazwać dynamicznymi, związane są z wpływem zmian sytuacji polityczno-społecznej oraz rozwoju systemu prawa na ustalenie treści klauzul generalnych (3c oraz 3d). I wreszcie dwa ostatnie, które można nazwać czynnikami statycznymi, strukturalnymi, obejmują wpływ typu stosowania prawa oraz rodzaju podmiotu prawo stosującego, a także charakteru przepisów poszczególnych gałęzi prawa na ustalenie treści klauzuli generalnej (3e oraz 3f).

Rzecz jasna, „katalog” powyższy nie może być uznany za wyczerpujący. Można byłoby podać co najmniej drugie tyle czynników, których wpływ byłby także zauważalny. Takie czynniki, jak wpływ ogólności ukierunkowania w tekście prawnym, wpływ warunków ustrojowych (np. przy związkach

między wartościami gospodarczymi i politycznymi) czy wpływ oficjalnej ideologii politycznej itp., zostały już w tym rozdziale zasygnalizowane. Z nierozważanych dotychczas czynników z pewnością można byłoby jako odrębne zaliczyć np. rodzaj instancji w sądowym typie stosowania prawa, stopień organizacji sądownictwa (sądy powszechne a SN), rodzaj składu sądu w I instancji (np. z udziałem i bez udziału tzw. czynnika społecznego), charakter przepisów w ramach dalszych podziałów gałęziowych (np. w prawie cywilnym), dochodzący do specyfiki uregulowań poszczególnych instytucji prawnych itp. Nie jest jednak możliwe objęcie wszystkich zagadnień w jednej pracy. Ponadto ograniczeń dostarczył tutaj zgromadzony i przebadany materiał decyzyjny (on też wpływa na niejednokrotne proporcje omawiania poszczególnych czynników, o czym niżej), a także przyjęte założenie o „zatrzymaniu się” w zasadniczych rozważaniach pracy na podziale na gałęzie prawa i niewchodzenie w problematykę *stricto* szczegółowych nauk prawnych. Wydaje się również, że analizowane tutaj czynniki są dostatecznie istotne i wystarczające do stworzenia obrazu występujących podstawowych różnic.

Analiza poniższa musi być jednak poprzedzona jedną dodatkową uwagą dotyczącą zakresu, w jakim poszczególne czynniki będą omawiane. Otóż czynniki te prowadzą do tak wielu nasuwających się zależności szczegółowych, że ich pełne rozwinięcie wykraczać musiałoby poza ramy tej pracy. Zdawać bowiem należy sobie sprawę z tego, iż każdy czynnik stanowić mógłby z pewnością przedmiot odrębnej rozprawy. Dlatego też należy traktować poniższe uwagi jako wyżej wspomniane uzupełnienie założenia podstawowego od strony najbardziej podstawowych zależności. Ponadto dokładniejsze porównanie w ramach niektórych grup czynników wymagałoby dodatkowych badań materiałów decyzyjnych, co znacznie rozbudowałoby i tak już dość szeroki materiał będący podstawą wypowiedzenia stwierdzeń w niniejszej pracy.

3a. Zastosowanie innych zwrotów nieokreślonych

1. Ustalanie znaczenia klauzuli może odbywać się w warunkach zastosowania innego zwrotu nieokreślonego znaczeniowo, odsyłającego do faktów lub ocen (por. I.1a–1, 2). Mogą w związku z tym zarysować się różne relacje funkcjonalne wynikające z podobnego, „odesłaniowego” charakteru tych wyrażeń.

Wielka ilość tego rodzaju zwrotów w prawie polskim, ich niejednorodny kształt normatywny oraz różna rola w poszczególnych instytucjach prawnych różnych gałęzi prawa, występowanie zwrotów odsyłających równocześnie do faktów oraz do ocen pozaprawnych (np. problem ocenego

charakteru zwrotu odsyłającego do potrzeb, możliwości itp.¹²⁴), a wreszcie także występujące trudności teoretyczne w rozróżnieniach pomiędzy klauzulami generalnymi a innymi zwrotami ocennymi (por. I.1b–4) uniemożliwiają szczegółową charakterystykę tych relacji przy zastosowaniu różnych takich zwrotów i zmuszają do analizy raczej przykładowej, opartej na wyodrębnieniu zwrotów najmniej dyskusyjnych.

Analizowane będą tutaj zwroty odsyłające do ocen szacunkowych, zwykle nieukierunkowanych, oraz zwroty odsyłające do charakterystycznych kryteriów „ustalonych zwyczajów”, które nie wymagają wypowiedziania ocen przez podmioty stosujące prawo, lecz wypowiedzi stosunkowych o zgodności z danym faktem (zwyczajem) lub normą zwyczajową (por. I.1b–4).

2. Fakt nieukierunkowania ocen (niepodania kryteriów oceniania) przy zwrotach ocennych powoduje pewną ogólną właściwość w materii ustalania ich treści (czyli samego oceniania). Polega ona na tym, że podmioty stosujące prawo odnoszą zwykle znaczenie tych zwrotów do kryteriów jakiejś klauzuli generalnej lub do oficjalnie sformułowanego systemu wartości. Te dwa ostatnie kryteria są jakby ostatecznym punktem odniesienia. Zdarza się to wprawdzie także przy wyjaśnianiu pojęć czysto opisowych (np. pojęcia „budowa”¹²⁵), niemniej przy zwrotach ocennych ma to cechy stałej praktyki. Przypadki „samodzielnej” oceny, opartej tylko na porównywaniu między faktami zaszłyimi a faktami wyobrażonymi lub modelowymi (por. I.1a–2), zdarza się przy tych zwrotach właściwie wyjątkowo¹²⁶, nawet gdy taki zwrot jest jedynym wyraźnym odesłaniem pozaprawnym w stosowanym przepisie.

Regułą jest więc ocena np. ważnych powodów w oparciu o kryteria generalne, takie jak zasady współżycia społecznego, reguły moralności, dobra dziecka czy dobro rodziny¹²⁷.

Podobne zależności można stwierdzić w przypadku innych najczęściej stosowanych zwrotów ocennych, takich jak: należyta staranność¹²⁸, wyjątkowe wypadki¹²⁹, nieuzasadnione przyczyny¹³⁰, szczególne okoliczności¹³¹, trwały i zupełny rozkład pożycia¹³², wypadki szczególnie uzasadnione¹³³ i innych¹³⁴.

¹²⁴ Por. np. C. 99, 291, 310; NSA. 9.

¹²⁵ Por. np. C. 147.

¹²⁶ Por. np. C. 219, 260; NSA. 12 z głosem E. Smoktunowicza (42).

¹²⁷ Por. np. C. 51, 64, 95, 101, 234, 239, 283, 335, 199, 209, 297, 309; GKA. 38.

¹²⁸ Por. np. GKA. 37, 41; C. 257.

¹²⁹ Por. np. C. 278.

¹³⁰ Por. np. C. 102, 104.

¹³¹ Por. np. P. 95; C. 89.

¹³² Por. np. C. 256, 212, 338, 336, 340, 213, 348; P. 86, 102.

¹³³ Por. np. C. 4, 22, 55, 54, 51.

¹³⁴ Por. np. C. 80, 175; P. 25. Por. też: A. Kuźniar, glosa (23), s. 202.

Obok klauzul generalnych rolę kryteriów odniesienia pełnią zasady prawa¹³⁵.

Brak wymaganej od podmiotu stosującego prawo postawy oceniającej powoduje natomiast względną odrębność¹³⁶, a nawet konkurencyjność¹³⁷ zwyczajów wobec ocen płynących z klauzul generalnych, zwłaszcza wówczas, gdy zwyczaje powołane są jako kryterium alternatywne wobec klauzuli. Na tę relację wpływa – jak się wydaje – fakt względnie większej pewności odczytania istniejących zwyczajów w stosunku do ustalenia znaczenia klauzuli generalnej.

3. Ocenianie w warunkach zastosowania zwrotów nieokreślonych oraz klauzul generalnych charakteryzuje się także pewną właściwością w kontekście ustalania treści samej klauzuli.

Z powodu tego, że podmiot stosujący dany zwrot ocenny, szacunkowy, dokonuje oceny ważności, szczególności, należytości, wyjątkowości itp. poprzez porównywanie samych faktów i dodatkowo konfrontuje tę ocenę z kryteriami klauzul generalnych, te ostatnie kryteria nie występują w takich wypadkach w postaci nadmiernie uogólnionej, zaksjomatyzowanej (co wcześniej uznane zostało za jedną z cech ustalania znaczenia klauzul utrudniającą weryfikację ocen – por. IV.2b–2), bowiem zachodzi bezpośrednia potrzeba sprowadzenia tych kryteriów i ocen ogólnych do stanów faktycznych, a samo ustalenie treści klauzuli uzasadnione jest przez wskazanie właściwości konkretnej sytuacji.

Kryterium klauzuli generalnej uzyskuje więc w ten sposób pośrednio przymiot oceny sytuacyjnej, natomiast zwrot ocenny znajduje oparcie w kryterium ogólnym.

Zauważalna staje się także wtedy wspomniana wcześniej (por. IV.2b–3) tendencja do łączenia różnych ocen pozaprawnych w jednej decyzji. Brak tutaj jednak zwykle konkurencyjności i konfliktowości ocen, a to przede wszystkim z powodu braku samodzielnie wyznaczonych kryteriów pozaprawnych przy ocennych zwrotach szacunkowych i korzystaniu przez nie z kryteriów klauzul, posiadających tutaj pozycję nadrzędną.

I znów, podobnie jak to było podane wyżej, rolę taką w stosunku do procesów ustalania znaczenia klauzul generalnych pełnią rozmaite zwroty szacunkowe (por. wyżej – 2).

¹³⁵ Por. np. P. 101; C. 346.

¹³⁶ Por. np. C. 149, 344; P. 57. Por. też: GKA. 35 wraz z glosą J. Trojanka (61).

¹³⁷ Por. np. C. 152.

3b. Zastosowanie zasad prawa

1. Wrócić trzeba teraz do relacji, które w kontekście pojęciowym przedstawione zostały wcześniej (por. I.3). Dostrzeżona tam ich złożoność, a przede wszystkim brak jednoznacznych granic pomiędzy obiema konstrukcjami, pozwala zająć się także relacjami funkcjonalnymi i oczekiwać tutaj dość istotnych wniosków.

Pomimo że klauzula generalna jest konstruktem prawodawcy, a zasada prawa – konstruktem doktryny lub praktyki prawniczej, jedynie mniej lub bardziej wyraźnie zakodowanym w obowiązujących przepisach prawnych, to jednak fakt, że klauzula jest konstrukcją otwartą, wymagającą ustalenia swojego znaczenia właśnie w owej praktyce stosowania prawa, pod względem funkcjonalnym zbliża obie kategorie.

Mamy na myśli tutaj jedynie zasady prawa będące normami prawnymi lub konsekwencjami quasi-logicznymi tych norm, które ponadto same nie zawierają klauzul generalnych (por. I.3–1). Bezprzedmiotowe byłoby bowiem porównywanie znaczenia zasad prawa zawierających klauzule generalne oraz samych klauzul generalnych, jako że treść klauzuli w takich wypadkach musiałaby wpływać na ustalenie znaczenia zasady prawa jako normy prawnej (wchodziłoby to zatem do problematyki interpretacji zasad jako norm).

W rozważaniach prowadzonych tutaj idzie natomiast o wpływ odwrotny – wpływ zastosowania zasady prawa na ustalenie treści zastosowanej w tym samym procesie klauzuli generalnej. Wpływ ten jest o tyle ważny dla procesów stosowania prawa, że zasady prawa samodzielnie, z racji swej nadrzędności, ogólności itp., wywołują skutki porównywalne co do rodzaju (choć nie co do głębokości) z konsekwencjami klauzul generalnych¹³⁸. Widoczne są bowiem przy zastosowaniu zasad prawa zmiany np. w sposobie interpretacji normy prawnej¹³⁹ czy w zastosowaniu przepisów przejętych¹⁴⁰. Można więc postawić pytanie o rolę zasad prawa w ustalaniu treści klauzuli generalnej, a zwłaszcza o to, czy takie zasady, rozumiane jako podstawowe oceny przyjęte przez prawodawcę na podstawie wartości moralnych, politycznych czy gospodarczych, można traktować jako środek realizacji oczekiwań prawodawcy co do ustalenia znaczenia klauzuli generalnej.

2. Określenie związków funkcjonalnych wymaga dokonania dalszego podziału zasad prawa na te, które wychodzą z założeń ideologii ustroju i właściwe są tylko dla systemu – w naszym przypadku – prawa socjalistycznego,

¹³⁸ Por. J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 255, 258; Z. Ziemiński, *Argumentacje...*, s. 104; A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 204; R. Sartorius, *The Justification of the Judicial Decision*, s. 171, 175.

¹³⁹ Por. np. C. 252, 205, 322.

¹⁴⁰ Por. np. C. 68.

oraz na te, które akceptowane są w tym systemie prawa, ale przechodzą do tego systemu z innych formacji (zasady tradycyjne, klasyczne).

Rozróżnienie to ma, jak się wydaje, znaczenie decydujące. Funkcjonowanie klauzul oraz zasad tej drugiej grupy pozwala zaobserwować daleko mniejszy wpływ tych zasad na ustalanie konkretnej klauzuli. Co więcej, klauzule generalne mogą tutaj nawet ograniczać działanie tych zasad jako podstawy konkretnej decyzji. Najbardziej widoczne jest to przy klasycznych zasadach prawa cywilnego w kontekście ich konfrontacji zwłaszcza z kryteriami gospodarczymi wyrażonymi przez klauzule formułowane w prawie obrotu uspołecznionego. Dotyczy to np. zasady wolności umów¹⁴¹, zasady bezpieczeństwa obrotu czy zasady realnego wykonania umów¹⁴². Ograniczeniu takiemu ulegać mogą także zasady dotyczące przebiegu procesu stosowania prawa oraz orzekania (w rozdz. III.3d mówiono już o możliwym ograniczeniu realizacji zasady prawdy obiektywnej przez kryteria pozaprawne)¹⁴³.

Inaczej ma się sprawa z zasadami prawa związanymi z ideologią socjalistyczną. W sytuacji ewentualnego konfliktu pomiędzy kryterium pozaprawnym a taką zasadą zasada może eliminować zastosowanie klauzuli¹⁴⁴. Najczęściej jednak ma miejsce takie ustalenie treści danego kryterium pozaprawnego, które nie naruszałoby danej zasady prawa. I znów najbardziej jest to widoczne przy zasadach związanych z ustrojem gospodarczym – ochrony własności społecznej¹⁴⁵ oraz planowania społeczno-gospodarczego¹⁴⁶. Relacje takie mogą mieć miejsce jednak także przy innych zasadach ogólnych systemu (np. równości wobec prawa, ochrony małżeństwa i rodziny, opieki państwa nad dzieckiem czy ochrony ludzi pracy)¹⁴⁷ lub jego części¹⁴⁸.

Związek wyżej przedstawiony jest tak silny, że może prowadzić do spotykanego także w literaturze utożsamienia klauzuli generalnej oraz zasady omawianego rodzaju (np. poprzez stwierdzenie, że dana zasada współzycia

¹⁴¹ Por. np. GKA. 25, 53. Odnośnie do obrotu powszechnego: C. 84, 85, 83, 200.

¹⁴² Por. np. GKA. 31, 55. Por. też: głosę J. Trojanka (63).

¹⁴³ Np. zasada instancyjności (por. C. 220) czy zasada *pro preasterito nemo abitur* (por. C. 12).

¹⁴⁴ Por. np. C. 346.

¹⁴⁵ Por. np. C. 79, 37, 35, 251, 68, 29; P. 30, 33, 50, 69, 68, 46, 117; GKA. 45; K. 17, 29, 30. Por. też: E.T. Dryll, glosa (10), s. 99. Odnośnie do zasady ochrony indywidualnej własności ziemi – por. C. 278; NSA. 7.

¹⁴⁶ Por. np. C. 273, 130; P. 4; GKA. 4, 1, 6, 5, 2, 3, 33.

¹⁴⁷ Por. np. C. 39, 76, 319, 25, 85, 333.

¹⁴⁸ Np. zasady prawa rodzinnego (por. C. 43, 142), zasady prawa pracy (por. P. 14) czy bardziej szczegółowe (por. P. 52, 114).

społecznego jest jednocześnie zasadą prawa¹⁴⁹ lub że dana zasada prawa, np. ochrony własności społecznej, jest jednocześnie jedną z zasad współżycia społecznego¹⁵⁰).

Można z całą pewnością stwierdzić, że ta grupa zasad prawa wyznacza znaczenie klauzul generalnych w „określonych” przez siebie ramach i w tym kontekście stanowi spełnienie oczekiwań prawodawcy co do wartościowania pozaprawnego. W tym sensie klauzula daje rzeczywiście wyraz jakimś powszechnym zasadom, prawidłowościom charakterystycznym dla systemu prawa¹⁵¹. W tym samym kierunku idzie zresztą przeważająca część uzasadnień wspólnych zastosowań obu tych konstrukcji.

3. Rozważając zagadnienie wzajemnych związków funkcjonalnych zasad prawa i klauzul generalnych, należy poświęcić nieco miejsca specjalnej konstrukcji odesłania do podstawowych zasad porządku prawnego PRL (art. 6 p.p.m., 1146 § 1 p. 5 k.p.c.).

Jest to specyficzna konstrukcja klauzuli generalnej, bowiem kryteria ocenne, do których ona odsyła, nie są właściwie kryteriami pozaprawnymi, lecz właśnie kryteriami włączonymi do systemu prawa (porządku prawnego). Kryteriami tymi są więc typowe zasady prawa. Zbliżenie do klauzuli generalnej polega tutaj na konieczności wyboru spośród tych podstawowych zasad tej, która ma być aktualnie zastosowana. Wiąże się to z pewną swobodą co do uznania danej normy za zasadę, następnie co do uznania tej zasady za zasadę podstawową (wyraźnie wskazuje się, że nie idzie tutaj o zgodność przepisów prawa obcego ze wszystkimi wchodzącymi w grę przepisami prawa polskiego¹⁵²) oraz co do ustalenia jej treści.

Ustalenie treści zbliża tę konstrukcję do klauzuli generalnej najbardziej. Otwartość tego kryterium powoduje, iż przy jego wykorzystywaniu podmiot stosujący prawo korzysta, niejako posiłkowo, z kryteriów typowych klauzul generalnych¹⁵³.

Zachodzi więc tutaj jakby sytuacja odwrotna od dotychczas omawianych. Zespół nienazwanych i niewyliczonych zasad prawnych jest rodzajem jednego, wspólnego kryterium działającego na podobnych zasadach jak przy klauzulach generalnych. Jest to kryterium wspólne, chociaż jego konkretne przejawy w poszczególnych decyzjach bywają rozmaite, w zależności od tego, jaka ocena pozaprawna powinna być zastosowana w danej sytuacji faktycznej.

¹⁴⁹ Por. np. P. 6. Por. też: S. Grzybowski, glosa (13).

¹⁵⁰ Por. np. P. 1.

¹⁵¹ Por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 414. Por. też: A. Kunicki, *Art. 3...*, s. 969, 970.

¹⁵² Por. np. C. 323, s. 40. Por. też: M. Pazdan, glosa (33), s. 7.

¹⁵³ Por. np. C. 167, 261, 323, 219, 264, 198, 358.

4. Stwierdzić zatem należy, iż na ustalenie znaczenia klauzuli generalnej wpływają przede wszystkim zasady prawne związane z ideologią ustroju społeczno-politycznego, tworzące ramy aksjologiczne wartościowania pozaprawnego w procesach stosowania prawa. W szczególności rolę takich ram spełniają kryteria zasad ustroju i celów PRL. Skoro należy bowiem według nich stosować i interpretować przepisy prawne, to należy także zgodnie z nimi stosować i interpretować poszczególne elementy tych przepisów, a więc także klauzule generalne, odsyłające do wartości pozaprawnych (rodzaj meta-klauzul).

Zasady tradycyjne natomiast nie mają takiej siły oddziaływania i one same mogą być ograniczone przez kryteria wyrażone w klauzulach.

Relacje między klauzulami i zasadami prawa stałyby się bardziej złożone, jeżeli chcielibyśmy objąć także działanie nieunormowanych prawnie idei czy postulatów. Nie negując wpływu tak rozumianych zasad na interpretację klauzul (w pewnym sensie zawierać one mogą kryteria, do których klauzule odsyłają), należałoby jednak stwierdzić mniej stanowcze, a zwłaszcza mniej bezpośrednio ich oddziaływanie na ustalenie treści klauzul.

Decydująca rola zasad prawa związanych z oficjalną ideologią polityczną była powodem stwierdzenia, iż nawet sformułowanie w procesie stosowania prawa „nowego”, nieznajdującego wyrazu w tekście normatywnym kryterium pozaprawnego, chociaż mogłoby budzić zastrzeżenia z punktu widzenia wymogu praworządności stosowania prawa (por. III.2–9), to jednak nie oznaczałoby załamania systemu aksjologicznego, do którego odsyła prawodawca, bowiem i tak ostatecznie zawierałoby się ono w „systemie” tych zasad ustrojowych (stanowiłoby wówczas zbliżenie do rozumowań w ramach analogii *iuris*).

3c. Zmiany sytuacji społeczno-politycznej

Ciąg aktów stosowania prawa charakteryzuje się z jednej strony ciągłością pewnych cech, zaś z drugiej – zmiennością innych. Widoczne jest to w warunkach każdej zmiany społeczno-politycznej dostatecznie głębokiej, tzn. zawsze w sytuacji zmiany typu rewolucyjnego oraz niekiedy w sytuacji zmiany typu ewolucji w ramach tego samego ustroju.

Różne są jednak proporcje wpływu obu tych zmian na badane procesy. Przy zmianach rewolucyjnych zmienność cech ustalania znaczenia klauzul będzie wyraźniejsza. Przy zmianach dokonujących się w ramach tego samego typu prawa względnie stałe elementy formalnoprawne (organizacja, kompetencje, kreowanie składów organów stosujących prawo, procedur tej działalności itp.) oraz pozaprawne (wpływ wartości ideologicznych ustroju, relacje funkcjonalne między wartościami różnych form świadomości

społecznej, skład socjalny i poglądy osób wchodzących w skład organów stosujących prawo itp.) wpływać będą na większą stabilność tych cech.

1. Zmiany sytuacji w obu wymienionych wyżej wymiarach powodować mogą m.in. zmiany samych przepisów prawnych bądź zamiany cech procesów stosowania prawa¹⁵⁴. Tutaj interesują nas głównie zmiany drugiego rodzaju, a i to w szczególnym kontekście – zmian w ustalaniu znaczenia klauzul generalnych.

Przedtem jednak kilka uwag co do pozycji klauzul w zmianach samych przepisów.

Jeżeli idzie o zmiany typu ustroju społeczno-politycznego, formułowanie klauzul podlega w zasadzie tym uwarunkowaniom, jakie określają stanowienie samych przepisów prawnych, niemniej z powodu wyraźnej ich „aksjologiczności” prawodawca wydaje się przywiązywać większą wagę do odrębności ich form (nazw) w danych warunkach ustrojowych. Z tego punktu widzenia można stwierdzić, iż istnieje jakiś zrab katalogu typowych klauzul dla burżuazyjnego systemu prawa i katalogu typowych klauzul dla socjalistycznego systemu prawa (por. II.1). Rzecz jasna, nie wyklucza to pewnej ciągłości nazewnictwa w ramach danej kultury prawnej (np. systemu ustawowego).

Zmiany sytuacji społeczno-politycznej w ramach danego ustroju, nawet jeżeli powodują zmiany prawa, nie muszą i najczęściej nie powodują zmian form słownych klauzul generalnych w systemie przepisów. Wydaje się bowiem, iż zmiany form szczegółowych bardziej zależne są od koncepcji prawodawczych natury technicznoprawnej niż od sytuacji społeczno-politycznej. Zmiany sytuacji mogą jednak powodować zmiany w procesach stosowania norm zawierających klauzule, a zwłaszcza zmiany w sposobach ustalania treści kryteriów pozaprawnych, do których klauzule odsyłają. Jawne odesłanie do tych kryteriów w naturalny sposób uzależnia ustalenie treści klauzul od danej, właśnie „pozaprawnej” sytuacji społeczno-politycznej. Uzasadnianie tego związku jest jednym z istotniejszych zabiegów argumentacyjnych przy interpretacji klauzul generalnych¹⁵⁵.

2. Z punktu widzenia wpływu zmiany typu państwa i prawa na klauzule generalne najistotniejsze jest rozstrzygnięcie przez prawodawcę problemu ewentualnej recepcji klauzul. Zakres recepcji zależy od wielu czynników, m.in. od „nowości aksjologicznej” prezentowanej przez nowe prawo. Może

¹⁵⁴ O klasyfikacji różnych relacji między takimi zmianami por. J. Wróblewski, *Zmiany społeczne a prawo*, s. 7 i n.

¹⁵⁵ Por. np. C. 30, gdzie wykorzystano jako element takiej sytuacji bardzo ogólną tezę o zaostrzającej się walce klasowej.

się ona ograniczać do przejmowania jedynie rozwiązań szczegółowych, ale może także dotyczyć, tak mocno związanych z regulami aksjo-politycznymi, rozwiązań konstytucyjnych. Tak więc „nowość aksjologiczna” sytuacji bezpośrednio porewolucyjnej zwykle nie eliminuje całkowicie recepcji, jako że ta ostatnia stanowi konieczny warunek funkcjonowania państwa po takiej zmianie (jest wówczas także problemem technicznoprawnym), a z czasem jednak reguły aksjo-polityczne związane z ideologią oficjalną dają mocniej znać o sobie i zaczynają wpływać na sposób rozumienia przejętych oraz na tworzenie nowych przepisów.

W liczbie rozwiązań przejętych ze „starego” systemu prawnego znaleźć się mogą także klauzule generalne. Tak to miało miejsce w PRL, gdzie zakres recepcji w sytuacji porewolucyjnej dotyczył także wspomnianych rozwiązań konstytucyjnych. Szerokość recepcji ogólnej wpłynęła, zwłaszcza w dziedzinie prawa cywilnego, na recypowanie także klauzul generalnych. Recepcja zakłada jednak pewną zmienność tego, co ulega przejęciu. Szczególniej, jeżeli dotyczy ona takiej otwartej konstrukcji, jaką są klauzule generalne. Wpływ reguł aksjo-politycznych na stosowanie jest w sytuacji porewolucyjnej łatwiejszy do urzeczywistnienia niż budowa nowego systemu przepisów opartych całkowicie na tych regulach. W tym kontekście klauzule mogą stać się zatem nie tylko przedmiotem recepcji, ale również instrumentem zmian znaczeniowych w przejętym prawie. Przejęcie klauzuli powoduje jednocześnie rozpoczęcie procesu (praktyki) ustalania nowej jej treści, a poprzez to ustalania nowej treści innych przepisów.

Tworzony równolegle (w miarę powstawania nowych regulacji) „system” klauzul, w swej formie bardziej już odpowiadający nowemu ustrojowi, powoduje funkcjonowanie przez dłuższy lub krótszy okres konglomeratu klauzul o formach i treściach wymieszanych, ale w podstawowym trzonie zgodnych już z nowymi wartościami ustrojowymi. Przyzwyczajenie podmiotów stosujących prawo może wprawdzie powodować przywiązanie do starego nazewnictwa klauzul bardzo długo¹⁵⁶, niemniej treść wiązana z tymi nazwami odpowiada już zwykle tym nowym wartościom. Nie zawsze jednak owo wymieszanie znaczenia jest deklarowane w uzasadnieniach. Częściej można spotkać podkreślenie odrębności znaczeniowej nowych klauzul¹⁵⁷ oraz wyraźne korygowanie znaczenia starych klauzul przez klauzule nowe¹⁵⁸. Ma to zazwyczaj miejsce w okresie, gdy nowa sytuacja ustrojowa ulega stabilizacji, a nowy system wartości – okrzepnięciu. W tym

¹⁵⁶ Por. np. C. 247, 141, 354.

¹⁵⁷ Por. przypis 11 do niniejszego rozdziału.

¹⁵⁸ Por. np. C. 120, 101, 69, 65.

kontekście zwraca uwagę np. fakt stosunkowo rzadkiego odwoływania się do klauzul, a szczególnie wiązania klauzul przejętych z wartościami nowego ustroju, w pierwszych latach powojennych w naszym kraju, kiedy stabilizacja nowego ustroju nie została jeszcze osiągnięta (tak to wynika przynajmniej z publikowanych orzeczeń¹⁵⁹).

Daje się jednocześnie, na krańcu drugim, bardzo wyraźnie zaobserwować cecha ciągłości znaczeniowej, przechodząca niekiedy nawet w utożsamianie poszczególnych kryteriów powoływanych przez oba typy klauzul. Dotyczy to głównie kryteriów moralnych, i to tych, które w mniejszym stopniu są uwikłane w wartości polityczne i gospodarcze (np. stosunek zasad współżycia społecznego do słuszności¹⁶⁰ czy do zasad uczciwego obrotu¹⁶¹). Wówczas, gdy zmiany zasad ustrojowych nie odgrywają roli decydującej, obserwuje się tutaj jedynie zmiany w argumentacji uzasadniającej wybór znaczenia klauzuli¹⁶².

Najbardziej charakterystyczną funkcją klauzul w stosunku do przepisów przejętych jest korygowanie kryteriów prawnych w nich zawartych. W roli takiej występują zarówno klauzule stare¹⁶³, jak i nowe¹⁶⁴ (te ostatnie wspierane są w tej funkcji przez nowe zasady ustrojowe¹⁶⁵). W sytuacji wyraźnej sprzeczności starych przepisów z wartościami nowego ustroju klauzule generalne, a przede wszystkim odesłanie do zasad ustrojowych i celów PRL, rozstrzygać mogą o stosowalności danej normy przejętej w odniesieniu do konkretnych procesów decyzyjnych (por. III.3b–2).

Tak więc omawiany typ zmiany sytuacji polityczno-społecznej powoduje – najogólniej mówiąc – takie zmiany w ustalaniu znaczenia klauzul przejętych, które można określić jako dopasowanie do wyrażonego w przepisach nowego ustroju systemu wartości uwidocznionych w podstawowych aktach zawierających reguły aksjo-polityczne (przede wszystkim zasady ustrojowe i inne zasady prawa) oraz w podstawowych dokumentach określających jego idee przewodnie. Tam jednak, gdzie zmiany sytuacji społeczno-politycznej nie muszą pociągać bezpośrednio zmian w preferowanych społecznie wartościach (niektóre oceny moralne), możliwa jest kontynuacja znaczeń starych klauzul, o ile nie sprzeciwiają się one wspomnianym regułom. Procesy te są także aktualne w sytuacji tworzenia

¹⁵⁹ Por. np. C. 1, 2, 3, 4, 5, 6.

¹⁶⁰ Por. przypis 156 do niniejszego rozdziału.

¹⁶¹ Por. np. C. 259.

¹⁶² Np. przy odpowiedzialności na zasadzie ryzyka (por. A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 322).

¹⁶³ Por. np. C. 14, 3.

¹⁶⁴ Por. np. C. 30, 45, 101.

¹⁶⁵ Por. np. C. 89.

w nowym ustroju nowego „systemu” klauzul, co dowodzi, że postać słowna klauzuli nie jest tak decydująca jak społeczno-polityczne uwarunkowania jej stosowania.

3. Bardziej złożony charakter ma wpływ zmian zachodzących w ramach danego ustroju społeczno-politycznego (zmian ewolucyjnych). Są to – najogólniej mówiąc – zmiany w stosunkach władzy politycznej w społeczeństwie (głównie zmiany w szeroko rozumianym reżimie politycznym, tzn. sposobie sprawowania władzy, środkach jej realizacji, programach gospodarczych oraz sposobach ich realizacji, sposobach oddziaływania na świadomość społeczną itp.)¹⁶⁶.

Mówiono już wyżej o randze cechy ciągłości przy zmianach tego rodzaju. Problemem jest natomiast samo określenie stopnia i zakresu zmian wewnątrzformacyjnych oraz stwierdzenie, które z nich na pewno powodują zmiany w sposobach zastosowania klauzul, a także jak głęboko te zmiany sięgają. Z całą pewnością jednak zmian tych lekceważyć nie można, a w odniesieniu do interpretacji klauzul generalnych obserwacja praktyki stosowania prawa prowadzić może do ważkich wniosków.

Zakładając, że nie wszystkie zmiany w ustalaniu treści klauzul spowodowane muszą być zmianą sytuacji społecznej (możliwe są tutaj zależności od składu sądu, organu stosującego, od stopnia jednolitości praktyki, od rodzaju rozstrzyganej sprawy itp.), należy ją zauważyć i wydobyć wówczas, gdy ma miejsce względnie stała praktyka, ich nasilenie w danym okresie upoważniające do uogólnień.

Podać można pewne przykłady, jak omawiany obecnie rodzaj zmian sytuacji społeczno-politycznej wpływa na interpretację klauzul generalnych oraz na ich rolę w procesach stosowania prawa.

I tak np. program i praktyka realizowania dynamicznego rozwoju gospodarki z naciskiem na rozwój przemysłu w okresie planu 6-letniego spowodowały pewne skutki w zakresie interpretacji klauzul generalnych. Ustalanie treści klauzul (a był to wówczas wspomniany wyżej konglomerat klauzul starych i nowych) odbywało się zwykle w oparciu o wartości rozumiane w sposób maksymalnie ogólny, powszechny. Uzyskiwały one zdecydowaną przewagę nad ochroną interesów indywidualnych (tzn. osób prywatnych np. w sporach z jednostką gospodarki uspołecznionej¹⁶⁷ czy pracownika w sporach z zakładem pracy¹⁶⁸). Wartości tak odczytywane (np. w postaci interesu ogólnego gospodarki narodowej) nie pozwalały

¹⁶⁶ Por. H. Groszyk, *Czynniki decydujące o formie państwa socjalistycznego i jego zmianach*, s. 120–122.

¹⁶⁷ Por. np. C. 58, 41.

¹⁶⁸ Por. np. P. 9, 8, 3.

jednocześnie na ochronę interesów poszczególnych jednostek gospodarki społecznej¹⁶⁹. Zauważalna jest ponadto w tym czasie ścisła współzależność pomiędzy kryteriami ogólnogospodarczymi i politycznymi¹⁷⁰. Wytworzyła się więc jakby hierarchia ogólności i równoległa do niej – ważności poszczególnych interesów. Zmiana zadań planistycznych w latach następnych powoduje zmiany akcentów w powoływanych wartościach gospodarczych – pojawia się wyraźniej kryterium rozrachunku gospodarczego silniej akcentujące opłacalność w skali jednostki gospodarczej (por. IV.2a–4).

Z kolei zmiana sposobu sprawowania władzy, która tutaj może być omówiona na przykładzie porównania sytuacji przed i po 1956 roku, także powoduje zmiany w sposobach zastosowania klauzul. Praktyka I połowy lat 50. prowadziła – obok wspomnianych wyżej zjawisk w sferze gospodarczej – do upolityczniania klauzul¹⁷¹, preferowania kryteriów ogólnospołecznych nad interesami indywidualnymi¹⁷², wzmacniania elementu celowości w stosunku do wymogów praworządnego stosowania prawa¹⁷³. Zmiana sposobu sprawowania władzy oznacza odrzucenie tych preferencji¹⁷⁴.

Bardzo charakterystyczne w kontekście zastosowania i treści klauzul są także skutki wydania aktów prawnych mających wprowadzać reformę gospodarczą w latach 80. w naszym kraju. Wydaje się, że w pierwszych latach ich obowiązywania można stwierdzić m.in. ograniczenie posługiwania się argumentacjami ogólnymi, zwłaszcza kryteriami art. 386 k.c. przy ocenie przez komisje arbitrażowe działań jednostek gospodarki społecznej¹⁷⁵, traktowanie kryteriów pozaprawnych nie jako wyłącznych podstaw treści decyzji, lecz zestawianie ich z kryteriami pochodzącymi z przepisów prawnych, a czasem wyraźniejsze ograniczenie, a nawet zanegowanie potrzeby zastosowania klauzuli¹⁷⁶. Jako podstawę rezygnacji z zastosowania klauzuli, zwłaszcza takiej, która wymaga argumentowania kryteriami ogólnogospodarczymi, podaje się zasady samodzielności przedsiębiorstw państwowych¹⁷⁷ (co nasuwa pewne podobieństwa do sytuacji w połowie lat 50.).

Przykłady powyższe nie są z pewnością jedynymi. Trudno byłoby uznać także za wystarczającą ich ilość. Pełniejsza charakterystyka wykraczałaby

¹⁶⁹ Por. np. GKA. 5, 2, 3.

¹⁷⁰ Por. np. C. 29.

¹⁷¹ Por. np. C. 27, 19, 30.

¹⁷² Por. przepisy 167 i 168 do niniejszego rozdziału. Por. też C. 35, 23.

¹⁷³ Por. C. 18. Por. też: J. Nowacki, *Niektóre...*, s. 111–113 oraz rozdz. V niniejszej pracy.

¹⁷⁴ Np. w stosunku do ochrony interesu indywidualnego (por. C. 53, 72) lub podkreślenia rangi wymogu praworządności (por. C. 61; P. 48).

¹⁷⁵ Por. np. GKA. 61, 65, 62, 59. Por. też: J. Strzępka, glosa (48).

¹⁷⁶ Por. np. GKA. 58, 61, 65, 67, 64, 62.

¹⁷⁷ Por. np. GKA. 58, 61, 63, 57, 64.

jednak poza ograniczone ramy tej pracy. Chodziło tutaj głównie o pokazanie, że można poszukiwać w stosowaniu klauzul, a przede wszystkim w ich interpretacji, konsekwencji zmian sytuacji polityczno-społecznej.

Najbardziej uzależnione są od tych zmian te klauzule, które albo odczytywane są zwykle w powiązaniu z wartościami politycznymi oraz gospodarczymi, albo wykorzystywane są w procesie stosowania norm tych gałęzi prawa, które w ustroju socjalistycznym znajdują się „bliżej” działalności gospodarczej, a zwłaszcza politycznej państwa. Stopień uzależnienia jest ponadto różny w poszczególnych typach stosowania prawa, w działaniach poszczególnych podmiotów stosujących prawo itd. Dyferencjacje te będą przedmiotem rozważań w dalszych paragrafach tego rozdziału (por. 3e oraz 3f).

3d. Rozwój systemu prawa i praktyki prawniczej

1. Rozważania na temat następnego z czynników modyfikujących interpretację klauzul generalnych muszą posiadać podobne założenia wyjściowe jak rozważania w paragrafie poprzednim. Wspólna będzie więc konieczność określenia relacji pomiędzy ciągłością i zmiennością sposobów wykorzystania klauzul, wspólna może być cezura powstania nowego ustroju (jeżeli rozwój systemu prawa analizować się będzie w kontekście zmiany typu prawa burżuazyjnego na typ socjalistyczny), wspólne będą wreszcie także problemy zmian w ramach danego typu prawa.

Trzeba jednak przyznać, iż ten czynnik daje chyba nie tak wyraźne możliwości porównań pomiędzy różnymi zastosowaniami klauzul. Ponadto należy mieć na uwadze to, iż zmiany uzależnione od omawianego tutaj czynnika (a więc zachodzące w sumie wewnątrz całego zjawiska prawnego) w ostateczności zależne będą od zmian w omawianych wcześniej obu rodzajach sytuacji społeczno-politycznej w takim zakresie, w jakim te sytuacje w każdej rzeczywistości wpływają na treść prawa (nie można tutaj mówić o zakresie całkowitym, bowiem na przeszkodzie pełnemu uzależnieniu rozwoju prawa od sytuacji społeczno-politycznej stają wewnętrzne zasady ewolucji prawa, ciągłość kultury prawnej danego typu itp., co ma znaczenie zwłaszcza w ewolucji wewnątrzformacyjnej prawa).

Z racji omówienia już podstawowych zależności pomiędzy zmianą typu prawa a ustalaniem treści klauzuli generalnej w paragrafie poprzednim tutaj skoncentrujemy się na zmianach rozwojowych w ramach jednego typu prawa (w naszym przypadku typu socjalistycznego w PRL). Dotkniemy dwu aspektów rozwoju – po 1) systemu prawa oraz po 2) praktyki prawniczej. Od tej strony też spojrzymy na stosowanie klauzul generalnych. Zakładamy jednocześnie, że rozwój systemu prawa powoduje równoległy

rozwój wewnętrznych reguł praktyki prawniczej (przede wszystkim orzecznictwa), urzeczywistniającej zmiany w przepisach.

Przez rozwój systemu prawa (w kulturze prawa stanowionego) rozumieć będziemy kształtowanie się systemu aktów prawnych odpowiadających podstawowym wartościom ustrojowym skorelowanym z bardziej aktualnymi potrzebami zmieniającej się rzeczywistości społecznej. Natomiast przez rozwój praktyki stosowania prawa należy rozumieć kształtowanie się wewnętrznych reguł (także nieformalnych) wypracowanych przez orzecznictwo, dotyczących w miarę jednolitego, a jednocześnie zgodnego z wartościami ustrojowymi i potrzebami, aktualnego sposobu podejmowania decyzji stosowania prawa.

Ustalona wcześniej (por. IV.3b) rola zasad prawa, zwłaszcza zasad ustrojowych, każe jednak spojrzeć na system prawa i w pewnym sensie na praktykę prawniczą w ustroju socjalistycznym jako na pewną całość. Szczególne znaczenie ma tutaj moment „zaplanowania” rozwoju tego ustroju, nie tylko co do celu, kierunków, ale także podstawowych faz. Założenie to w interpretacji klauzul generalnych może przybrać np. pogląd o konieczności dopasowania znaczenia klauzul do określonego etapu rozwoju socjalizmu¹⁷⁸. Dotyczy to zwłaszcza interpretacji klauzul ściślej związanych z wartościami ideologii oficjalnej, stawiającej sobie zadanie kształtowania nowych zjawisk rzeczywistości społecznej.

Jeżeli idzie o rozwój systemu prawa socjalistycznego w naszym kraju, można podać dwie wewnętrzne cezury.

Pierwsza oznaczać będzie tworzenie podstawowych zrębów nowego prawa w latach 1946–1950 (zwłaszcza w zakresie prawa cywilnego i karnego), natomiast druga – tworzenie aktów odpowiadających już ściślej nowym warunkom ustrojowym w latach 60. (z nasileniem w połowie tej dekady, z wyjątkiem k.p. ustanowionego wyraźnie poza tym okresem).

Rzecz jasna, cezury te nie wyjaśniają wszystkich zjawisk rozwojowych naszego systemu prawa, mogą jednak – jak się wydaje – stanowić wystarczający dla tej pracy obszar porównań.

2. Głównymi cechami charakterystycznymi dla pierwszego okresu rozwoju naszego systemu prawa w kontekście formułowania klauzul są: współwystępowanie klauzul przejmowanych z poprzedniej formacji oraz klauzul nowych (np. w art. 5 p.o.p.c. z 1946 r.); w sumie w porównaniu do aktów późniejszych rzadkie sięganie po tę konstrukcję (występującą ponadto prawie wyłącznie w przepisach centralnych, początkowych aktów);

¹⁷⁸ Por. np. C. 133.

małe zróżnicowanie ich poszczególnych form normatywnych (brak ich „systemu”) oraz ogólna ich postać, pomimo że brak jest odpowiednika art. 5 radzieckiego dekretu nr 1 o sędzie (por. II.1–5); sformułowanie ogólnej dyrektywy wykładni i stosowania prawa zawierającej klauzule generalne, co ma szczególne znaczenie przy stosowaniu przepisów przejętych (art. 1 p.o.p.c. z 1950 r.); zdecydowanie się na konstrukcję klauzuli społecznego niebezpieczeństwa czynu w prawie karnym sformułowaną najpierw w przepisach proceduralnych (np. art. 49 k.p.k. z 1949 r.).

W aktach drugiego okresu rozwojowego można już zauważyć wyraźne różnice. Poprzedza te akty sformułowanie w Konstytucji ogólnego nakazu szanowania zasad współżycia społecznego przez obywateli PRL.

Przede wszystkim rozbudowaniu ulega „system” klauzul generalnych. Powstają klauzule właściwe dla konstruowania szczegółowych norm prawnych w ramach danych instytucji prawnych. „System” ten „wspomagany” jest szeregiem zwrotów ocennych nieposiadających typowych cech klauzul. Tworzone są klauzule, których forma oraz oczekiwany przez prawodawcę sposób interpretacji bardziej odpowiada założeniom ustrojowym, które pełniej wyrażają interesy ogólnospołeczne lub państwowe (jako wyjątek można tutaj traktować skorzystanie z klasycznej konstrukcji odesłania do słuszności w ustawie z 15 XI 1956 r. o odpowiedzialności Skarbu Państwa za szkody wyrządzone przez funkcjonariuszów państwowych, a więc wydanej już po pierwszym okresie rozwoju systemu naszego prawa). Zróżnicowaniu i można rzec – większej konkretyzacji ulegają formy (nazwy) poszczególnych klauzul (co przypomina ewolucję, jaką przechodzą klauzule burżuazyjne¹⁷⁹), przy jednoczesnym uznaniu podstawowego znaczenia w całym systemie prawa klauzuli „identyfikacyjnej” – zasad współżycia społecznego (wiążą się z tym próby przeniesienia tej klauzuli także do prawa karnego – por. II.2–8). Rozciąga się występowanie klauzul cywilistycznych na inne gałęzie prawa (np. prawo rodzinne, gospodarcze, pracy); konstrukcje k.c. powtarzane są w innych kodeksach (art. 7 i 8 k.p.). W k.k. ma miejsce przejęcie konstrukcji społecznego niebezpieczeństwa czynu przez prawo karne materialne. Szereg z tych zmian koresponduje przy tym z rozwojem systemów prawnych innych państw socjalistycznych.

3. Powyżej dostrzeżone zmiany będą mieć swoje skutki w wykorzystywaniu klauzul przez orzecznictwo. Jak już powiedziano, w I okresie rozwojowym klauzule obu formacji współwystępują, a ponadto następuje korygowanie klauzul „starych” przez klauzule „nowe” oraz nowe zasady

¹⁷⁹ Por. S. Grzybowski, *Dzieje...*, s. 135–138.

prawa. Nowe klauzule pojawiają się w orzecznictwie wraz z powołaniem ich przez nowe przepisy (choć pewne elementy mogą być wykorzystane także wcześniej¹⁸⁰). Pojawienie się nowej klauzuli w aktach prawnych powoduje najpierw ostrożną, a później bardziej zdecydowaną reakcję orzecznictwa zmierzającą do ustalenia treści klauzuli nie tylko dla potrzeb konkretnego procesu stosowania prawa, ale także ogólnie, w oderwaniu od konkretnych stanów faktycznych. Aktywność ta może nawet doprowadzić do uznania potrzeby formułowania przez orzecznictwo bardziej szczegółowych reguł wywodzących się z ocen pozaprawnych (w praktyce polskiej miało to miejsce w stosunku do zasad współżycia społecznego, chociaż nie tylko¹⁸¹). Zjawisko takie obserwowane jest przede wszystkim w momencie pierwszego pojawienia się danej klauzuli. Powtórzenie formy słownej klauzuli, zwłaszcza w takiej samej konstrukcji normatywnej, w toku rozwoju systemu prawa nie powoduje już takiej reakcji orzecznictwa. Więcej nawet, podkreśla się wówczas ciągłość znaczenia bądź klauzuli, bądź całej konstrukcji normatywnej (np. między art. 3 p.o.p.c. z 1950 r. oraz art. 5 k.c.)¹⁸². Dlatego też powstanie nowych kodeksów, wykorzystujących te niejako klasyczne dla danego systemu prawa konstrukcje, nie powoduje jakiegoś nasilenia wykorzystywania klauzul w procesach stosowania prawa (pewną intensyfikację zastosowania klauzul można jednak chyba zauważyć w stosowaniu prawa pracy przez pierwsze lata po wydaniu k.c., co może się wiązać z bezpośrednim oddziaływaniem części ogólnej k.c. na gałęzie „pokrewne”).

Najistotniejsze znaczenie ma, szczególnie w ramach tego drugiego podstawowego okresu rozwojowego, ujednolicanie praktyki posługiwania się klauzulami generalnymi w ogóle oraz klauzulami danego rodzaju.

Osiągnięcie jednolitości praktyki stosowania prawa jest jednak procesem długim, zależnym od wielu czynników, w tym także od stopnia zróżnicowania klauzul występujących w tekstach prawnych oraz od ustalenia, przynajmniej z grubsza, relacji znaczeniowej pomiędzy klauzulami (w naszym systemie dotyczy to zwłaszcza stosunku najważniejszej klauzuli – zasad współżycia społecznego – do innych klauzul). Nie może tutaj chodzić o takie rozumienie jednolitości, które prowadzi do „zautomatyzowania” posługiwania się klauzulami, bowiem to ostatnie nie jest akceptowane w orzecznictwie¹⁸³.

¹⁸⁰ Dotyczy to np. zastosowania klauzuli zasad współżycia społecznego przed 1950 r. (por. P. 1).

¹⁸¹ Por. W. Berutowicz, *Rola...*, s. 57 i n. Por. też: w stosunku do kryterium interesu PRL (C. 75) czy zasad ustroju (C. 207).

¹⁸² Por. np. C. 89, 85, 107, 78, 133; P. 24, 26, 16 (choć wprowadzenie art. 117 § 3 k.c. może tę relację skomplikować – por. GKA. 43). W stosunku do relacji między art. 3 p.o.p.c. z 1950 r. i art. 5 p.o.p.c. z 1946 r. por. np. C. 53. Por. też: J. Gwiazdomorski, glosa (14).

¹⁸³ Por. np. C. 147; P. 62 oraz P. 67 z glosą A. Kocha (17).

Obserwowana jednak na gruncie polskiego orzecznictwa praktyka w miarę jednolitego wykorzystywania klauzul w niektórych sprawach¹⁸⁴ oznacza, przynajmniej w pewnych instytucjach prawnych, wypracowanie przez podmioty stosujące prawo, w ramach przyznanej im swobody, „własnych” reguł budowy treści decyzji opartych na kryteriach pozaprawnych.

4. Bardzo złożoną sprawą byłoby ustalenie, a właściwie przewidywanie, czy w miarę rozwoju systemu prawa może się zmniejszać częstotliwość i potrzeba wykorzystywania klauzul generalnych¹⁸⁵. Brak tutaj bowiem jednoznacznych, ogólnych mierników i kryteriów. Ponadto zależne jest to także od innych czynników. Wydaje się, iż w miarę rozwoju prawa klauzule generalne (przy założeniu, że będą one dalej elementem systemu prawnego) w coraz mniejszym stopniu przesądzać będą o stosowalności norm, a w coraz większym stopniu – stawać się będą przesłanką ustalania znaczenia normy prawnej, oraz iż bardziej zrównoważona będzie relacja pomiędzy wykorzystaniem elementów prawnych i pozaprawnych (por. V)¹⁸⁶.

Klauzule generalne nie przesądzają z pewnością samodzielnie o stopniu rozwoju systemu prawa w ramach jego danego typu. W stabilnych warunkach ustrojowych mogą być natomiast zaczynem uwag *de lege ferenda* ze strony podmiotów je stosujących, co może być także celem polityczno-prawnym prawodawcy. W dużej mierze zależy to od wewnętrznego rozwoju samej praktyki orzeczniczej, która decydować będzie nie tylko o sposobie wykorzystania klauzuli w konkretnej decyzji, ale także o możliwościach wpływu na treść powstającego w przyszłości prawa.

3e. Typ i podmiot stosowania prawa

1. Wspólne powołanie w tytule tego paragrafu dwu czynników nie jest przypadkowe. W literaturze wyróżnia się bowiem dwa podstawowe typy stosowania prawa – typ sądowy i typ kierowniczy¹⁸⁷. W ramach jednak typu sądowego z punktu widzenia skutków klauzul generalnych przedmiotem pracy jest analiza orzecznictwa takich organów państwowych, jak: SN, sądy powszechne, NSA oraz GKA. Działalność tych organów wykazuje jednak pewne różnice, które nie są widoczne przy rozróżnieniu jedynie obu typów podstawowych. Dotyczy to zwłaszcza orzecznictwa GKA oraz możliwości jednolitej kwalifikacji aktów stosowania prawa przez organy

¹⁸⁴ Por. np. C. 117, 119, 245, 200.

¹⁸⁵ O tezie takiej w stosunku do zasad współzycia społecznego por. S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady...*, s. 198.

¹⁸⁶ Por. o tendencji stosowania odpowiednika art. 5 p.o.p.c. z 1946 r. w praktyce radzieckiej – glosa A. Szpunara (52), s. 140–141.

¹⁸⁷ Por. W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria...*, s. 141–143.

administracji państwowej¹⁸⁸. Dlatego też czynnikiem pomocniczym dla porównań w ramach typu sądowego jest wyodrębnienie poszczególnych podmiotów stosujących prawo.

Porównanie ogólne pomiędzy typem sądowym a typem kierowniczym stosowania prawa musi się ograniczyć do hipotezy ogólnej. Nie analizowano bowiem w tej pracy dokładniej materiałów decyzji w kierowniczym typie stosowania prawa. Hipotezę tę można jednak wyprowadzić na podstawie z jednej strony cech przypisywanych temu modelowi, zaś z drugiej – opisu treści niektórych decyzji tego typu stosowania prawa w uzasadnieniach SN, NSA oraz GKA (przy założeniu rzetelności tego opisu). Brzmiałaby ona: wykorzystanie klauzul generalnych przez podmioty kierowniczego typu stosowania prawa, stojące „bliżej” bezpośredniej działalności politycznej oraz zarządzające określonym wycinkiem rzeczywistości społecznej, w większym stopniu uwzględniać będzie bezpośrednio państwowy punkt widzenia. Treść kryteriów pozaprawnych ustalana więc będzie tutaj przede wszystkim w oparciu o (czasem nawet konkretne) dyrektywy polityczne ośrodków władzy państwowej.

To w miarę jednoznaczne stwierdzenie wymaga jednak skonfrontowania z różnymi działaniami, które w jakimś sensie łączą cechy obu typów stosowania prawa. Pozwoli to, jak się wydaje, na ustalenie przybliżonego stopnia związania podmiotu stosującego prawo różnymi dyrektywami kierunkowymi. Najpierw dokonane zostanie więc porównanie pomiędzy decyzjami organów sądowych (SN oraz NSA) a decyzjami administracyjnymi, następnie porównanie pomiędzy decyzjami SN a GKA, uzupełnione obserwacjami stosunku decyzji GKA do decyzji stosowania kierowniczego (organów zarządzających gospodarką), i wreszcie, niejako dodatkowo, zasygnalizowany zostanie problem wykorzystania klauzul w decyzjach różnych sądów (sądy powszechne a SN) oraz w różnych decyzjach SN.

Zakres pracy oraz charakter zebranego materiału decyzji nie pozwala natomiast na dokładniejsze rozważenie aktów stosowania prawa przez takie organy, jak np. kierownik zakładu pracy czy komisje rozjemcze¹⁸⁹, Trybunał Ubezpieczeń Społecznych lub walne zgromadzenie spółdzielni, które dodatkowo mogłoby wzbogacić przedstawiane tutaj problemy.

2. Usytuowanie i funkcja organów administracji państwowej w ramach aparatu państwowej rzutuje na sposób interpretacji klauzuli i stwarza pewne różnice w stosunku do działań sądów w tym zakresie. Po prostu organ

¹⁸⁸ Por. W. Dawidowicz, *O stosowaniu...*, s. 74–76.

¹⁸⁹ Por. J. Jończyk, J. Wróblewski, *Stosowanie prawa w zakładzie pracy*, s. 12–15, 79–80, 82–83.

administracji jest bezpośrednim wykonawcą jakichś decyzji politycznych. I jest w tym sensie związany wyznaczonymi celami, do których spełnienia ma się przyczyniać. Jest to cecha stała, charakteryzująca wszystkie jego działania, pomimo że ulega pewnemu zróżnicowaniu w zależności od rodzaju decyzji. W większym stopniu dotyczy decyzji podejmowanych w organizatorsko-zarządzającej (aktywnej) sferze działania (np. wykonanie planu zagospodarowania przestrzennego). Natomiast w stopniu mniejszym (mniej bezpośrednim) dotyczy to decyzji tzw. dwustronnych, podejmowanych na wniosek obywatela. Przede wszystkim ten pierwszy rodzaj decyzji, z natury swojej, znajduje się w bezpośrednim związku z dyrektywami politycznymi ośrodków decyzyjnych. Zgodnie z nimi interpretowane będą powołane w tego rodzaju przepisach klauzule generalne.

Jest rzeczą charakterystyczną, że prawodawca powołuje w prawie administracyjnym przede wszystkim kryteria społeczne (np. art. 7 k.p.a.), jakby chciał dać pewną przeciwwagę owemu wyłącznie państwowemu (politycznemu) punktowi widzenia, który w działalności administracji jest dorozumiany. Koresponduje to z podniesioną wcześniej logiką odchodzenia od uznania całkowicie swobodnego tych organów (por. I.2–1 oraz II.2–7).

Zwraca uwagę fakt, iż SN rozstrzyga spory kompetencyjne pomiędzy sądami a organami administracyjnymi zwykle na korzyść tych ostatnich, motywując to np. doniosłością ich zadań społeczno-gospodarczych i oddając w ręce tych organów ustalanie znaczeń klauzul¹⁹⁰ lub ustalając, iż właśnie te organy mają ostateczne słowo w kwestiach interpretacyjnych¹⁹¹. Zwłaszcza wkraczanie sądów w sferę uznania administracyjnego, stanowiącego sferę politycznej celowości stosowania prawa, spotyka się z ujemnymi kwalifikacjami SN¹⁹² i świadczyć może o uświadomieniu istnienia jakby dwu rodzajów celowości – administracyjnej i sądowej (por. V).

Zmienia się charakter tej relacji wówczas, gdy urzeczywistniona zostaje sądowa kontrola decyzji administracyjnych (kontrola cywilnoprawnych skutków działań administracji nie może tu wystarczać¹⁹³). Zaistniała bowiem możliwość sądowej kontroli ustalonego znaczenia klauzuli oraz sposobu jej wykorzystywania w decyzji administracyjnej (oczywiście zależy od faktycznego zakresu tej kontroli). Wiele publikowanych orzeczeń NSA

¹⁹⁰ Por. np. C. 34, 175, 244, 276, 278.

¹⁹¹ Por. np. C. 246, 337.

¹⁹² Por. np. C. 226, 330; P. 47, 73, 103.

¹⁹³ Por. jednak C. 97 wraz z głosem J. Łętowskiego (25), s. 11, akcentującą wpływ sądu na praworządność działania administracji. Por. jego głosę (24), s. 487, oraz *idem*, *Administracja, prawo, orzecznictwo sądowe*, s. 212 i n. Por. też: H. Ehmkke, „Ermessen” und „unbestimmter Rechtsbegriff” im *Vernaltungsrecht*, s. 37–39.

dotyczy kontroli zastosowania klauzul: z art. 7 k.p.a. oraz współdziałającej z nimi klauzuli zasad współżycia społecznego. Komplikuje to oddzielenie ingerencji sądu w sferę celowości i sferę legalności¹⁹⁴, skoro z ustaleniem znaczenia klauzuli wiąże się jakaś celowość, a spotyka się orzeczenia NSA kwestionujące sposób interpretacji samej klauzuli¹⁹⁵. Można powiedzieć, że kontrola legalności przy klauzulach generalnych zostaje rozszerzona na kontrolę prawnych podstaw celowości.

NSA połączony jest z SN m.in. stosunkiem nadzoru judykacyjnego, wykonywanego m.in. przez rozpoznawanie przez SN rewizji nadzwyczajnej od orzeczeń NSA. Dodatkowo wzmacnia to konieczność uwzględnienia w każdej decyzji NSA kryterium interesu PRL (jako możliwej podstawy takiej rewizji).

Z ograniczonego materiału decyzji (kilkuletnia zaledwie praktyka NSA, nieporównywalna ilość zastosowań klauzul generalnych w stosunku do całości orzecznictwa SN) można jednak wysunąć ostrożny wniosek o braku podstawowych różnic w posługiwaniu się klauzulami generalnymi, a zwłaszcza w ich interpretowaniu, pomiędzy działaniami SN i NSA. Pewna specyfika związana jest z odmiennością klauzul formułowanych w prawie administracyjnym.

Obok podstawowych klauzul zawartych w k.p.a. (zwłaszcza w jego art. 7): interesu społecznego oraz słusznego interesu obywatela, które podobnie jak zasady współżycia społecznego w prawie cywilnym, służą do ustalenia znaczeń innych kryteriów ocennych¹⁹⁶, w orzecznictwie NSA bywają wykorzystywane także kryteria pochodzące z różnych ustaw szczególnych. Należą do nich: względy życiowe i społeczne, społeczne potrzeby, interes ogólnospołeczny, cele produkcji, opłacalność produkcji, racjonalność gospodarowanie itp.¹⁹⁷

Na podstawie tych ustaw, a także na podstawie k.c. stosowane są klauzule cywilnoprawne (głównie z art. 4 oraz 5 k.c.) i mają one także wpływ na treść klauzul prawa administracyjnego¹⁹⁸. Stanowią one przy tym często wspólnie z klauzulami z art. 7 k.p.a. kryterium rozstrzygania¹⁹⁹. Podstawową rolę odgrywają wśród tych kryteriów zasady współżycia społecznego,

¹⁹⁴ Por. glosa: B. Wierzbowskiego (68) oraz M. Wyrzykowski (71) nawiązująca do praktyki działania Naczelnego Trybunału Administracyjnego. Por. też: J. Łętowski, *Administracja...*, s. 221–223.

¹⁹⁵ Por. np. NSA. 11.

¹⁹⁶ Por. np. NSA. 16, 18.

¹⁹⁷ Co do kryteriów gospodarczych por. NSA. 2, 16; co do kryteriów względów społecznych czy życiowych – por. NSA. 3, 13.

¹⁹⁸ Por. C. 188 a NSA. 8.

¹⁹⁹ Por. NSA. 14, 17, 6, 8, 9, 15, 16.

które mogą dookreślać w praktyce stosowania prawa klauzule interesu społecznego oraz słusznego interesu strony²⁰⁰.

Nie są natomiast w zasadzie wykorzystywane (nie znaleziono takiego przypadku w orzecznictwie NSA) kryteria podane w art. 6 k.p.a. – interes ludu pracującego oraz zadania budownictwa socjalistycznego. Chociaż jest to niewątpliwie zagadnienie złożone, wydaje się, że brak tych zwrotów w praktyce orzeczniczej może być wytłumaczony tym, iż kryteria te są w sumie porównywalne z kryterium interesu społecznego, które daje się łatwiej operacjonalizować jako element dopełniający treść normy skierowanej do organów administracyjnych, a to z racji bardziej konkretnej formy art. 7 k.p.a. Kryteria z art. 6 k.p.a. stanowią rodzaj deklaracji ideologicznej prawodawcy dotyczącej działań administracji państwowej w ogóle.

Z punktu widzenia uczynionych wcześniej rozróżnień kontrola NSA nad decyzjami administracyjnymi w pewnym sensie oddala te ostatnie (jako całość) od typu kierowniczego stosowania prawa, a zwłaszcza powoduje, iż w decyzjach administracyjnych, obok kryteriów płynących z aktualnych dyrektyw politycznych, uwzględniane są także kryteria społeczne (moralne), jeżeli powołane są w postaci klauzuli generalnej.

3. Złożone są także relacje pomiędzy opartymi na klauzulach decyzjami SN oraz GKA. O niektórych zagadnieniach była już mowa w tej pracy głównie przy charakterystyce ustalania treści kryteriów gospodarczych (por. IV.2a–4). Różnice modelowe wynikają tutaj, podobnie jak przy decyzjach administracyjnych, z usytuowania (podległość naczelnemu organowi administracyjnemu) oraz zadań arbitrażu (por. art. 1 P.A.G.)²⁰¹. W zakresie funkcji orzekania (mniejsze znaczenie dla problematyki klauzul generalnych mają funkcje mediacyjne czy sygnalizacyjne) brak jest zasady niezawisłości arbitrów. Wskazuje to na łączenie cech typu sądowego i kierowniczego. Z tym ostatnim bowiem związana jest przypisywana arbitrażowi także funkcja zarządzania gospodarką²⁰².

Cechy powyższe znajdują swoje odzwierciedlenie w wykorzystywaniu klauzul. Do najistotniejszych cech należą tutaj: związek ustalania hierarchii wartości gospodarczych oraz interpretacji klauzul z przyjętym i realizowanym modelem kierowania gospodarką (por. IV.2); preferowanie kryteriów

²⁰⁰ Por. np. NSA. 5, 8, 11.

²⁰¹ Por. M. Tyczka, *Istota orzeczeń arbitrażowych*, s. 135, 308 i n.; S. Włodyka, *Arbitraż gospodarczy*, s. 45–47, 59–69; C. Żulawska, *Klauzule...*, s. 265–266.

²⁰² Por. Z. Resich, *Nauka o organach ochrony prawnej*, s. 89; M. Madey, A. Stelmachowski, *Zarys...*, s. 78–80; J. Wiszniewski, *Prawo gospodarcze*, s. 307–310.

odczytywanych ogólnie, w rodzaju interesu ogólnospołecznego lub interesu gospodarki narodowej, nad interesami poszczególnych jednostek gospodarczych (z wyjątkiem okresów, w których następuje wyraźniejsza decentralizacja zarządzania gospodarką – por. IV.2a–4); przełamywanie klasycznych zasad prawa cywilnego poprzez kryteria klauzul przy równoległym uzależnieniu interpretacji klauzul od zasad ustrojowych, zwłaszcza zasady planowania oraz zasady szczególnej ochrony własności społecznej (por. IV.3b–2); częste powoływanie obok klauzul ustawowych (głównie k.c.) także zwrotów konkretyzujących te klauzule, zawartych w aktach wykonawczych²⁰³, bądź nawet (incydentalnie) powoływanie wyłącznie takich zwrotów z aktów wykonawczych²⁰⁴ (związane to jest z rolą tych aktów wynikającą z art. 2 czy 384 k.c.); liczne wypadki łącznego powoływania różnie nazwanych kryteriów, przy czym zwykle kryteria polityczne wspomagają tutaj znaczenie kryteriów gospodarczych (por. IV.2a–4).

Najistotniejsze kryteria oceniające stosowane przez komisje arbitrażowe zawarte są w art. 386 k.c. Obserwacja funkcjonowania tego przepisu wskazuje na powszechne traktowanie wszystkich klauzul tutaj umieszczonych w sposób łączny. Regułą jest bowiem, że albo orzeczenie wymienia te wszystkie kryteria²⁰⁵, albo powołuje ogólnie obowiązek współdziałania bez wymieniania tych kryteriów²⁰⁶, albo nazywa wszystkie te kryteria wspólnym mianem interesu gospodarki narodowej²⁰⁷. Niejednokrotnie zamiast powołania k.c. komisja odwołuje się do przepisów P.A.G. zawierających kryteria podobne²⁰⁸.

Rola klauzul art. 386 k.c. w prawie obrotu uspołecznionego podobna jest do roli art. 5 czy 58 k.c. w cywilnym obrocie powszechnym. Tutaj są one brane pod uwagę jako podstawa treści różnych decyzji prawnych wprowadzonych z przepisów tego prawa (także pozakodeksowych). Często rozszerzają treść innych norm prawnych²⁰⁹. Trzeba jednak stwierdzić, że GKA nie nadużywa argumentacji aksjologicznej poprzez wykorzystywanie tych kryteriów i często nawet glosy wskazują brak ich w decyzji, przy możliwości ich zastosowania²¹⁰.

²⁰³ Por. np. GKA. 30, 32, 56. Por. też: K. Korzan, glosa (19).

²⁰⁴ Por. np. GKA. 17, 49.

²⁰⁵ Por. np. GKA. 25, 54.

²⁰⁶ Por. np. GKA. 23, 33, 41, 50, 31, 32. Niekiedy ma miejsce sytuacja odwrotna: są kryteria z art. 386 k.c., a nie ma powołanego przepisu (por. GKA. 27, 49, 53).

²⁰⁷ Por. np. GKA. 19, 29, 38, 42, 46, 49.

²⁰⁸ Por. np. GKA. 61.

²⁰⁹ Por. J. Trojanek, *Obowiązek...*, s. 82.

²¹⁰ Por. np. glosy: P. Bubińskiej (4), W. Bagińskiego (1), A. Majchrowskiej (29), W. Siudy (41), J. Strzępki (47), I. Weissa (67).

Orzecznictwo GKA, chociaż przedsiębrane w „sposób” sądowy, odznacza się cechami dyspozycyjności wobec centralnych organów administrujących gospodarką. Nie przeszkadza to wprawdzie możliwości orzekania o obowiązywaniu niektórych poleceń tych organów w stosunku do działań poszczególnych jednostek gospodarki społecznej (zwłaszcza w okresach preferowania modelu decentralistycznego)²¹¹, niemniej GKA jest planistycznymi lub podejmowanymi w wykonaniu planu ustaleniami tych organów związana i w oparciu także o nie podejmuje decyzje. Jej pozycja zależy właśnie od modelu kierowania gospodarką i może zbliżać się bardziej do pozycji organu administracji (wówczas, mając na względzie gospodarczą działalność państwa socjalistycznego, bardziej uzależniona jest także od wspomnianych wcześniej dyrektyw politycznych) lub do organów sądowych w uwzględnianiu rodzaju celowości stosowania prawa poprzez wykorzystywanie klauzul generalnych. Nie przejmuje jednak cech wyłącznie kierowniczego typu stosowania prawa.

4. Porównania pomiędzy decyzjami opartymi na klauzulach generalnych można odnosić także do instancyjnie hierarchicznego podporządkowania organów w ramach pionu sądowego (rodzaj instancji oraz stopnia organizacji sądownictwa²¹²).

Sprawą podstawową są tutaj odmienności toku, a zwłaszcza celu racjonalizacji decyzji przez instancje podstawowe oraz instancje rewizyjne, a zwłaszcza przez SN. Przy przyjęciu bowiem, że wszystkie podmioty zainteresowane są w odbiorze decyzji przez opinię publiczną, adresatów decyzji, a także inne podmioty decyzyjne (sądy), wskazać należy na odrębność w ramach tego ostatniego odniesienia. W sądach pierwszej instancji jednym z podstawowych celów racjonalizacji decyzji jest przekonanie podmiotów instancji wyższych co do trafności decyzji. Argumentacja aksjologiczna (ta nas najbardziej przy ustalaniu znaczenia klauzul interesuje), wykazująca społeczną słuszność decyzji²¹³, korygowana jest tutaj w jakimś sensie przez przewidywanie reakcji instancji nadrzędnej. Przewidywanie to, w kontekście zastosowania klauzuli, brać musi pod uwagę argumentację i wybory ocenne dokonywane przez tamte instancje. Szczególne znaczenie ma tutaj argumentacja w publikowanych orzeczeniach SN.

W działaniach instancji rewizyjnej, a zwłaszcza SN, brak jest takiego bezpośredniego odniesienia. Większą rolę ma oryginalna interpretacja klauzuli

²¹¹ Por. np. GKA. 8, 65.

²¹² Por. Z. Resich, *Nauka...*, s. 79–80.

²¹³ Ch. Perelman uważa, że sądy I instancji kierują się przede wszystkim słusznością decyzji, natomiast sąd kasacyjny – zgodnością z prawem i spójnością systemu prawa (por. *Logika...*, s. 227). Por. na ten temat: K. Piasecki, *Wyrok pierwszej instancji w procesie cywilnym*, szczeg. s. 129–131.

(autorytet faktyczny, spleciony z argumentem racjonalności, wiąże się tutaj ponadto z autorytetem instytucjonalnym²¹⁴). Skorelowane to musi być jeszcze przynajmniej z kryterium interesu PRL, skoro wchodzi w rachubę rewizja nadzwyczajna. Stąd też to właśnie w decyzjach SN spotyka się bardziej uogólnioną interpretację klauzul oraz bardziej autorytatywne orzekanie o treści danych kryteriów pozaprawnych.

Najogólniej mówiąc, decyzje sądów powszechnych, a zwłaszcza sądów I instancji, operujące klauzulami cechuje większa ostrożność (zakładamy, że można to stwierdzić na podstawie opisu decyzji sądów powszechnych w decyzjach SN). Idzie tutaj nie tylko o zewnętrznie uchwytną częstotliwość występowania klauzul w orzeczeniach²¹⁵ (statystyka, nie dość, że trudna do pomiaru, to i tak nie powiedzialaby wiele o sposobach i wadze argumentacji ocennej w orzeczeniach). Ostrożność należy rozumieć tutaj jako mniej abstrakcyjne, a bardziej związane z konkretnym stanem faktycznym wyjaśnianie treści danego kryterium pozaprawnego²¹⁶ (brak wypowiedzi uogólnionych), jako występowanie wzmocnienia zastosowania danej klauzuli przez wsparcie innymi argumentami pozaprawnymi²¹⁷, jako traktowanie kryterium pozaprawnego jako kryterium dodatkowego, wspomagającego działanie kryteriów prawnych, a nie jako jedyne kryterium rozstrzygnięcia²¹⁸ itp.

Łatwo wytłumaczalne jest w tym kontekście istnienie sformułowanych przez SN zarzutów niewłaściwego uzasadnienia decyzji co do uwzględnienia kryteriów pozaprawnych²¹⁹, a także zarzutów niewłaściwego, tzn. niezgodnego z odczytaniem treści klauzuli przez SN, ustalenia jej znaczenia przez sądy powszechne (wyprowadzenie przez SN odmiennej oceny z danego kryterium pozaprawnego)²²⁰.

5. O odczuwaniu trudności (niepewności) w prawidłowym ustalaniu znaczenia klauzul świadczyć może analiza stawianych przez sąd rewizyjny zagadnień prawnych do rozstrzygnięcia SN (wśród pytań dotyczących klauzul znajdują się także pytania stawiane przez skład 3 sędziów SN składowi 7 sędziów SN²²¹).

²¹⁴ Por. o tych autorytetach: J. Wróblewski, *Stosowanie prawa przez Sąd Najwyższy*, s. 33.

²¹⁵ Łatwo byloby podać przykłady, w których sądy powszechne nie korzystają z klauzuli, a czyni to SN (np. C. 266, 321, 324, 88, 231).

²¹⁶ Por. np. C. 146.

²¹⁷ Por. np. C. 99.

²¹⁸ Por. np. P. 49.

²¹⁹ Por. np. C. 321, 176, 146, 182.

²²⁰ Por. np. C. 87, 15, 5, 172, 167, 247, 93; P. 53. Por. też: GKA. 52 z głosą J. Łopuskiego (26).

²²¹ Por. np. P. 62.

Można dostrzec pewne powtarzające się cechy tych pytań. Najczęściej dotyczą one klauzuli zasad współżycia społecznego, zdecydowanie mniej innych klauzul (świadczy to o szerokości oraz ogólności odesłania przez tę klauzulę). Zapytania dotyczą zarówno kwestii, czy dana klauzula może być zastosowana w danym procesie decyzyjnym (czy coś „podlega ocenie”, czy „może podlegać ocenie” z punktu widzenia danych kryteriów)²²², jak i bezpośrednio kwestii, czy dany ogólnie opisany stan faktyczny jest zgodny (niezgodny) z danym kryterium pozaprawnym²²³. Z pytaniami pierwszego rodzaju łączą się pytania o rolę klauzuli w konkretnej decyzji²²⁴, a zwłaszcza o skutki, jakie mogą powodować klauzule dla dyspozycji decyzji skierowanej do konkretnych adresatów²²⁵. Obok pytań wprost o znaczenie klauzul spotkać można także takie pytania, które zawierają sugestię własnego rozumienia (jest to pytanie jakby o sprawdzenie własnej interpretacji klauzuli lub własnej koncepcji roli klauzuli w decyzji)²²⁶.

Na podstawie obserwacji odpowiedzi SN na te pytania stwierdzić można ogólnie, iż pytania o wyjaśnienie treści klauzuli nie są chętnie widziane. W sytuacji skrajnej odpowiedź może polegać na wskazaniu, że pytanie takie nie jest zagadnieniem prawnym, lecz żądaniem rozstrzygnięcia konkretnej sprawy²²⁷. Najczęściej jednak stawiane są podmiotom pytającym zarzuty oscylujące zwykle wokół zbytnej ogólności pytania uniemożliwiającej bezpośrednią i ścisłą odpowiedź przede wszystkim z powodu niedostatecznego opisu kontekstu sytuacyjnego zastosowania klauzuli²²⁸ (niekiedy odpowiadający samodzielnie określa najistotniejsze elementy sytuacji faktycznej, od której uzależnione jest wykorzystanie odpowiedzi²²⁹). Efektem takiego stanu rzeczy może być odpowiedź jedynie na tę część pytania, która nie nawiązuje do klauzuli generalnej²³⁰, odpowiedź „uciekająca” od problematyki klauzul poprzez analizę jedynie argumentów prawnych pytania („niezauważenie” klauzuli w pytaniu)²³¹ lub odpowiedź „ostrożna”, wyjaśniająca znaczenie klauzuli w zależności od innych zjawisk lub w trybie przypuszczającym („może” oznaczać, doprowadzić itd.)²³². Niekiedy

²²² Por. np. C. 329, 206, 194.

²²³ Por. np. C. 28, 83, 152, 177, 292, 357, 155, 173; P. 9, 17, 27, 36, 39, 48, 51, 56.

²²⁴ Por. np. P. 9, 86.

²²⁵ Por. np. C. 353.

²²⁶ Por. np. C. 26.

²²⁷ Por. np. C. 27.

²²⁸ Por. np. C. 292; P. 77, 89.

²²⁹ Por. np. P. 39, 106.

²³⁰ Por. np. C. 28.

²³¹ Por. np. C. 152; P. 56.

²³² Por. np. C. 162.

odpowieź ogólną łączy się z podawaniem wyjątków, które mogłyby podmiotowi pytającemu pomóc w kwalifikacji danego stanu faktycznego²³³.

Wydaje się, że najdokładniejszych odpowiedzi doczekują się te za pytania, które zawierają propozycję (sugestię) własnego rozstrzygnięcia problemu w postaci chociażby samodzielnej analizy elementów poszczególnych kryteriów, a ponadto które omawiają zasadnicze elementy stanu faktycznego uzasadniające pytanie. Pozwalają one bowiem na podanie oceny dostatecznie skonkretyzowanej dla potrzeb rozstrzygnięcia. Jednocześnie spotkać można w takich przypadkach rozwinięcie problematyki aksjologicznej w odpowiedzi, co znacznie ułatwia podjęcie późniejszej decyzji nie tylko podmiotowi pytającemu.

Analiza relacji pomiędzy różnymi instancjami sądowymi nie może pominać instytucji wytycznych wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej (obecnie wytycznych w zakresie wykładni prawa i praktyki sądowej), które są zasadniczym elementem ujednoczenia praktyki stosowania prawa, także w kontekście wykorzystywania konstrukcji klauzul generalnych.

Z racji tego, że wytyczne dotyczą zwykle stosowania norm całej instytucji prawnej, „zatrzymując się” na poziomie bliższego dookreślenia ogólnych norm prawnych, i nie dotyczą konkretnych stanów faktycznych (lecz stanów możliwych lub zespołu stanów najczęściej występujących w dotychczasowej praktyce orzeczniczej)²³⁴, miejsce klauzul będzie w ich ramach specyficzne.

Biorąc pod uwagę obecność kryteriów pozaprawnych, wyróżnić można dwa sposoby ich uwzględniania. Pierwszym będzie zgromadzenie różnych kryteriów we „wstępie do wytycznych” (co ma zwracać uwagę na doniosłość społeczną rozstrzyganego zagadnienia i ewentualnie na wykorzystanie funkcjonalnych dyrektyw wykładni), przy braku wyraźnego odwoływania się do nich w dalszych częściach wytycznych²³⁵. Natomiast drugim będzie szczegółowa analiza w całych wytycznych roli i treści danych kryteriów pozaprawnych w stosowaniu norm danej lub danych instytucji prawnych²³⁶. Ponadto właśnie w wytycznych dotyczących stosowania klauzul ma miejsce zwykle najwyraźniejsze powoływanie się na cele lub funkcje danych przepisów, co powoduje albo odwoływanie się do zasad ustrojowych, albo do polityki państwa w zakresie danych stosunków społecznych²³⁷. Widać więc tutaj rolę tych ostatecznych kryteriów wyborów aksjologicznych (meta-klauzul) przy stosowaniu klauzul generalnych (por. IV/3c–2 oraz V).

²³³ Por. np. C. 28; P. 17, 62.

²³⁴ O cechach wytycznych por. S. Włodyka, *Wiążąca wykładnia prawa*, s. 101 i n.

²³⁵ Por. np. P. 32; C. 133.

²³⁶ Por. np. C. 299, 222.

²³⁷ Por. np. C. 179.

3f. Rodzaj gałęzi prawa

1. Na wstępie należy ponowić zastrzeżenia wypowiedziane wcześniej (por. II.2–1) oraz stwierdzić, iż także obserwacja funkcjonowania klauzul generalnych w procesach stosowania prawa nie daje wystarczających podstaw do formułowania twierdzeń na temat nowych ustaleń w podziałach gałęziowych systemu prawa. Dostrzeżona wcześniej (por. IV.2a oraz 2b) wymiennosc poszczególnych nazw klauzul w decyzjach, różne odczytywanie tak samo nazwanych kryteriów, współgranie ustalonej treści klauzul ze wspólnymi dla całego systemu prawa zasadami ustrojowymi itp. odrywa zastosowanie i interpretację klauzul od właściwości poszczególnych gałęzi prawa. Dodatkowo twierdzenie to wzmocnione jest przez fakt międzygałęziowości niektórych klauzul (por. II.3–3). Istniejące zaś klauzule, charakterystyczne dla przepisów danych gałęzi, mogą być stosowane także w innych działach prawa. Dotyczy to nawet, chociaż nie w stopniu powszechnym, tak specjalnej konstrukcji, jaką jest społeczne niebezpieczeństwo czynu (por. niżej – 3).

W obserwacji powiązań międzygałęziowych zwraca uwagę, nie tylko przy formułowaniu, ale także przy funkcjonowaniu klauzul, wpływ prawa cywilnego na klauzule innych działów powiązanych z nim przedmiotem lub metodą regulacji (tzn. prawa rodzinnego, pracy czy obrotu uspołecznionego). Nie można wprawdzie nie zauważyć pewnej autonomii poszczególnych gałęzi w tym względzie czy też wpływów odwrotnych (np. wpływu zasad prawa obrotu uspołecznionego na stosunki cywilnoprawne między sektorem uspołecznionym i nieuspołecznionym czy nawet w samym obrocie nieuspołecznionym²³⁸), jednak są one nieporównanie mniej liczne i doniosłe niż ten podstawowy kierunek wpływu.

2. Interesujące pod podanym wyżej względem mogą być spostrzeżenia no temat relacji pomiędzy wykorzystaniem klauzul generalnych w stosowaniu prawa cywilnego i rodzinnego.

Brak typowej części ogólnej k.r.o. powoduje konieczność posilkowego wykorzystywania klauzul generalnych k.c. przy stosowaniu prawa rodzinnego (dotyczy to zwłaszcza klauzul zawartych w części ogólnej k.c., a szczególną rolę pełnią znów zasady współżycia społecznego z art. 5²³⁹). Jednocześnie odrębności stosunków rodzinnych (por. II.2–4) powodują, że operuje się tutaj prawie wyłącznie ocenami moralnymi. Brak decydującej roli kryteriów gospodarczych może być związany z utratą dominującego

²³⁸ Por. np. C. 124, 347. Por. też: C. Żuławska, glosa (75), s. 547–548.

²³⁹ Por. np. C. 86, 159, 154, 294.

znaczenia czynnika majątkowego w tej sferze²⁴⁰. Brak jest też odwołań samoistnych do ocen politycznych. Zwraca natomiast uwagę odwoływanie się do konstytucyjnych zasad prawa, takich jak zasada ochrony rodziny czy dziecka²⁴¹, co koresponduje na gruncie tego prawa z klauzulami dobra rodziny oraz dobra dziecka. Brak jest jakichś zasadniczych różnic pomiędzy sposobami wykorzystania kryteriów pozaprawnych w poszczególnych okresach istnienia PRL (a więc brak jest m.in. bezpośredniego związku pomiędzy wypowiedzianymi tu ocenami a zmianami sytuacji polityczno-społecznej). Innymi słowy, całość praktyki posługiwania się klauzulami ma tutaj charakter bardziej jednorodny.

Prawo rodzinne posiada tutaj zatem pozycję w pewnym sensie specyficzną. W innych działach prawa, „związanych” z prawem cywilnym, np. w wielu instytucjach prawa pracy, więzi, o których była mowa na początku tego paragrafu, będą mocniejsze²⁴².

Z racji już wcześniejszego ogólnego przedstawienia problematyki stosowania klauzul prawa administracyjnego (por. IV.3e–2) teraz postawić można inne pytanie – czy można zaobserwować jakieś związki pomiędzy stosowaniem klauzul prawa cywilnego (a raczej ogólnymi cechami stosowania prawa we wszystkich omawianych dotychczas działach) oraz stosowaniem klauzul prawa karnego?

3. Prawo karne wykazuje szereg istotnych odrębności zarówno pod kątem regulacji normatywnej, jak i stosowania przepisów. O najistotniejszych właściwościach była już mowa wcześniej (por. II.2–8). Powodują one, iż o występowaniu konstrukcji klauzul generalnych w procesach stosowania tego prawa można mówić tylko w określonym sensie. Nie oznacza to rzecz jasna niedostrzegania swobody decyzyjnej sądu karnego. Nie można bowiem pominąć istnienia w przepisach prawa karnego zwrotów nieokreślonych znaczeniowo, w tym także zwrotów ocennych (por. II.2–8). Trudno byłoby jednakże ustalić konsekwencje klauzul w stosowaniu prawa karnego dokładnie na wzór prawa cywilnego. Wynika to przede wszystkim z charakteru sankcjonowanej normy prawnokarnej, operującej zakazem zachowania się, oraz z braku konstrukcji typowego stosunku prawnego pomiędzy adresatami tego prawa²⁴³. Analiza stosowania tego prawa napotyka jednak zjawiska, które mają wiele punktów styecznych

²⁴⁰ Niekiedy podkreślana jest wyjątkowość brania pod uwagę tego czynnika (por. C. 294, 307).

²⁴¹ Por. np. C. 319, 133.

²⁴² Por. T. Zieliński, *Klauzule generalne w prawie pracy*, s. 4, 11–13 (dotyczy to zwłaszcza stosowania przepisów obu działów prawa).

²⁴³ Por. Z. Ziemiński, *Problemy...*, s. 335.

z wykorzystywaniem typowych klauzul generalnych. Najistotniejszą rolę pełni tutaj odesłanie do społecznego niebezpieczeństwa czynu.

Kategoria ta spełnia w stosowaniu norm prawa karnego dwie ważne role. Podobnie jak typowe klauzule, wpływa ona na treść decyzji dowodowej w sensie ustalenia, czy dany czyn jest czynem społecznie niebezpiecznym (ocena zgodności ustalonego stanu faktycznego z zespołem kryteriów nieokreślonych prawnie) na podstawie art. 1 czy 26 § 1 k.k. W roli tej jest kategorią w pewnym sensie wewnętrzną systemu prawa, tzn. wchodząc w skład ustawowych znamion, przestępstwo jest kryterium przesądzającym o przestępczości czynu w tych wypadkach, gdy czyn jest jednocześnie zabroniony przez ustawę. Ponadto kategoria ta pełni także rolę kryterium wyboru konsekwencji (kwalifikowania prawnego danego zachowania), stanowiąc jeden z elementów kierujących uznaniem sądowe co do wymiaru kary (miarkowania) w ustawowych ramach na podstawie art. 50 § 1 k.k. (orzeczenia podkreślają, że jest to jedno z wielu równorzędnych kryteriów)²⁴⁴. W obu tych podstawowych rolach w uzasadnieniu podjętej decyzji kryterium to powinno mieć jednakową, ogólną treść pozaprawną²⁴⁵.

W obu wyżej określonych rolach w procesie stosowania prawa odesłanie to jest stopniowalne. Przyjmuje się bowiem, że już zakazanie jakiegoś czynu zawiera *ex ante* modelową postać ogólną społecznego niebezpieczeństwa czynu²⁴⁶, którego stopień może być ponadto, także ogólnie, określony w odmianach typu podstawowego przestępstwa (np. w dalszych paragrafach danego artykułu). Zadaniem podmiotu stosującego prawo jest ustalenie, czy w konkretnym przypadku czyn jest rzeczywiście społecznie niebezpieczny, tzn. czy jest groźny dla ogólnie rozumianych wartości społecznych, oraz ustalenie stopnia tego niebezpieczeństwa. Dlatego też problematyka stopniowania społecznego niebezpieczeństwa zajmuje dużo miejsca w różnego rodzaju orzeczeniach²⁴⁷, a szczególnie ważne wydaje się być ustalenie katalogu okoliczności, które decydują o samej kwalifikacji czynu jako niebezpiecznego oraz o stopniu tego niebezpieczeństwa²⁴⁸. Orzeczenia nie zawierają katalogu ocen, lecz określają bliżej źródła, same okoliczności, które wpływają na podejmowane oceny. Jedną z tych okoliczności jest społeczna szkodliwość (w sensie zaszłych skutków danego

²⁴⁴ Por. np. K. 11, 13.

²⁴⁵ Konieczność przyjęcia jednolitego znaczenia tego odesłania podkreślają niektóre orzeczenia, np. K. 25. Por. też: W. Kubala, glosa (20).

²⁴⁶ Por. K. Buchała, *Prawo...*, s. 201; I. Andrejew, *Polskie...*, s. 92–93. Por. też: K. 7, 20, 21.

²⁴⁷ Por. np. K. 5, 19, 21, 28, 30, 34.

²⁴⁸ Por. np. K. 5, 16, 18, 22, 23, 24, 31.

czynu), która niekiedy uzyskuje rolę samodzielnego, zastępującego kategorię społecznego niebezpieczeństwa, kryterium²⁴⁹.

Klauzula społecznego niebezpieczeństwa czynu jest najszerszym odesłaniem w prawie karnym w podwójnym tego słowa znaczeniu. Po pierwsze dlatego, że występuje ona przy ocenie każdego rozstrzyganego przypadku, tzn. jest wykazana, założona lub uprawdopodobniona²⁵⁰ (choć nie zawsze widoczna w uzasadnieniu) także tam, gdzie poszczególne normy zawierają samodzielnie inne pozaprawne kryteria ocenne (np. w art. 130, 132, 135, 179 § 2, 194, 195, 246, 271 k.k.). W takich przypadkach może mieć miejsce nakładanie się obu tych kryteriów pozaprawnych. Po drugie natomiast, ponieważ zależnie od kryteriów poszczególnych norm odesłanie to może powodować oceny polityczne, gospodarcze czy moralne (trzeba jednak powiedzieć, że rzadko sąd karny w sposób jawny wyraża swoje preferencje moralne w uzasadnieniach²⁵¹). Jest to więc odesłanie do ogółu wartości pozaprawnych, mieszczące się w nurcie podstawowego typu odesłania w systemie naszego prawa, tzn. odesłania do ogólnie rozumianego interesu społecznego (por. IV.2a–2). Stwierdzić jednak należy, że w odróżnieniu od klauzul innych gałęzi prawa, odesłanie do kryterium społecznego niebezpieczeństwa wymaga ocen powiązanych ściśle z określonym stanem faktycznym i związek ten jest w orzeczeniach wykazywany.

Preferencje widoczne są natomiast bardziej przy innych kryteriach stosowanych w prawie karnym – np. przy interesach politycznych i gospodarczych PRL, przy kryterium dobra społecznego czy zasadach porządku prawnego²⁵². Występują w stosowaniu prawa tego działu próby dookreślenia tych kryteriów²⁵³.

Odrębność prawnokarnej metody ujmowania form klauzul tutaj występujących, a także roli kategorii społecznego niebezpieczeństwa czynu nie wyklucza jednak możliwości stosowania przez sądy karne klauzul ogólnosystemowych. Okazuje się, że pozaprawność kryteriów powoływanych w formie klauzul zbliża stosowanie norm wszystkich gałęzi prawa, a ustalenie treści tych kryteriów może być wykorzystywane przy ocenie różnych rodzajów zachowań²⁵⁴. Zasady współzycia społecznego wykorzy-

²⁴⁹ Por. np. K. 10, 28.

²⁵⁰ Por. np. K. 6.

²⁵¹ Por. np. K. 33. Por. też: L. Tyszkiewicz, glosa (64).

²⁵² Por. np. K. 12, 17, 27.

²⁵³ Por. np. K. 32, 26, 27.

²⁵⁴ Np. kierowanie się zasadami tytułu k.c. „czynny niedozwolone” przy ustalaniu wysokości odszkodowania (por. K. 6). Por. też: Z. Ziemiński, *Argumentacje...*, s. 100–102; A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 319.

stane mogą być przez sąd karny jako pomocnicze kryteria oceny zachowań²⁵⁵, szczególnie szkodliwość społeczna może być ustalona w oparciu o kryterium interesu społecznego społeczeństwa ludowego²⁵⁶, zaś względy słuszności mogą mieć znaczenie przy wymiarze kary²⁵⁷. Z kolei ustalenie przez sąd karny społecznego niebezpieczeństwa czynu nie pozostaje bez wpływu na kwalifikację zachowań przez sąd cywilny w oparciu o „własne” kryteria pozaprawne²⁵⁸, pomimo że wskazany związek nie jest automatyczny (czemu niekiedy daje się wyraz poprzez zastrzeżenie, iż ocena sądu cywilnego powinna być dokonana niezależnie od oceny sądu karnego²⁵⁹).

Można więc zaobserwować związki pomiędzy odczytywaniem treści klauzul generalnych w prawie karnym i prawie cywilnym. Trudno byłoby jednak mówić o automatycznej przekładalności tej treści czy też jednakowych sposobach użycia klauzul w procesie decyzyjnym w obu tych działach. Wiąże się to z pewnością z obowiązującą w dalszym ciągu w naszej kulturze prawnej rolą argumentów *stricti iuris* w galezi prawa karnego.

²⁵⁵ Por. np. K. 15, 9, 2. Por. też: K. 9 z glosą R. Szarka (50).

²⁵⁶ Por. np. K. 1.

²⁵⁷ Por. np. K. 3.

²⁵⁸ Por. np. P. 18, 20, 88; C. 222. Por. też: H. Rajzman, glosa (38) dotycząca związku pojęcia obrony koniecznej z kategorią celu społecznego.

²⁵⁹ Por. np. C. 186, 189, 150.

ROZDZIAŁ V

KLAUZULE GENERALNE A PRAWORZĄDNOŚĆ STOSOWANIA PRAWA

1. Obserwowana współcześnie powszechna praktyka formułowania klauzul generalnych w aktach prawnych¹ uzależnia cały obrót prawny od ocen wypowiedzianych na różnych podstawach i w różny sposób wiążących się z szeroko rozumianym systemem społeczno-politycznym. Uzależnienie to każe stawiać przy analizach prawniczych pytania o jurydyczny punkt widzenia, o możliwości zachowania pewnych wartości wewnętrznych wyrażonych w systemie prawa i charakteryzujących procesy jego stosowania.

Z cech definicyjnych klauzuli generalnej wynika, że proces stosowania prawa jest tutaj decydujący, bowiem właśnie w nim przesądza się treść klauzuli; tutaj wypowiedziana jest konkretna ocena. Dlatego też na plan pierwszy wysuwają się wewnętrzne wartości tego procesu, takie jak: pewność, obiektywność, jednolitość decyzji, bezpieczeństwo prawne, ład i porządek, normalizacja, harmonia i koordynacja postępowania, itp.² Naczelne miejsce zajmuje wartość praworządności stosowania prawa, która jest niejako warunkiem większości pozostałych.

Przy problematyce klauzul generalnych istotną rolę mógłby odgrywać wymóg praworządności tworzenia prawa (np. interesujące mogłoby być dokładniejsze zbadanie podstaw prawnych oraz skutków formułowania klauzul w aktach wykonawczych, a uwłaszcza w aktach tzw. prawa powielaczowego). Nie jest to jednak podstawowym przedmiotem rozważań w tej pracy.

Praworządność jest powszechnie uznanym wymogiem także stosowania prawa i wiąże się z wysuwaniem wielu postulatów³. Może to prowadzić do

¹ J. Esser upatruje przyczyn tworzenia klauzul w potrzebie otwartych argumentacji prawniczych w wieku XX (por. *Juristisches Argumentieren im Wandel des Rechtsfindungskonzept unseres Jahrhunderts*, s. 6).

² Por. J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 47–51, 61 i n.; J. Nowacki, *Praworządność. Wybrane problemy teoretyczne*, s. 72; G.L. Seidler, P. Tefelski, *O stosowaniu prawa*, s. 5.

³ Por. J. Nowacki, *Praworządność...*, s. 41, 72, 75; J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 376.

konstrukcji teoretycznej mówiącej, że wymóg praworządności i stosowanie prawa są tak ze sobą powiązane, że nie ma niepraworządnego stosowania prawa, a działania niepraworządne, których celem byłoby wykonanie dyspozycji normy sankcjonującej, nie byłyby w ogóle aktami stosowania prawa⁴.

Czy zatem z punktu widzenia praworządności można analizować także funkcjonowanie klauzul generalnych w procesach stosowania prawa? Jak powiązać wymóg praworządności z w naturalny sposób pojawiającą się w takich przypadkach postawą oceniającą o nieokreślonych przez prawo kryteriach?

Przy jakiegokolwiek analizie zagadnień praworządności dotykamy niezwykle złożonych kwestii pojęciowych. Tak bardzo bowiem samo pojęcie to uwikłane jest w oceny, założenia wyjściowe, cele czy rodzaj przedmiotu rozważań.

Niezależnie od tych naturalnych trudności pewna konwencja jest jednak konieczna. Może ona – jak się wydaje – polegać na przyjęciu powszechnie raczej rozróżnianych ujęć praworządności w sensie formalnym i w sensie materialnym⁵.

W uproszczeniu można powiedzieć, iż praworządność stosowania prawa w znaczeniu formalnym polega na podejmowaniu decyzji w sposób zgodny oraz o treści zgodnej z prawem (z kryteriami wyrażonymi przez prawo). Natomiast praworządność stosowania prawa w znaczeniu materialnym obejmowałaby zgodność treści decyzji nie tylko z prawem, ale także z jakimś systemem wartości pozaprawnych, zwłaszcza jeżeli samo prawo do nich odsyła.

Wydaje się, że pomimo uproszczenia całego problemu przyjęte rozumienia obu ujęć mogą służyć jako podstawa wyprowadzenia pewnych wniosków z obserwacji funkcjonowania klauzul generalnych w procesach stosowania prawa. Spróbujmy zatem rozważyć ich przydatność do analizy tych ról klauzul.

Ujęcie formalne praworządności przy stosowaniu klauzul generalnych obejmowałoby oparcie procesu decyzyjnego oraz treści decyzji na prawie obowiązującym. Od razu pojawia się trudność związana z samą istotą odesłania pozasystemowego. Odesłanie to powoduje, iż nie można stawiać tutaj warunku bezwzględnej zgodności treści decyzji z prawem, skoro kryteria pozaprawne mają w jakimś sensie korygować normy *stricti iuris*. Nacisk należy zatem położyć na oparcie samego procesu decyzyjnego na

⁴ Por. Z. Ziemiński, *Problemy...*, s. 477.

⁵ Por. np. J. Nowacki, *Praworządność...*, s. 65 i n.; J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 75 i n.; Z. Ziemiński, *Problemy...*, s. 47.

przepisach oraz właściwościach systemu prawnego w sensie podstawy kompetencyjno-proceduralnej oraz w sensie właściwości rozumowań uwzględniających przyjęty w danym systemie sposób wyprowadzenia decyzji z prawa obowiązującego („konstrukcja inferencji”)⁶. Pomimo nieopierania decyzji wyłącznie na kryteriach prawnych warunki te oznaczają kontrolowalny z systemowo-prawnych względów sposób wpływu kryteriów pozaprawnych. Biorąc pod uwagę zauważone wcześniej (głównie w rozdz. III) role klauzul w procesach stosowania prawa, niektóre z nich niewątpliwie można byłoby zakwalifikować jako niezgodne z tak rozumianym wymogiem. Należałoby do nich przede wszystkim takie szczegółowe następstwa klauzul, jak: zastosowanie klauzul bez podstawy normatywnej lub „zapożyczenie” klauzuli z przepisu wyraźnie „odległego” formalnie i treściowo od przepisu stosowanego, dokonywanie ocen bez wymieniania pozaprawnych kryteriów zawartych w przepisach lub na podstawie klauzul nieobowiązujących, „stworzenie” nowej quasi-klauzuli w akcie stosowania prawa, wykorzystywanie kryteriów pozaprawnych do formułowania decyzji *contra legem*, rezygnacja z wykładni gramatycznej, rezygnacja – z powodu klauzuli generalnej – z realizacji zasady prawdy obiektywnej w procesie modyfikowania nazw i znaczeń stosowanych klauzul, mieszanie argumentacji aksjologicznych utrudniające orientację w rzeczywistych wyborach aksjologicznych itp. Sytuacje powyższe, wskazane tutaj jedynie w postaci ogólnej, w rzeczywistości występować mogą w różnych wersjach, stopniach powszechności i intensywności. Wpływa to na ocenę realnych zagrożeń praworządności.

Jeszcze bardziej złożone byłoby zagadnienie praworządności w ujęciu materialnym. Dotyczyłoby ono przede wszystkim rozumowań związanych z ustalaniem treści klauzuli i poprzez te czynności wchodziłoby w skład kryteriów kwalifikacji procesów stosowania prawa (dotyczyłoby zatem głównie cech dostrzeżonych w rozdz. IV pracy). Ustalanie treści opuszcza jednak grunt bezpośrednich wymagań prawnych, wkracza w sferę wartościowania (wartości zewnętrznych w stosunku do prawa) i wymyka się bezpośredniej kwalifikacji z punktu widzenia zgodności procesu decyzyjnego z prawem obowiązującym. Przy stosowaniu klauzul mogłoby ono zatem oznaczać realizowanie w decyzjach podstawowych wartości, takich jak z jednej strony wartości ustrojowe, zaś z drugiej autonomiczne wartości społeczne o dostatecznej skali powszechności.

Trudno byłoby podać nawet ogólnie wskazane przypadki zagrożeń praworządności w ujęciu materialnym. Jak powiedziano, istota wartościowania

⁶ Por. J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 73.

pozaprawnego wymyka się wyłącznej kwalifikacji z punktu widzenia praworządności i wchodzi w określone, lecz różne koncepcje sprawiedliwości, słuszności czy celów polityczno-gospodarczych. Obejmuje więc założoną przez prawodawcę sferę pozaprawności, sferę swobody co do wypowiedzania konkretnych ocen oraz co do treści decyzji. Zanim zatem ustalimy rolę wymogu praworządności w ujęciu materialnym, należy odnieść rozważania do wspomnianej sfery założonej pozaprawności.

2. Prawodawca, wprowadzając klauzule do prawa, zakłada, że będą one (nie licząc konstrukcji uznania – por. I.2–2) luz decyzyjny dodatkowo wspomagać lub wprost kreować. Sam luz jest wprawdzie immanentną cechą procesu stosowania prawa w ogóle, niezależnie od tego, czy w stosowanych przepisach prawnych znajdują się zwroty nieokreślone lub klauzule generalne (por. III.1–3), jednakże wystąpienie klauzuli dodatkowo kwalifikuje swobodę w procesie decyzyjnym, kreuje zaś ten jej rodzaj, który wiąże się z ustaleniem treści samej klauzuli. Prawodawca na wystąpienie tych ogólnych skutków sformułowania klauzul musi się przynajmniej godzić.

Zakłada on więc m.in. wywołanie powszechnej postawy oceniającej w procesie stosowania prawa, względność ukierunkowania na dane kryteria oraz związaną z tym możliwość wypowiedzania ocen subiektywnych, możliwość ukształtowania się trwalszych, pozaprawnych sposobów wypowiedzania ocen (takich jak np. uogólnione odczytanie kryteriów w warunkach założenia ideologicznego o nadrzędności interesu ogólnego nad indywidualnym czy aksjomatyzacja z jednej, a instrumentalizacja ocen z drugiej strony). Prawodawca może ponadto przewidywać pewne role klauzul generalnych w poszczególnych działaniach procesu stosowania prawa (np. możliwe „zapózyczenie” klauzul z przepisów dopełniających, rolę klauzul sformułowanych w oficjalnych dyrektywach interpretacyjnych itp.).

Prawodawca zakłada jednocześnie w ten sposób rezygnację w jakimś stopniu z nadrzędności wartości wewnątrzprawnych w stosowaniu prawa, w tym także wartości praworządności, na rzecz oceniania pozaprawnego. Prawo staje się tym samym w mniejszym stopniu wartością samoistną, wartością samą w sobie, wystarczająco sprawnym regulatorem oraz środkiem kontroli społecznej. Nadrzędne miejsce zajmuje manewr ocenny.

Jak daleko sięga taka rezygnacja? Z pewnością jeżeli założymy, że prawodawca jest racjonalny, rezygnacja taka nie może zakładać przelamywania cech systemu prawa (kultury prawnej), w którym przepisy są tworzone (w naszym przypadku idzie o cechy systemu ustawowego), a także nie może zakładać przelamywania przyjętych podstaw aksjologicznych całego porządku prawnego (głównie zasad ustrojowych). Tworzą się

więc „ramy formalne” oraz „ramy aksjologiczne” stworzonego poprzez klauzule luzu decyzyjnego.

Niezależnie jednak od tego sformułowana klauzula „odrywa się” od prawodawcy. Odrywa się zwłaszcza w następstwach szczegółowych, jakie powstają w procesie stosowania prawa (ogólny kierunek wartościowania jest bowiem wyznaczony przez owe „ramy aksjologiczne”). Są zatem skutki, co do których trudno byłoby powiedzieć z pewnością, że zostały przewidziane przez racjonalnego (w myśl wyżej określonych założeń) prawodawcę. Następstwa te są raczej wynikiem własnych inwencji podmiotów stosujących prawo, znajdujących się w sytuacji nakazu rozstrzygnięcia. Tym są one silniejsze, a nawet bardziej niezależne od aksjologii prawodawcy, im bardziej jednolita jest praktyka je uwzględniająca lub im bardziej sprzyja temu aktualna sytuacja społeczno-polityczna.

Można przypuścić, że w zakresie poszczególnych działań w procesie stosowania prawa do takich skutków (na gruncie obserwacji polskiej praktyki stosowania prawa) należą: niepodawanie podstawy prawnej klauzuli w uzasadnieniu; powoływanie jako podstawy decyzji przepisu zawierającego klauzulę bez wymienienia nawet klauzul; powoływanie klauzul z nieobowiązujących przepisów; tworzenie nowych „quasi-klauzul”; orzekanie na podstawie klauzul o stosowalności przepisu w danym procesie (zwłaszcza w sytuacji „nie-recepcji”); rezygnacja z wykładni językowej normy i niebranie pod uwagę w ogóle kryteriów prawnych; orzekanie *contra legem*; modyfikacja znaczeniowa nazw klauzuli; mieszanie kryteriów aksjologicznych itp. (por. III oraz IV, gdzie został też z reguły określony stopień powszechności występowania poszczególnych konsekwencji).

Charakterystyczne jest to, że niemal wszystkie powyższe skutki występują także przy ocenie użycia klauzul z punktu widzenia niespełniania wymogów praworządności w ujęciu formalnymi (por. wyżej – 1). Oderwanie się, o którym tutaj mowa, koresponduje więc najczęściej z przekroczeniem tego wymogu, trudno więc przypuszczać, aby racjonalny prawodawca się na nie w pełni godził.

Prawodawca, znając przede wszystkim dotychczasową praktykę stosowania prawa, w danych warunkach społeczno-politycznych powinien jednak przewidzieć „odrywanie się” klauzuli w procesie stosowania prawa. Jeżeli nie godzi się na możliwe następstwa szczegółowe lub jeżeli nie potrafi ich sobie wyobrazić, nie powinien klauzul tworzyć lub powinien starać się maksymalnie ograniczyć ich działanie (np. nie formułować klauzul w przepisach części ogólnej aktu, tworzyć dodatkowe „zabezpieczenia interpretacyjne” itp.).

„Oderwanie się”, o którym wyżej mowa, może iść w dwu podstawowych kierunkach.

W pierwszym, w odniesieniu głównie do wartości moralnych, usamodzielnienie się aksjologii stosowania prawa w stosunku do jego tworzenia polega z jednej strony na możliwości subiektywizmu w ocenianiu, tzn. braku odniesienia („weryfikacji”) do rzeczywistych preferencji społecznych, natomiast z drugiej – na uogólnionym, zaksjomatyzowanym czy wręcz zautomatyzowanym, niezwiązanym z konkretną sytuacją, odczytaniu treści kryteriów pozaprawnych wyrażonych w klauzuli. W ostatecznym, skrajnym rachunku obie strony mogą oznaczać utożsamienie ocen moralnych z mocniej oddziałującymi ocenami politycznymi (ideologii oficjalnej), bez odniesienia kryteriów do autonomicznych preferencji społecznych.

W kierunku drugim, w odniesieniu do wartości politycznych i politycznie zorientowanych wartości ekonomicznych, najistotniejsza jest możliwość instrumentalizacji wypowiedzianych ocen w stosunku do celów i programów działania wyznaczonych przez ośrodki władzy politycznej w państwie. Instrumentalizacja może wówczas spowodować, że przekroczony zostanie pewien próg konkretności, bezpośredniości odesłania. Nastąpi „zbyttnia instrumentalizacja”, odbijanie w ocenach opartych na kryteriach klauzul aktualnych nietrwałych tendencji czy wręcz ustaleń polityczno-gospodarczych. Praktyka ta może mieć różne nasilenie w zależności od sytuacji społeczno-politycznej oraz usytuowania poszczególnych organów decyzyjnych w aparacie państwowym (różny związek z ośrodkami decyzyjnymi politycznej).

Zagadnienia te dotyczą w pewnym sensie tradycyjnego już sporu teoretycznego i ideologicznego związanego z supremacją bądź wymogu celowości, bądź praworządności w prawie i całym obrocie⁷. Sformułowanie klauzuli modyfikuje zjawisko bezpośredniej kontynuacji celu w prawie stworzonym przez celowość w stosowaniu prawa. Można jednak zapytać, jak daleko modyfikacja taka ma sięgać i czy możliwe jest pełniejsze usamodzielnienie się tej ostatniej celowości.

Wydaje się, że istnieje ogólne ograniczenie autonomii celowości stosowania klauzul. Sfera pozaprawna „określana” zostaje tutaj poprzez wspomniane wcześniej „ramy aksjologiczne”, można powiedzieć, najogólniejsze

⁷ Spór ten był aktualny zwłaszcza w okresie po rewolucji w Rosji (por. G.L. Seidler, H. Groszyk, J. Marlarczyk, *Wstęp...*, s. 318–319). O roli celu i celowości por. R. Ihering, *Der Zweck...*, szczeg. rozdz. I–VI; J.B. Paszukanis, *Ogólna...*, s. 141 i n.; D. Kierimow, *Filozoficzne zagadnienia prawa*, s. 406 i n.; P.E. Nedbajło, *Przemieszczenie sowieckich prawnych norm*, s. 206 i n.; A. Kunicki, *Art. 3...*, s. 971–972; H. Jankowski, *Prawo...*, s. 226, 257; S. Buczkowski, *Rola...*, s. 248; A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 397; J. Świątkiewicz, *Zakres...*, s. 37. Por. też: poglądy omawiane przez G.L. Seidlera w pracy: *Doktryny...*, s. 241 i n.

„klapy bezpieczeństwa” wyborów aksjologicznych. Występują one zwłaszcza w postaci „meta-klauzul” np. z art. 4 k.c., 7 k.p., 4 § 1 u.s.p. Ma miejsce poprzez te konstrukcje powrót jakby do sytuacji wyjściowej, do „wierzchołka piramidy wyborów aksjologicznych”, tzn. do interpretowanych, głównie na podstawie norm konstytucyjnych będących podstawą całego systemu prawa, zasad ustrojowych i celów PRL. A jeżeli zgodnie z tymi zasadami i celami mają być stosowane i interpretowane przepisy, to zgodnie z tymi kryteriami mają być interpretowane poszczególne elementy tych przepisów, a więc także inne klauzule generalne. Nie ogranicza to w sposób decydujący ocen szczegółowych (które mogą np. być subiektywne lub przekroczyć wspomniany próg bezpośredniej instrumentalizacji), ale, jak się wydaje, skutecznie wyznacza linię ogólną stosowania prawa, a także ustalania treści innych klauzula. Jak powiedziano, następuje powrót do sytuacji wyjściowej, do podstaw aksjologicznych porządku prawnego, do – w jakimś sensie – zasadniczych kryteriów zawartych w prawie (choć na wyższym poziomie nieostrości regul).

Brak takiej ogólnej dyrektywy w innych aktach prawnych (poza k.c. oraz k.p.) nie oznacza – jak się wydaje – nieświadomości sobie istnienia owych ogólnych „ram wyborów aksjologicznych”. Tam bowiem rolę taką mogą pełnić np. art. 417 i 421 k.p.c. czy art. 1 P.A.G.

Istnienie owych ram pozaprawnych wyborów aksjologicznych „określa” celowość w stosowaniu różnych klauzul, w pewnym sensie zawęża pole decyzyjne. Wiąże jednocześnie ustalanie treści klauzuli oraz cały proces decyzyjny z porządkiem prawnym, a właściwie z jego podstawowymi wartościami. Powraca w ten sposób pytanie o rolę wymogu praworządności w ujęciu materialnym.

3. Pytanie to brzmi: czy można dostrzec styk omawianej wyżej sfery pozaprawności przy klauzulach generalnych z wysuniętym wcześniej pojęciem praworządności w znaczeniu materialnym, czy też można tutaj zrezygnować z tego ostatniego pojęcia? (dotyczy to zwłaszcza ustalania treści klauzuli). Niewątpliwie istnieją tutaj pewne związki. Po pierwsze, można je dostrzec właśnie przy ocenie ustalania treści klauzuli pod kątem „zmięszczenia” się w ogólnych ramach aksjologicznych, jakimi są zasady ustrojowe, cele czy interes państwa. Odczytanie treści klauzuli w sposób „zdecydowanie nieodpowiadający” takim kryteriom mogłoby zostać uznane za niezgodne z materialnym ujęciem praworządności, ponieważ mogłoby niweczyć (zwłaszcza jeżeli byłaby to praktyka powszechna) podstawy aksjologiczne całego systemu prawnego. Stawiając z kolei tak zagadnienie, zbliżamy ujęcie materialne i formalne praworządności, bowiem

coś, co stanowi podstawy aksjologiczne systemu prawa (założone oceny), jest właściwie oceną prawną, oceną prawodawcy jako podmiotu władzy politycznej w państwie, tyle że wypowiedzianą na wyższym stopniu ogólności, niejako „przed” stanowieniem poszczególnych przepisów, ale także odesłań w nich zawartych.

Po drugie natomiast, materialne ujęcie praworządności oznaczać mogłoby właściwe odczytanie wartości (ocen) społecznych o dostatecznym stopniu powszechności.

O ile pierwszy aspekt dałby się luźno pogodzić z wymogami treściowymi stawianymi decyzjom („oparcie decyzji na „zasadach naczelnych” systemu prawa), o tyle drugi dotyczyłby już jednak bezpośrednio odniesienia do jakiejś koncepcji sprawiedliwości materialnej. I to koncepcji w dużej mierze założonej, skoro ograniczona jest weryfikacja ocen podmiotu stosującego prawo w stosunku do z natury swojej niejednorodnych, społecznych ocen moralnych.

Zagadnienie jest więc trudne, zwłaszcza w tym drugim ujęciu. Praworządność w ujęciu materialnym łączy się bowiem ze sprawiedliwością w ujęciu materialnym, tzn. sprawiedliwością opartą o kryteria treściowe, przyjmujące najczęściej jakąś formułę, wartość, normę odniesienia, która rezygnuje z wyłączności prawnych kryteriów oceny⁸, a jednocześnie która stanowi podstawę pozaprawnej oceny tych kryteriów prawnych.

W konkluzji należy stwierdzić, że funkcjonowanie klauzul z punktu widzenia obu ujęć praworządności można przedstawić w trzech podstawowych ujęciach. Po pierwsze, nie da się zakwalifikować jako praworządne lub niepraworządne formalnie samego ustalania treści klauzuli generalnej, bowiem istotą jest tutaj pozaprawne (pozasystemowe) odesłanie. Po drugie, z punktu widzenia praworządności w ujęciu formalnym można kwalifikować przede wszystkim rolę klauzul w poszczególnych działaniach procesu stosowania prawa (por. III). Po trzecie wreszcie, ustalenie treści klauzuli może stać się elementem praworządności w ujęciu materialnym, jeżeli uznalibyśmy, że ustalenie to powinno mieścić się w ramach wyborów aksjologicznych określonych przez „meta-klauzule”, które (w sposób nieostry) wyrażają aksjologiczne podstawy całego porządku prawnego. Trzeba jednak podkreślić, że w kontekście trzeciego ujęcia najistotniejsze są jednak kwalifikacje nie z punktu widzenia praworządności, lecz właściwości oceniania pozaprawnego.

⁸ Kryteria te mogą być różne. Por. Ch. Perelman, *O sprawiedliwości*, szczeg. s. 121–124. Por. też: J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 82–85, 185–188, 198 i n.; J. Łętowski, *Administracja...*, s. 181–191; J. Nowacki, *Dwa studia o rozumieniach praworządności*, s. 10 i n.

4. Czy można szukać jakiegoś modelowego sposobu zastosowania klauzuli, który spełniałby możliwe do postulowania wymogi praworządności w wyróżnionych wyżej ujęciach?

Przy odpowiedzi na to pytanie ważne jest to, że niejednokrotnie podmioty stosujące prawo deklarują swój stosunek do konfliktu sfery wewnętrznej i pozaprawnej. Obok stwierdzeń, że treść pozaprawna, zwłaszcza oscylująca wokół wartości ustrojowych, jest istotna, a samo ujęcie formalnoprawne nie jest wystarczające w różnych sytuacjach⁹, zdarza się ostre przeciwstawienie argumentów wewnętrznych i pozaprawnych¹⁰. Może jednak zdarzyć się także godzenie obu tych sfer¹¹, akcentujące niejednokrotnie konieczność wyważenia obu rodzajów argumentacji. Można przypuszczać, że intencją jest tutaj upowszechnienie praktyki orzekania w miarę swobodnego, ale nie dowolnego. Konflikt powyższy jest zatem zagadnieniem aktualnym w orzecznictwie, chociaż nie zawsze bezpośrednio wysłowionym.

Samo orzekanie na podstawie klauzul generalnych mieści się w granicach dwu sytuacji modelowych, z których jedna nie miałaby nic wspólnego z wymogiem praworządności i hołdowałaby swobodnie rozumianej celowości pozaprawnej, a druga rozsądnie łączyłaby oba wymogi. Można je zarysować abstrakcyjnie na podstawie ustaleń dokonanych w rozdziałach poprzednich.

Sytuacja pierwsza (ekstremalna) polegałaby np. na samodzielnym stworzeniu quasi-klauzuli, po czym to kryterium decydowałoby o niestosowalności norm *stricti iuris* lub wpływałoby rozszerzająco na treść norm prawnych stosowanych bez próby przeprowadzenia wykładni językowej, następnie, na podstawie uzasadnienia doniosłości takiego kryterium, uznano by, że nie jest potrzebne dokładne wyjaśnienie stanu prawnego czy też stanu faktycznego, a wybór konsekwencji opierałby się także wyłącznie na tym kryterium. Sama zaś treść tego kryterium nie zostałaby wyjaśniona, natomiast konkretna ocena nie odzwierciedlałaby przede wszystkim obowiązujących zasad ustrojowych. Można byłoby podać jeszcze szereg cech dodatkowych. Jest raczej pewne, iż nie udałoby się obecności takiej decyzji w praktyce stwierdzić; niewątpliwie nawet jeżeli by się pojawiła, nie

⁹ Szczególnie ciekawy jest stosunek prawa okupanta do kryteriów dobrych obyczajów i porządku prawnego – por. C. 5 wraz z głosem Z. Fenichela (11). Por. też C. 46, 285; P. 6.

¹⁰ Przy przewadze wymogu praworządności (np. C. 52, 75; P. 13). Przy przewadze wymogu celowości (np. C. 18). Szczególnie aktualne jest to w orzecznictwie NSA (por. NSA. 14, 12). Por. też: głosem W. Siedleckiego (39) i Z. Radwańskiego (37).

¹¹ Por. np. C. 6, 13, 75, 77, 282, 218, 228, 296; P. 61, 82 (w tym ostatnim wprowadzono jakby kategorię pośrednią: „interes porządku prawnego”).

ostałaby się w toku nadzoru judykacyjnego. Można byłoby zadać pytanie, czy byłaby ona w ogóle decyzją stosowania prawa. Modelowo miałyby wówczas miejsce najszersze przekroczenie granic wyznaczonego przez reguły systemu prawa luzu decyzyjnego. Byłoby to najbardziej bezpośrednie wykorzystanie tezy o przewadze celowości nad praworządnością stosowania prawa. Nawet gdyby taka decyzja była decyzją sprawiedliwą (z punktu widzenia danych założeń) w konkretnym przypadku, nie byłaby ona praworządna ani formalnie, ani materialnie.

Z drugiej strony, na biegunie przeciwnym, można wyobrazić sobie decyzję, która wyraża podstawę zastosowania klauzuli (jeśli jest „zapożyczenie”, to z niezbyt „odległego” przepisu), uznaje, w oparciu o uzasadnione argumenty, niewystarczalność wykładni językowej, dlatego używa posilkowo dyrektyw funkcjonalnych, biorąc pod uwagę argumenty płynące z obecności klauzuli w normie, należycie i starannie opisuje stan faktyczny sprawy w kontekście kryterium klauzuli i w oparciu o to kryterium, rozważając także kryteria prawne, uzasadnia wybór konsekwencji. Samo zaś ustalenie treści klauzuli wsparte zostałoby wystarczającym wyjaśnieniem i jasnym sformulowaniem preferencji, bez zbytecznego nagromadzenia argumentów aksjologicznych, a same preferencje mieściłyby się przede wszystkim w granicach ogólnych „ram wyborów aksjologicznych”. Taki proces decyzyjny mógłby zostać uznany za optymalny sposób wykorzystania klauzuli generalnej. Łączyłby dopuszczalną i uzasadnioną celowość czy pozaprawność decyzji z wymogami praworządności, stanowiłby przykład kontrolowanego odchodzenia od wyłączności kryteriów prawnych jako podstawy treści decyzyjnej. Niewykluczone byłoby jednak uznanie takiej decyzji przez kogoś za niesprawiedliwą czy niesłuszną z punktu widzenia jakichś założeń aksjologicznych.

Wewnątrz tych sytuacji modelowych mieści się wiele sytuacji bardziej realnych (w sensie występowania w praktyce). W jakimś momencie na wyobrażonej skali możliwości nie będzie można już mówić o zachowaniu nawet minimum praworządności stosowania prawa. Dokładniejsze „pomiar” zależy będą od wielu kwestii szczegółowych, takich jak typ i podmiot stosowania prawa, rodzaj gałęzi, instytucji czy nawet przepisu prawnego zawierającego odesłanie itp.

5. Rozważania na temat wymogu praworządności kierują uwagę także na inne wartości wewnętrzne stosowania prawa. Szczególną rolę w warunkach stosowania klauzul odgrywają, jak się wydaje, wartości jednolitości i pewności stosowania prawa.

Rola obu tych wartości, podobnie jak to miało miejsce z wartością praworządności, ulega poprzez fakt formułowania klauzul generalnych

zmniejszeniu. Związane jest to przede wszystkim z wartościowaniem pozaprawnym, wymykającym się sztywnym szablonom. Wydaje się jednak, że można zasygnalizować w tej pracy wagę, jaką dla stosowania klauzul posiada wartość jednolitości.

Przykładanie wagi do jednolitości nie przesądza bezpośrednio wsparcia dla wartości praworządności w stosowaniu klauzul. Jednolite (powtarzalne co do typu) w przekroju praktyki stosowania prawa mogą być zarówno decyzje spełniające wymogi praworządności, jak i decyzje niepraworządne (choćby prawdopodobieństwo w drugim przypadku jest mniejsze).

Ujednolicanie praktyki wartościowań pozaprawnych z jednej strony potwierdza podnoszoną już tezę o idealizacyjnym charakterze aksjologii prawniczej, zaś z drugiej – przeczyć może funkcji uelastyczniania procesów stosowania prawa poprzez klauzule generalne. Zastosowanie klauzuli wymaga bowiem indywidualnego podejścia do danej sytuacji. Ujednolicenie wydaje się jednak być zabiegiem ważnym i niejednokrotnie zamiar ten jest artykułowany w sposób dobitny przez SN (w wytycznych, ale nie tylko). Najczęściej zamiar ten oznajmiony jest przez odpowiednio uogólnione wyjaśnienie treści lub roli klauzuli¹², próby katalogowania kryteriów bardziej szczegółowych, wiążących się z daną klauzulą¹³, rozważanie podobnych przypadków pod kątem ewentualnego zastosowania klauzuli¹⁴ itp. Pozytywnie zazwyczaj oceniają zamiar ujednolicenia praktyki glosy¹⁵. O tym, jak zamiar ten w warunkach zastosowania klauzuli generalnej trudno urzeczywistnić, świadczyć mogą łatwe do zaobserwowania przykłady faktycznej niejednolitości rozstrzygnięć w sprawach danego typu w decyzjach samego SN¹⁶.

Jednolitość stosowania prawa osiągnana może być w drodze precedensów. Rozumowania precedensowe¹⁷ dostrzegalne są także w procesach stosowania klauzul (samo słowo „precedens” nie jest tutaj jednak powszechnie używane¹⁸). Stwierdzić to można, obserwując różne rodzaje argumentacji odwołujących się do poprzednich orzeczeń w sprawach danego typu (np. powołanie się na całą linię orzecznictwa¹⁹, powołanie się na

¹² Por. np. C. 60, 41, 29, 278, 333, 153; NSA. 14; P. 77, 99.

¹³ Por. np. C. 207.

¹⁴ Por. np. C. 30, 224.

¹⁵ Por. glosy: Z. Ziemińskiego (73) i A. Stelmachowskiego (43).

¹⁶ Por. np. C. 190, 183, 186, 333, 312, 86, 116, 208, 194; P. 34, 41, 16.

¹⁷ O rodzajach precedensów oraz typach rozumowań *per rationem decidendi* por. J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 133 i n. Por. też: M. Zirk-Sadowski, *Precedens...*, s. 71–73; A. Stelmachowski, *Wstęp...*, s. 446–447; R.J. Aldisert, *The Judicial...*, szczeg. s. 777–778, 861 i n.

¹⁸ Używa je np. C. 114 („błędny precedens” – s. 28).

¹⁹ Por. np. C. 154, 105, 109, 232, 249, 279, 223, 334, 233.

dane orzeczenie przez przytoczenie jego myśli przewodniej²⁰, sygnatury²¹ czy cytatu z niego pochodzącego²²). Charakter odesłania poprzez klauzule powoduje jednak, że można tutaj mówić jedynie o precedensach w szerszym znaczeniu tego słowa, tzn. o użyciu takich samych lub podobnych środków uzasadniania decyzji²³. Typowe jest przy powoływaniu orzeczeń poprzednich uzupełnienie ich też tak, jak tego wymaga aktualnie ustalona treść klauzuli generalnej wchodzącej w skład „nowego” *ratio decidendi*²⁴.

Ujednolicenie wpływa następnie m.in. na pewność stosowania prawa w sensie przewidywalności treści decyzji oraz ustalonej treści kryteriów pozaprawnych.

Zastosowanie klauzul nie musi zatem eliminować dbałości o zachowanie wewnętrznych wartości stosowania prawa. Dążenie do stworzenia wewnętrznych przesłanek zachowywania tych wartości jest niewątpliwie pozytywną cechą naszej praktyki widzianej w jej całości. Ogranicza to rozmiary dowolności interpretacyjnych samych klauzul oraz ich zastosowań w konkretnych procesach stosowania prawa.

6. I wreszcie problem, który także nie może zostać szeroko rozwinięty, a który staje się najbardziej chyba kontrowersyjnym w kontekście użycia klauzul. Jest bowiem wielce uwikłany w różne założenia teoretyczne, a nawet nastawienia emocjonalne. Jest to problem prawotwórstwa poprzez stosowanie (przede wszystkim ustalanie treści) klauzul generalnych.

Wyczerpujące omówienie tej problematyki wymagałoby rozważenia wielu aspektów, m.in. należałoby dokonać kolejnych założeń pojęciowych, dotyczących np. tworzenia prawa, jego stosowania i wykładni, normy prawnej, systemu norm prawnych, źródeł prawa, nowości normatywnej, luzu decyzyjnego itp.²⁵ Zależnie od przyjętych ustaleń mogłaby się zarysować jakaś koncepcja prawotwórstwa sądowego (dodatkowym, odrębnym problemem byłoby stosowanie typu kierowniczego, w którym jako decyzje stosowania prawa traktuje się np. polecenia generalne – por. III.1–2).

Obok ustaleń pojęciowych należałoby uwzględnić normatywny punkt widzenia i przebadać, jakie kompetencje przypisane są poszczególnym organom przez przepisy prawne (np. Konstytucja, P.A.G., u.s.p., ustawa

²⁰ Por. np. C. 148, 241, 291, 145.

²¹ Por. np. C. 145, 168, 174, 47, 42, 98, 182, 351.

²² Por. np. C. 142, 173, 34.

²³ Por. J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 133 i n.; M. Zirk-Sadowski, *Precedens...*, s. 71–73.

²⁴ Por. np. C. 168, 183, 353; P. 16.

²⁵ Por. J. Wróblewski, *Sądowe...*, s. 306–311, 359–363; *idem*, *Teoria racjonalnego tworzenia prawa*, s. 13–34; M. Zirk-Sadowski, *Precedens...*, s. 73–77; A. Stelmachowski, *Prawotwórcza rola sądów*, s. 611 i n.

o SN itp.). I wreszcie, można byłoby poddać analizie aspekt funkcjonalny i przebadać pod tym kątem praktykę podejmowania decyzji.

Nie może być tutaj poddany analizie aspekt pierwszy i drugi (rozbudowałoby to pracę w rozmiarze bardzo wyraźnym). Pierwszy zależy od koncepcji, drugi zaś w naszych warunkach wyklucza możliwość tworzenia prawa przez organy podejmujące decyzje jednostkowe. Można natomiast spróbować nieco rozwinąć aspekt funkcjonalny, z tym że bez pogłębionych rozważań pojęciowych nie może on w żadnym wypadku uchościć za pełną podstawę rozstrzygnięcia niezwykle spornego zagadnienia.

Pomocna może się okazać poruszona już kwestia precedensów, przy czym tutaj należałoby się zająć precedensem prawotwórczym, tzn. decyzją stającą się w jakiś sposób podstawą decyzji późniejszej w warunkach braku podstaw dla wydania tej ostatniej w obowiązujących normach prawnych. Celowo ograniczamy to pojęcie, bowiem przyznanie prawotwórczego charakteru precedensom w sytuacji, gdy takie podstawy są w jakimś elemencie niedostatecznie określone²⁶, aż nadto rozszerzyłyby możliwość zaliczenia do tej kategorii różnych decyzji (cały tekst prawny jest w pewnym sensie niedostatecznie określony – por. III.1–3 oraz I.1b–4). Tak więc także tutaj nie unikamy kwestii pojęciowych. Z opisowego punktu widzenia i przy przyjęciu pewnych ustaleń pojęciowych można byłoby jednak przyznać, że np. decyzje sądowe dotyczące kwestii zaprzeczenia macierzyństwa czy innych sytuacji nieregulowanych przez nasz system prawny mogą mieć charakter precedensu prawotwórczego, jeżeli z ich *ratio decidendi* będą wpływać inne decyzje (w dalszym ciągu nie unikamy jednak komplikacji spowodowanej brakiem tzw. reguły precedensu, która pozwalałaby w sposób pewny stwierdzać rozmaite relacje między takimi decyzjami).

Wróćmy jednak do sytuacji niedostatecznego określenia. Jasne jest, że konstrukcja klauzuli generalnej idealnie się w takim pojęciu mieści. Czy zatem ustalenie treści klauzuli można traktować jako element precedensu prawotwórczego? Gdyby odpowiedzieć na to pytanie pozytywnie, należałoby żądać od organu stosującego prawo stworzenia dostatecznie sprecyzowanego wzoru zachowania wypływającego z kryteriów klauzuli wzoru, który wpływa na inne decyzje i staje się od chwili uznania przez praktykę i doktrynę za precedens wewnętrznym kryterium prawa obowiązującego (oczywiście przy założeniu, że ukształtowały się w miarę niezawodne

²⁶ Por. Z. Ziemiński, *Teoria...*, s. 84. Autor zawęza to pojęcie w innej pracy (*Problemy...*, s. 264). Na s. 265–266 tej ostatniej pracy wypowiada się negatywnie co do uznania za prawotwórcze decyzji opartych na klauzulach generalnych. Por. też: C. Żuławska, *Klauzule...*, s. 259. Por. też: o zagadnieniu nowości normatywnej: M. Zirk-Sadowski, *Precedens...*, s. 74–78.

reguły takiego uznawania). Wydaje się jednak w tym kontekście, że klauzula zawiera kryteria zbyt ogólnie ukierunkowane, aby wypowiedzenie na ich podstawie konkretnej oceny mogło spełniać rygor podstawy nowego wzoru zachowania. Nie można byłoby przecież traktować każdej następnej decyzji, w której zawarta byłaby w stosunku do konkretnej sytuacji faktycznej inna ocena, jako bądź nową decyzję prawotwórczą, bądź jako decyzję *contra* lub nawet *preater legem*. Poszukując takich dostatecznie określonych wzorów zachowania trzeba byłoby powrócić do raczej negatywnie ocenianej w literaturze wcześniejszej praktyki formułowania konkretnych zasad współżycia społecznego czy innych kryteriów (np. sformułowanie zasady współżycia społecznego o treści „każdy powinien popierać cele wytyczone przez Państwo” – por. IV.2a–2). W tym kontekście tamtą praktykę można byłoby znów traktować jako wydawanie precedensów prawotwórczych, gdyby nie właśnie negatywne stanowisko doktryny, która ma być współtwórcą *ex post* precedensowego charakteru danej decyzji.

Z opisowego punktu widzenia podnieść można ponadto problem argumentacji używanych przez podmioty w warunkach stosowania klauzul. Obserwacja takich decyzji wskazuje, iż luz decyzyjny, jaki powstaje za pośrednictwem klauzul, powoduje argumentację ścieśniającą, samoograniczającą udział podmiotu decyzję podejmującego. Raczej ukrywa on swobodę, niż ją manifestuje. Tym bardziej więc decyzje nie podkreślają momentu tworzenia prawa poprzez ustalanie treści klauzuli. Jeżeli zaś następuje zasygnalizowanie w decyzji samoistnej roli argumentacji aksjologicznej, to towarzyszą temu zwykle ograniczenia jej przydatności jedynie do konkretnego przypadku. Prawotwórczą rolę, zwłaszcza decyzjom SN, przypisują niekiedy glosy²⁷, natomiast sam SN wyraźnie odcina się od takiej funkcji²⁸ (nigdy nie wyraża się też o niej pozytywnie). Jeżeli taka jest praktyka SN, to tym bardziej takie uzasadnienia charakteryzować muszą decyzje sądów powszechnych oraz innych organów stosujących prawo. Oczywiście brak takiej deklaracji nie przesądza o kwalifikacji teoretycznej, która mogłaby być wysunięta np. na podstawie analizy procesów psychicznych przy podejmowaniu decyzji, niemniej nie powinien nie być brany pod uwagę (zmuszałoby to bowiem do przyjęcia formuły jakiegoś „ukrytego prawotwórstwa”).

Zagadnienie wygląda jeszcze inaczej z postulowanego punktu widzenia. Należy bowiem brać tutaj pod uwagę cały kontekst kulturowy oraz polityczno-społeczny stosowania prawa (głównie kulturę prawną podmiotów

²⁷ Por. glosy: A. Stelmachowskiego (44), H. Ciepłej (5).

²⁸ Por. szczeg. P. 77. Por. też C. 46.

stosujących prawo, tradycje, gwarancje realne nienadużywania danych, konstrukcji, sposób sprawowania władzy, rodzaje interakcji społecznych, formy artykułowania się poglądów poszczególnych grup społecznych itp.). Postulat prawotwórstwa sądowego mógłby stworzyć dodatkowe motywacje do rozluźnienia interpretacyjnego i powszechnego poszukiwania prawa poza przepisami prawnymi nie tylko w sytuacji zastosowania klauzul, ale także w sytuacji stosowania norm niezawierających odesłań pozaprawnych. Podkreśliłoby to wagę celowości oraz dowolności w stosowaniu prawa na niekorzyść realizacji wymogów praworządności, zwłaszcza w znaczeniu formalnym²⁹.

W sumie więc do zagadnienia prawotwórstwa poprzez decyzje jednostkowe należy podchodzić z dużą ostrożnością i relatywizować je w zależności od rodzaju przepisów i gałęzi prawa, organu podejmującego czy sytuacji społeczno-politycznej. Z opisowego punktu widzenia pewne decyzje przy spełnieniu dodatkowych warunków mogą być uznane za pełniące *de facto* rolę prawotwórczą, chociaż zakres takiego uznania zależy od rygoryzmu założeń pojęciowych. W miarę rozluźniania rygorów, odchodzenia od modelowych cech systemu prawa ustawowego zasięg takich decyzji może się zwiększać. Idzie jednak przede wszystkim o to, aby w naszych warunkach społecznych i politycznych państwa i prawa twierdzenia takie nie przerodziły się w postulat, który mógłby zagrozić realizacji koniecznego dla kwalifikacji procesów stosowania prawa wymogu praworządności działania aparatu państwowego.

7. Na zakończenie można więc jeszcze raz zapytać, jaka jest rola wymogu praworządności stosowania prawa w warunkach użycia klauzul generalnych.

Ogólnie mówiąc, jest ona tutaj zróżnicowana. Przede wszystkim dlatego, iż sam prawodawca, formułując klauzule, rezygnuje z postawienia tego wymogu na pierwszym miejscu. Można dostrzec rolę praworządności w ujęciu formalnym przy kwalifikacji poszczególnych działań w procesie stosowania prawa, natomiast „wymyka się” bezpośrednio takiej kwalifikacji ustalanie treści klauzuli (odniesienie do materialnego ujęcia praworządności pokazuje jedynie pewne punkty orientacyjne).

Klauzula przenosi uwagę prawnika na wybory ocenne, podkreśla moment możliwości subiektywizmu (dowolności) lub możliwości weryfikacji społecznej tych wyborów, ewentualnej aksjomatyzacji i instrumentalizacji

²⁹ Por. J. Nowacki, *Dwa studia...*, s. 88–90. Por. V. Peschka, *Judicial Practice Jurisprudence as Source of Law*, s. 42–43. Por. też: np. R. Dworkin, *Hard Cases*, s. 1057 („Judges should apply the law. That is the ideal, but for different reasons, it cannot be realized fully in practice”).

wypowiadanych ocen w stosunku do wyrażonych w niej kryteriów. Tutaj granicą ogólną mogą być jedynie ramy wyborów aksjologicznych lub odzworowanie autonomicznych ocen moralnych, co jedynie luźno wiąże się z wymogami praworządności w ujęciu materialnym.

Mieszczenie się w ramach wyborów aksjologicznych czy też zgodność z autonomicznymi wartościami społecznymi charakteryzują, jak się wydaje, całokształt praktyki stosowania klauzul generalnych. Nie wykluczają jednak wypowiedzenia ocen wykraczających poza te punkty odniesienia w konkretnych decyzjach. Kwalifikacja będzie tutaj zawierać przede wszystkim punkt widzenia danych założeń sprawiedliwości czy słuszności społecznej.

Występowanie klauzul osłabia także realizację pozostałych wartości wewnętrznych stosowania prawa. Przy odejściu od klasycznych założeń pojęciowych systemu prawa ustawowego umożliwia nawet traktowanie niektórych decyzji opartych na klauzulach jako decyzje prawotwórcze (jest to jednak sprawa dyskusyjna).

Wydaje się, że funkcjonowaniu klauzul towarzyszyć musi jednak w naszych warunkach społeczno-politycznych – pewna przekora ze strony nauki prawa. Osłabianie bowiem roli tych wartości wewnętrznych wywoływać powinno tam, gdzie jest to możliwe, postawy akcentujące ich doniosłość, tak aby naturalnie zasugerowana przez prawodawcę swoboda nie przekroczyła rozsądnych granic i nie przekształciła się w powszechną praktykę przelamującą wartości przyjęte przez prawo. Aby zwłaszcza „siła jakiegoś swobodnego uroku”³⁰, z którego trudno się przy tej terminologii wyzwolić, nie zadziałała także przy stosowaniu przepisów „zwykłych”, niezawierających odesłań. Postawy te powinny uwidaczniać się szczególnie w ocenach całokształtu praktyki, w wypracowaniu ogólnych modeli stosowania klauzul. Wydaje się, że akcentowanie tych wymogów wewnętrznych (a zwłaszcza wymogu praworządności w ujęciu formalnym) może przynajmniej po części przywrócić prawu rolę wartości samoistnej i doniosłego kryterium regulacji i kontroli. Dlatego bardziej istotne jest tutaj podkreślanie koniecznych ograniczeń swobody czy możliwych niebezpieczeństw³¹ niż propagowanie i tak już szerokiego luzu decyzyjnego. Idzie więc w skrócie o to, aby dopuszczalna i uzasadniona swoboda (w szeregu konkretnych decyzji jak najbardziej usprawiedliwiona i potrzebna ze społecznego punktu widzenia) mogła być skorelowana z koniecznym urzeczywistnieniem wartości wewnętrznych, z wartością praworządności na czele.

³⁰ Por. A. Szpunar, glosa (55), s. 46.

³¹ Głównie niebezpieczeństwa akcentuje także J.W. Hedemann, *Die Flucht...*, cz. II oraz s. 73–76.

UWAGI KOŃCOWE

1. Założeniem wyjściowym, przyjętym w tej pracy, było przeświadczenie, iż występowanie klauzul generalnych w przepisach prawnych musi powodować pewne skutki w procesach stosowania prawa. Wiązą się one z rozpoznawalnym „od razu” otwartym charakterem tej konstrukcji normatywnej. Założenie to zostało potwierdzone w badaniach decyzji stosowania prawa. Badania te jednocześnie pozwoliły na dostrzeżenie wielu skutków szczegółowych. Spróbujmy teraz przynajmniej najważniejsze z tych skutków zsumować.

Najistotniejszym, typowym następstwem klauzul generalnych jest rozszerzanie konkretnych przejawów luzów decyzyjnych, przez co cały proces stosowania prawa staje się bardziej niezależny od wymogów normatywnych (podejmowanie decyzji w tych warunkach pozostaje jednak, jak się wydaje, dalej procesem stosowania prawa). Przejawy tej swobody umieścić można w dwu głównych obszarach: 1) w określaniu treści poszczególnych decyzji w tym procesie (a więc także jego decyzji finalnej) oraz 2) w wyborach ocennych przy ustalaniu treści samej klauzuli generalnej (wypowiadanie oceny jednostkowej). W tym ostatnim obszarze uwidacznia się powszechność postawy oceniającej przy zastosowaniu klauzul. Szczegółowo przejawy te zostały omówione odpowiednio w rozdz. III i IV pracy.

Do najpowszechniejszych następstw ogólnych należy zmiana proporcji w argumentacji uzasadnienia decyzji (decydująca rola argumentacji aksjologicznej wykazującej doniosłość społeczną danych kryteriów).

Luz decyzyjny w procesie stosowania klauzul generalnych wyraża się w określeniu samej normatywnej podstawy zastosowania klauzuli. Możliwe jest bowiem „zapożyczenie” klauzuli z przepisu dopełniającego (o różnym stopniu „oddalenia” – por. III.2). Istotne są również następstwa klauzul w zakresie poszczególnych decyzji cząstkowych procesu stosowania prawa.

Klauzula może stanowić podstawę orzekania o stosowalności danych przepisów w konkretnym procesie, przede wszystkim w sytuacji ich recepcji (por. III.3b).

Obecność klauzuli powoduje szereg konsekwencji w wykładni. Jako konieczne następstwo występowania klauzul zarówno w samych dyrektywach interpretacyjnych, jak i bezpośrednio w interpretowanej normie prawnej należy uznać preferowanie dyrektyw pozajęzykowych, funkcjonalnych, i to rozumianych zwykle w wersji dynamicznej. Ogranicza to tym samym zakres tzw. rozumienia bezpośredniego norm. Obecność klauzul prowadzić może także do innych następstw, takich jak np. rezygnacja w ogóle z wykorzystania dyrektyw językowych czy przyjmowanie, w efekcie wykładni, rozszerzającego znaczenia normy (por. III.3c).

W zakresie ustalania stanu faktycznego skutkiem powszechnym jest ujęcie opisu tego stanu w postaci wypowiedzi oceniających; dokonanie, jednocześnie z opisem, oceny danego zachowania z punktu widzenia podanych kryteriów. Można powiedzieć, że wymagana jest tutaj szczególna staranność wyjaśnienia stanu faktycznego. Do następstw możliwych natomiast można zaliczyć rezygnację z osiągnięcia prawdy obiektywnej (rzadko spotykane) czy objęcie oceną pozaprawną także faktów niemieszczących się w zakresie normy (por. III.3d).

Skutkiem klauzuli w zakresie ustalania konsekwencji wystąpienia danego stanu faktycznego jest w pewnym sensie konkurencyjne oddziaływanie kryteriów pozaprawnych w stosunku do kryteriów prawnych. Możliwe są tutaj relacje współoddziaływania obu lub korygowanie drugich przez pierwsze kryteria. W niektórych przypadkach klauzula może być samodzielnym kryterium wyboru konsekwencji (por. III.3e).

„Otwarta” postać słowna klauzuli wymaga postawy oceniającej przy ustalaniu jej treści. Skutkiem najogólniejszym jest zatem wywołanie takiej postawy u podmiotu stosującego prawo. Wybory aksjologiczne są wprawdzie ukierunkowane, ale nie stanowi to pewnej wskazówki co do wyznaczenia rodzaju wartości pozaprawnych. Siłą rzeczy, jeszcze większy zakres luzu wiąże się z wypowiedaniem konkretnej oceny w procesie. Możliwe są tutaj wypowiedzi odbiegające od oczekiwanych przez prawodawcę wyborów ocennych, wypowiedzi subiektywne bądź odnoszone do skali najogólniejszej (ogólnospołecznej), zinstrumentalizowane bądź zaksjomatyzowane itp. Możliwe jest także asekuracyjne nagromadzenie wielu ocen w jednej decyzji, mieszanie ocen, wypowiedanie ocen sprzecznych, katalogowanie ich itp. W niektórych decyzjach wyjaśniona jest podstawa oceny, w innych nie. Ogólność formy słownej klauzuli może ponadto powodować zmianę jej zapisu w decyzji w stosunku do postaci z aktu normatywnego. Niekiedy

spotyka się nazwy kryteriów pozaprawnych niewyrażone w ogóle w tekście aktu. Ilość wariantów jest więc, jak widać, duża (por. IV.2a oraz 2b).

Same wybory aksjologiczne mieszczą się (w skali całokształtu praktyki stosowania prawa) w pewnych ramach wyznaczonych przez meta-klauzule (por. V). Ważną rolę spełniają tutaj ponadto zasady prawa związane z ideologią danego ustroju (por. IV.3b), a także inne zwroty nieokreślone, zwłaszcza zwroty szacunkowe, które ściślej wiążą kryteria klauzul z konkretnym stanem faktycznym (por. IV.3a).

Ustalanie treści klauzul, obok cech ogólnych, posiada cechy specyficzna, zależne od innych jeszcze czynników, takich jak: zmiany sytuacji społeczno-politycznej, rozwój systemu prawa i praktyki prawniczej, typ i podmiot stosowania prawa czy rodzaj gałęzi prawa, do której należą przepisy zawierające odesłanie (por. IV.3).

Większość podanych wyżej, najistotniejszych następstw ma charakter potencjalny. Niektóre z nich ocenione zostały jako niezgodne z wymogiem praworządności stosowania prawa, który jest tutaj wymogiem doniosłym, chociaż trudno „mierzalnym” (por. V). Akcentuje to także potrzebę rozsądku w korzystaniu z tej konstrukcji, która z natury swojej umożliwia szereg odstępstw od prawa i wartości w nim wyrażonych.

2. Jeżeli chcielibyśmy umieścić rozważaną tutaj problematykę w systemie twierdzeń teorii państwa i prawa, to trzeba byłoby stwierdzić, że wchodzi ona wielowątkowo do różnych elementów tego systemu. Nie wszystkie możliwości zostały zresztą w tej pracy wykorzystane, bowiem jej przedmiotem był przede wszystkim aspekt funkcjonalny tej konstrukcji, i to w odniesieniu tylko do stosowania prawa. Starano się go obadać kompleksowo, na gruncie obserwacji istotnej części naszej praktyki stosowania prawa oraz w stosunku do szerokiego (całościowego) zakresu form klauzul występujących w naszym systemie prawa. Stąd też można mówić o wskazanym w pracy znaczeniu problematyki klauzul dla teorii prawa przede wszystkim w kontekście teorii stosowania prawa oraz wartościowania w tym procesie.

Wydaje się, że zagadnienia będące przedmiotem tej pracy wyraźnie uświadamiają pewne zależności w ramach zjawisk prawnych. Potwierdzają one teoretyczne sugestie o otwartości znaczeniowej języka prawnego, który przecież obok klauzul zawiera wiele jeszcze innych wyrażen nieostrych. Jest to ważne dla opisowych i postulatycznych ujęć techniki prawodawczej oraz wykładni prawa. Problematyka klauzul każe ponadto wyraźniej dostrzegać obecność wspólnych konstrukcji w ramach całego systemu prawa, konstrukcji przekraczających granice gałęziowe. Upodobnienie wielu ról różnych klauzul w stosowaniu prawa zwraca z kolei uwagę na wspólne cechy różnych typów stosowania prawa.

Analiza roli klauzul wyraźnie wskazuje na związek prawa z pozaprawnymi formami kontroli społecznej, zwłaszcza z tymi, które posiadają uzasadnienie aksjologiczne. Pozwala uświadomić sobie rolę procesu stosowania prawa w całości zjawiska prawnego. Dotychczas wysuwane modele tego procesu, ustalenia co do jego właściwości wewnętrznych czy charakteru uzasadnień znajdują potwierdzenie w świetle przeprowadzonych badań. Wydaje się jednak, że wszechobecność klauzul generalnych w naszym systemie prawnym powinna w jeszcze większym stopniu spowodować zainteresowanie różnymi rodzajami luzów decyzyjnych w różnych typach stosowania różnych przepisów. Klauzule pokazują powszechność wyborów aksjologicznych w każdym z rozumowań w procesie decyzyjnym (powodować to może pewne modyfikacje twierdzeń ogólnych, np. na temat relacji w wykorzystywaniu językowych i pozajęzykowych dyrektyw wykładni).

Rola luzu w zakresie wyborów ocennych każe nieco inaczej spojrzeć na zagadnienie założenia racjonalności prawodawcy (kierowanie się określonym systemem ocen oraz odczytywanie woli prawodawcy przez podmiot stosujący prawo uwzględniać musi szereg następstw występowania klauzul). Teoretyczne ujęcia polityki tworzenia prawa także tę konstrukcję powinny uwzględniać (np. przy badaniu celów prawodawczych, przy zagadnieniach odpowiedzialności prawodawcy za funkcjonowanie prawa, realizacji celów merytorycznych, przy roli ułatwień interpretacyjnych itp.). Nie wydaje się natomiast, aby konstrukcja klauzuli wpływała na zmiany w ogólnej teorii źródeł prawa w systemie prawa ustawowego.

Ważne w kontekście funkcjonowania klauzul jest także analizowanie wymogów praworządności, zwłaszcza stosowania prawa. Obecność klauzul, z racji ich pozaprawności, komplikuje ujęcie opisowe oraz ogranicza możliwości ogólnego ujęcia postulatywnego, które sprowadzić można do kilku zaledwie punktów (bardziej płodne pod tym względem mogą być chyba rozważania w perspektywie konkretnej instytucji czy przepisu prawnego).

Problematyka klauzul stwarza ponadto szereg innych jeszcze możliwości rozważań teoretycznych czy badań empirycznych. Przykładem pierwszych może być zagadnienie ontologii prawa lub normy prawnej (prawo jako fakt złożony), zaś drugich – zagadnienia świadomości prawnej, jej styku z innymi formami świadomości społecznej, wpływu na przestrzeganie prawa, układanie stosunków prawnych itp.

Kontekst teoretyczny tej problematyki jest zatem wyraźny. Istotne jest przy tym, że klauzule są konstrukcjami, którymi interesują się przedstawiciele szczegółowych nauk prawnych (na innym poziomie ogólności rozważań i przy nieco innych założeniach metodologicznych). Uwydatnia to integrację wewnętrzną prawoznawstwa, chociaż wcale nie neguje wykorzystywania

ustaleń innych nauk (aksjologii, socjologii, psychologii, politologii, ekonomii, językoznawstwa itp.). Klauzula jako konstrukcja praktyczna (tzn. sformułowana w tekście prawnym oraz funkcjonująca) może być zatem przedmiotem wielu dyscyplin badawczych.

3. Praktyczność konstrukcji klauzuli generalnej staje się podstawą wypowiedzianych różnych opinii i postulatów na jej temat. Jak zwykle można je zamknąć w przedziale, na którego jednym biegunie znajdują się sądy apologetyczne, zaś drugim – sądy dyskwalifikujące. Stwierdzając, iż sądy krańcowe właściwie wypowiedziane nie są, wyobrazić sobie można całą skalę różnych opinii, w pewnym sensie pośrednich.

Jest rzeczą znaną, że łatwiej (z psychologicznego punktu widzenia) jest sformułować jakąś ocenę ogólną, w bardziej kategorycznej postaci jednozdaniowej lub zbliżonej, wówczas, gdy ocena ta ma luźniejszy związek z empirią, gdy opiera się na obserwacji odpowiednio uogólnionej, a nawet pobieżnej. Bardziej kompleksowe badania, w tym przypadku różnych procesów stosowania prawa w różnych okresach i warunkach społecznych, siłą rzeczy muszą takie wypowiedzi relatywizować.

Najprościej jest chyba w takiej sytuacji pokazać „plusy i minusy” konstrukcji, zwłaszcza że w funkcjonowaniu klauzul jako swego rodzaju „brońi obosiecznej” niemal każdej zalecie odpowiada jakaś wada (rzecz jasna, same słowa „zaleta” i „wada” można relatywizować w zależności np. od celu kwalifikacji czy leżącej u jej podstaw wartości).

Wydaje się, że konieczność wyważenia opinii będzie spełniona, jeżeli zastanowimy się krótko na koniec, niejako uogólniając szereg szczegółowych stwierdzeń wypowiedzianych w całej pracy, czy można znaleźć ogólne przesłanki przemawiające za rozszerzeniem, utrzymaniem i ograniczeniem dostrzeżonych ról klauzul generalnych w stosowaniu prawa.

Próba postawienia na naczelnym miejscu wartości praworządności (por. V) odpowiada, jak się wydaje, na pytanie o możliwości rozszerzenia roli klauzul. Nie jest wprawdzie wykluczone, iż w pewnych instytucjach prawnych obecność klauzul mogłaby pozwolić na podejmowanie decyzji bardziej sprawiedliwych społecznie, jednakże z punktu widzenia właściwości zarówno procesów stosowania prawa, jak i wartościowania, w skali ogólnej systemu i praktyki prawniczej, trudno byłoby jednoznacznie uznać potrzebę rozszerzenia tej roli.

Istnieją jednak pewne przesłanki przemawiające za tym, aby role te w obecnej postaci w warunkach spełniania pewnych wymogów formalnych praworządności przynajmniej utrzymać (odpowiadałoby to więc cechom pozytywnym klauzul). Podstawową przesłanką jest tutaj rzeczywiście osiagana elastyczność stosowania prawa, stanowiąca słusnościową korektę często sztywnych przepisów prawnych. W tym kontekście należy rozważać wpływ

tej konstrukcji na zbliżenie treści prawa i pozaprawnych ocen społecznych. Prowadzić to może do kształtowania treści przyszłego prawa (rodzaj sprawdzianu powszechności danych preferencji oznaczający bardziej uspołecznione powstawania prawa). Ponadto klauzule, w stosunku do innych zwrotów *de facto* stwarzających luzy decyzyjne, charakteryzują się cechami wyróżniającymi się pozytywnie. Kreują one luz jawny, zamierzony, ukierunkowany i kontrolowalny w toku nadzoru instancyjnego. Ograniczają w ten sposób występowanie argumentacji ukrytych i pozornych.

Trzeba jednak zdawać sobie także sprawę z tego, iż otwartość tej konstrukcji umożliwia „rozmycie” treści prawa i powstanie postawy nihilistycznej wobec norm prawnych. W sposób naturalny, przy sprzyjających okolicznościach, zagrożone są wartości wewnętrzne stosowania prawa. Może to prowadzić do dyspozycyjności lub subiektywizmu w ocenianiu i decydowaniu. Największe jednak niebezpieczeństwo wiąże się z możliwością rozciągnięcia praktyki stosowania klauzul na stosowanie norm „zwykłych”, powstania swoistego rozluźnienia, które w sprzyjających warunkach społeczno-politycznych mogłoby prowadzić do iluzoryczności regulacji prawnych.

Wskazane przesłanki mają charakter najbardziej ogólny. Dopełniają one szereg wniosków szczegółowych, wyprowadzanych w całej pracy. Jest charakterystyczne, że cechy pozytywne kumulują się wtedy, gdy patrzymy na klauzule jako na element regulacji normatywnej, natomiast gdy dotykamy praktyki stosowania prawa, uwidaczniają się możliwe i aktualne cechy negatywne. Jeszcze inaczej, bo w postaciach skrajnie odmiennych, oba rodzaje cech dostrzegane mogą być przy analizie konkretnych przypadków zastosowania klauzul. Niewątpliwie dłuższy okres posługiwania się klauzulami pozwala na wykształcenie się właściwych sposobów ich stosowania, minimalizacji niebezpieczeństw itp. Trudno jest stwierdzić, czy około trzydziestoletni okres funkcjonowania „nowych” klauzul w naszym kraju może stanowić wystarczającą przesłankę sformułowania ogólnej, w miarę jednoznacznej oceny. Prawdopodobnie okres „dojrzewania” praktyki jest dłuższy. Stąd zwykle początkowo przeważa podkreślanie możliwych niebezpieczeństw, które może z czasem ustąpić postawie „krytycznego zaufania” (ewolucja taka daje się zauważyć np. pomiędzy powoływaną pracą J.W. Hedemanna a współczesną zachodnioniemiecką literaturą na temat klauzul).

Powracając do stwierdzenia o klauzulach jako „broni obosiecznej”, można te rozważania zakończyć wyrażeniem dość powszechnego chyba dziś przekonania, iż to, jaki oddźwięk społeczny (oceny, skutki itp.) prawo wywołuje, zależy przede wszystkim od tego, jaki podmiot w jaki sposób, a przede wszystkim w jakich warunkach społeczno-politycznych je stosuje. Wydaje się, że klauzule generalne, jak chyba żadne inne konstrukcje, cechą tę prawu „gwarantują”.

WYKAZ POWOŁANYCH ORZECZEŃ

Orzeczenia Sądu Najwyższego – Izba Cywilna (od 1980 r. Izba Cywilna i Administracyjna)

- C. 1/ o. z 20 VI 1945, C I 5/45, PiP 5/1946, s. 185–7
- C. 2/ o. z 15 IX 1945, C I 116/45, PiP 2/1946, s. 120
- C. 3/ o. z 31 I 1946, C I 27/45, PiP 4/1946, s. 113–5
- C. 4/ o. z 27 V 1947, C III 125/47, PiP 1/1948, s. 161–2
- C. 5/ o. z 23 VIII 1946, C III 362/46, PiP 9/1947, s. 145–8
- C. 6/ o. z 3 X 1946, C II 574/46, PiP 3/1948, s. 161–2
- C. 7/ u.I.C. z 25 XI 1947, C. Prez. 6/47, PiP 3/1948, s. 157–8
- C. 8/ o. 7. 17 V 1947, C III 230/47, PiP 1/1948, s. 141–4
- C. 9/ o. z 9 I 1948, C II 1094/47, PiP 3/1948, s. 174
- C. 10/ o. z 20 X 1948, To C 45/47, PiP 3/1949, s. 133–6
- C. 11/ o. z 17 XI 1948, Wa C 189/48, PiP 9–10/1949, s. 163–5
- C. 12/ u. 7 s. z 29 IX 1949, Wa C 389/49, PiP 11/1951, s. 194
- C. 13/ u. 7 s. z 29 IX 1949, C 1121, 1122/49, PiP 2/1950, s. 95–7
- C. 14/ o. z 30 IX 1949, C 1066/49, PiP 3/1950, s. 118–120
- C. 15/ o. z 7 XII 1949, C 1675/49, PiP 1/1961, s. 145–8
- C. 16/ o. z 9 V 1950, Ł C 495/50, PiP 2/1951, s. 327–330
- C. 17/ o. z 23 VI 1950, C 24/50, PiP 5–6/1951, s. 1014–5
- C. 18/ o. z 10 X 1950, Ł C 1082/50, PiP 2/1951, s. 341–3
- C. 19/ o. z 21 X 1950, C 345/50, PiP 4/1951, s. 740–1
- C. 20/ o. z 10–31 X 1950, C 226/50, PiP 11/1951, s. 800–3
- C. 21/ o. z 13 I 1951, C 346/50, PiP 8–9/1951, s. 427
- C. 22/ o. z 24 IV 1951, C 667/50, PiP 1/1952, s. 139–43
- C. 23/ o. z 5–30 VI 1951, C 649/50, PiP 2/1952, s. 312–7
- C. 24/ o. z 3 XI 1951, C 1076/51, PiP 5–6/1952, s. 885–6
- C. 25/ o. z 16 XI 1951, C 1214/51, PiP 4/1952, s. 668–72
- C. 26/ o. z 8 XII 1951, C 1191/51, PiP 8–9/1952, s. 364–6
- C. 27/ o. z 11 XII 1951, C 1573/51, PiP 12/1952, s. 881–2
- C. 28/ u. 7 s. z 1–15 XII 1951, C 15/51, PiP 12/1952, s. 887–91
- C. 29/ o. z 9 I 1952, C 1270/51, PiP 1/1953, s. 143
- C. 30/ u.I.C. z 26 IV 1952, C. Prez. 798/51, PiP 7/1952, s. 113–8
- C. 31/ o. z 23 V 1952, C 407/52, PiP 1/1953, s. 133–4
- C. 32/ o. z 29 V 1952, C 1020/52, PiP 1/1953, s. 134–6
- C. 33/ o. z 13 IX 1952, C 1702/51, PiP 2/1953, s. 194–6

- C. 34/ o. z 1 X 1952, C 846/52, PiP 5–6/1953, s. 819–20
C. 35/ o. z 16 X 1952, C 1940/52, PiP 5–6/1953, s. 821
C. 36/ o. z 13 I 1953, II C 1631/52, PiP 10/1953, s. 557
C. 37/ o. z 5 III 1953, I C 268/52, PiP 7/1953, s. 122–3
C. 38/ o. z 16 III 1953, II C 59/53, PiP 5–6/1953, s. 826–7
C. 39/ u.I.C. z 27 VI 1953, C. Prez. 195/53, PiP 10/1953, s. 548–57
C. 40/ o. z 13–20 XI 1953, C 1964/52, PiP 4/1956, s. 790–3
C. 41/ o. z 19 I 1954, II C 448/53, PiP 5/1954, s. 905–7
C. 42/ o. z 29 IX 1954, II C 1370/53, PiP 11/1956, s. 913–8
C. 43/ o. z 15 X 1954, I CR 1189/54, PiP 4–5/1955, s. 786–7
C. 44/ o. z 20 X 1954, I CR 1850/54, PiP 4–5/1955, s. 794–6
C. 45/ o. z 10 II 1955, II CO 114/54, PiP 1/1956, s. 190–3
C. 46/ u.I.C. z 12 II 1955, PiP 7–8/1955, s. 288–91
C. 47/ u. 7 s. z 14 II 1955, I CO 83/54, PiP 9/1955, s. 477–80
C. 48/ u.I.C. z 19 III 1955, I CO 8/55, PiP 3/1956, s. 608–12
C. 49/ u.I.C. z 28 V 1955, I CO 5/55, PiP 11/1955, s. 847–9
C. 50/ o. z 21 I 1956, II CR 975/55, PiP 5–6/1956, s. 1076–8
C. 51/ o. z 19 VI 1956, I CR 49/56, PiP 12/1956, s. 1106–7
C. 52/ u.I.C. z 4 IV 1957, I CO 4/57, PiP 4/1957, s. 909–12
C. 53/ o. z 20 V 1957, 1 CR 493/57, RPEiS 4/1958, s. 322–3
C. 54/ o. z 19 X 1957, 4 CR 1087/56, RPEiS 3/1958, s. 234
C. 55/ o. z 4 XI 1957, 4 CR 1268/56, RPEiS 4/1958, s. 321
C. 56/ o. z 12 II 1958, 2 CR 1401/57, RPEiS 1/1959, s. 338
C. 57/ o. z 17 II 1958, 3 CR 1010/53, RPEiS 4/1958, s. 314–5
C. 58/ o. z 27 V 1958, 2 CR 547/57, PiP 3/1959, s. 586–7
C. 59/ o. z 16 VI 1958, 4 CR 383/57, RPEiS 3/1959, s. 344
C. 60/ o. z 5 XI 1958, 2 CR 789/58, RPEiS 4/1959, s. 267
C. 61/ o. z 22 XI 1958, 2 CR 931/57, RPEiS 3/1960, s. 287
C. 62/ o. z 9 I 1959, 3 CR 212/58, RPEiS 3/1960, s. 287
C. 63/ o. z 3 IV 1959, 4 CR 1045/58, RPEiS 1/1961, s. 373
C. 64/ o. z 28 I 1960, 4 CR 208/59, RPEiS 1/1961, s. 373
C. 65/ o. z 6 V 1960, 3 CR 561/59, RPEiS 1/1961, s. 371
C. 66/ o. z 29 VI 1960, 4 CR 666/59, RPEiS 3/1961, s. 372
C. 67/ o. z 13 I 1961, 1 CR 179/60, RPEiS 4/1961, s. 301
C. 68/ o. z 25 IV 1961, 1 CR 503/60 RPEiS 2/1962, s. 355
C. 69/ o. z 19 XII 1961, 3 CR 377/61, RPEiS 4/1962, s. 300
C. 70/ o. z 16 I 1962, 1 CR 742/61, RPEiS 1/1963, s. 344
C. 71/ o. z 17 I 1962, 3 CR 877/61, RPEiS 1/1963, s. 344
C. 72/ o. z 3 II 1962, 1 CR 1026/61, RPEiS 1/1963, s. 357
C. 73/ u.I.C. z 28 IX 1963, III CO 33/62, OSPiKA 1964, poz. 53
C. 74/ u. 7 s. z 25 XI 1963, III CO 65/63, OSNCP 1966, poz. 12
C. 75/ o. z 11 III 1965, III CR 22/65, RPEiS 3/1966, s. 313
C. 76/ w. z 12 III 1965, I PR 6/65, OSNCP 1966, poz. 18
C. 77/ w. z 1 IV 1965, III PR 1/65, OSNCP 1966, poz. 20
C. 78/ u. 7 s. z 26 IV 1965, III CO 17/65, OSPiKA 1966, poz. 32
C. 79/ u. z 14 V 1965, III CO 28/65, OSNCP 1966, poz. 33
C. 80/ o. z 1 VI 1965, I PZ 34/65, OSPiKA 1966, poz. 61
C. 81/ u. z 3 VI 1965, III CO 27/65, OSNCP 1966, poz. 34

- C. 82/ o. z 16 VI 1965, III CR 95/65, OSPiKA 1966, poz. 65
C. 83/ u. z 8 VII 1965, III PO 24/65, OSNCP 1966, poz. 14
C. 84/ p. z 30 VII 1965, II CZ 68/65, OSPiKA 1967, poz. 30
C. 85/ w. z 4 VIII 1965, I CR 213/65, OSPiKA 1967, poz. 31
C. 86/ o. z 18 VIII 1965, III CR 147/65, OSPiKA 1966, poz. 93
C. 87/ w. z 8 X 1965, I CR 265/65, OSNCP 1966, poz. 123
C. 88/ w. z 22 X 1965, III. CR 346/64, OSNCP 1966, poz. 125
C. 89/ o. z 18 XI 1965, III CR 202/65, OSPiKA 1966, poz. 216
C. 90/ w. z 25 XI 1965, II CR 215/65, OSNCP 1966, poz. 128
C. 91/ o. z 27 XI 1965, III CR 257/65, RPEiS 4/1966, s. 262
C. 92/ w. z 7 XII 1965, III CR 278/65, OSNCP 1966, poz. 130
C. 93/ w. z 17 XII 1965, I CR 309/65, OSNCP 1966, poz. 132
C. 94/ w. z 13 I 1966, III CR 306/63, OSPiKA 1967, poz. 108
C. 95/ o. z 5 II 1966, II CR 483/65, OSPiKA 1966, poz. 249
C. 96/ o. z 1 IV 1966, III CR 32/66, RPEiS 1/1967, s. 329
C. 97/ w. z 10 V 1966, II CR 97/66, OSPiKA 1968, poz. 5
C. 98/ w. z 24 V 1966, III CR 91/66, OSNCP 1967, poz. 58
C. 99/ w. z 2 VI 1966, II CR 167/66, OSNCP 1967, poz. 65
C. 100/ p. z 22 IX 1966, III CR 150/65, OSNCP 1967, poz. 38
C. 101/ u. 7 s. z 3 X 1966, III CZP 17/66, OSPiKA 1969, poz. 1
C. 102/ p. z 3 XI 1966, III CR 223/66, OSNCP 1967, poz. 91
C. 103/ u. 7 s. z 14 XI 1966, III CZP 56/66, OSNCP 1967, poz. 49
C. 104/ p. z 3 XII 1966, III CR 301/66, OSNCP 1967, poz. 220
C. 105/ p. z 18 I 1967, III CR 370/66, OSNCP 1967, poz. 157
C. 106/ u. z 4 II 1967, III CZP 109/66, OSNCP 1967, poz. 121
C. 107/ u.I.C. z 2 II 1967, III CZP 110/66, OSPiKA 1965, poz. 52
C. 108/ p. z 4 II 1967, III CR 382/66, OSNCP 1968, poz. 63
C. 109/ w. z 17 II 1967, III CR 381/66, OSNCP 1967, poz. 176
C. 110/ w. z 16 III 1967, III CR 429/66, OSNCP 1967, poz. 181
C. 111/ w. z 23 III 1967, III CR. 437/66, OSNCP 1967, poz. 181
C. 112/ u. z 21 IV 1967, III CZP 22/67, OSNCP 1967, poz. 213
C. 113/ p. z 26 IV 1967, III CR 424/66, OSNCP 1967, poz. 206
C. 114/ w. z 9 V 1967, III CR 404/65, OSNCP 1968, poz. 20
C. 115/ u.I.C. z 10 V 1967, III CZP 31/67, OSPiKA 1968, poz. 112
C. 116/ w. z 17 V 1967, III CR 54/67, OSPiKA 1968, poz. 57
C. 117/ u. z 16 VI 1967, III CZP 42/67, OSNCP 1968, poz. 82
C. 118/ u. z 4 VII 1967, III CZP 50/67, OSNCP 1968, poz. 115
C. 119/ w. z 6 VII 1967, III CR 117/67, OSNCP 1968, poz. 67
C. 120/ w. z 25 VII 1967, I CR 81/67, OSPiKA 1968, poz. 88
C. 121/ w. z 8 VIII 1967, I CR 120/67, OSNCP 1968, poz. 210
C. 122/ w. z 6 XI 1967, I CR 345/67, OSPiKA 1969, poz. 232
C. 123/ u. z 14 XI 1967, III CZP 74/67, OSNCP 1968, poz. 84
C. 124/ w. z 1 XII 1967, I CR 409/67, OSPiKA 1968, poz. 240
C. 125/ w. z 2 XII 1967, III CRN 307/67, OSNCP 1968, poz. 212
C. 126/ p. z 12 XII 1967, III CRN 336/67, OSNCP 1968, poz. 147
C. 127/ u. 7 s. z 15 I 1968, III CZP 85/67, OSNCP 1968, poz. 179
C. 128/ p. z 18 I 1968, III CR 97/67, OSNCP 1968, poz. 169
C. 129/ u. z 26 I 1968, III CZP 100/67, OSNCP 1968, poz. 134

- C. 130/ w. z 1 II 1968, II CR 393/67, OSNCP 1969, poz. 13
C. 131/ u. z 21 II 1968, III CZP 2/68, OSNCP 1968, poz. 135
C. 132/ u. z 21 II 1968, III CZP 105/67, OSNCP 1968, poz. 162
C. 133/ u.I.C. z 18 III 1968, III CZP 70/66, OSPiKA 1968, poz. 151
C. 134/ u. z 4 IV 1968, III CZP 27/68, OSNCP 1969, poz. 6
C. 135/ p. z 11 IV 1968, III CRN 55/68, OSNCP 1968, poz. 159
C. 136/ u. z 16 IV 1968, III CZP 33/68, OSNCP 1969, poz. 8
C. 137/ p. z 16 IV 1968, III CRN 51/68, OSNCP 1969, poz. 52
C. 138/ p. z 22 IV 1968, III CRI 30/68, OSNCP 1969, poz. 31
C. 139/ u. 7 s. z 13 V 1968, III CZP 19/68, OSPiKA 1963, poz. 88
C. 140/ w. z 22 V 1968, II CR 237/68, OSPiKA 1969, poz. 234
C. 141/ u. z 28 V 1968, III CZP 49/68, OSPiKA 1970, poz. 118
C. 142/ w. z 5 VI 1968, II CR 164/68, OSPiKA 1971, poz. 137
C. 143/ w. z 20 VI 1968, II CR 236/68, OSPiKA 1969, poz. 254
C. 144/ u.I.C. z 28 V 1968, III CZP 23/69, OSPiKA 1970, poz. 196
C. 145/ w. z 20 VIII 1968, II CR 310/68, OSPiKA 1969, poz. 67
C. 146/ w. z 22 VIII 1968, II CR 318/68, OSPiKA 1969, poz. 201
C. 147/ u. z 30 VIII 1968, III CZP 68/68, RPEiS 2/1969, s. 235
C. 148/ p. z 30 VIII 1968, III CRN 197/68, OSPiKA 1969, poz. 159
C. 149/ w. z 19 IX 1968, II CR 291/68, OSNCP 1969, poz. 200
C. 150/ w. z 9 X 1968, I CR 364/68, OSPiKA 1969, poz. 66
C. 151/ w. z 11 X 1968, I CR 378/68, OSPiKA 1970, poz. 152
C. 152/ u. z 15 XI 1968, III CZP 104/68, OSNCP 1969, poz. 154
C. 153/ u. 7 s. z 25 XI 1968, III CZP 65/68, OSPiKA 1969, poz. 155
C. 154/ w. z 4 XII 1968, II CR 375/68, OSNCP 1969, poz. 174
C. 155/ u. z 17 I 1969, III CZP 124/68, OSNCP 1969, poz. 169
C. 156/ w. z 14 II 1969, I CR 570/68, OSNCP 1969, poz. 186
C. 157/ p. z 18 II 1969, III CRN 423/68, OSPiKA 1970, poz. 7
C. 158/ u. z 20 II 1969, III CZP 2/69, OSNCP 1969, poz. 195
C. 159/ p. z 7 III 1969, III CR 230/69, OSPiKA 1969, poz. 235
C. 160/ u. 7 s. z 17 III 1969, III CZP 126/68, OSPiKA 1970, poz. 28
C. 161/ p. z 21 III 1969, III CRN 102/69, OSNCP 1970, poz. 9
C. 162/ p. z 3 IV 1969, I CR 171/69, OSPiKA 1970, poz. 222
C. 163/ p. z 17 IV 1969, III CRN 11/69, OSNCP 1970, poz. 12
C. 164/ p. z 24 IV 1969, III CRN 61/69, OSNCP 1970, poz. 13
C. 165/ w. z 8 V 1969, II CR 111/69, OSPiKA 1970, poz. 88
C. 166/ u. z 12 V 1969, III CZP 24/69, OSNCP 1969, poz. 214
C. 167/ u.I.C. z 28 V 1969, III CZP 23/69, OSPiKA 1970, poz. 196
C. 168/ u. z 13 VI 1969, III CZP 36/69, OSNCP 1970, poz. 122
C. 169/ w. z 17 VI 1969, II CR 191/69, OSNCP 1070, poz. 49
C. 170/ u.I.C. z 27 VI 1969, III CZP 34/69, OSPiKA 1970, poz. 94
C. 171/ p. z 27 VI 1969, III CRN 226/69, OSNCP 1970, poz. 51
C. 172/ o. z 4 VII 1969, III CRN 231/69, OSNCP 1970, poz. 72
C. 173/ u. z 18 VII 1969, III CZP 44/69, OSNCP 1970, poz. 4
C. 174/ p. z 30 VIII 1969, III CZP 46/69, OSNCP 1970, poz. 94
C. 175/ w. z 17 IX 1969, III CRN 310/69, OSPiKA 1970, poz. 192
C. 176/ w. z 12 XI 1969, II CR 461/69, OSNCP 1970, poz. 155
C. 177/ u. z 26 II 1969, III CZP 79/69, OSPiKA 1971, poz. 30

- C. 178/ p. z 28 XI 1969, III CRN 418/69, OSPiKA 1971, poz. 35
C. 179/ u.I.C. z 15 XII 1969, III CZP 12/69, OSNCP 1970, poz. 39
C. 180/ u. z 17 XII 1969, III CZP 93/69, OSNCP 1970, poz. 78
C. 181/ w. z 29 XII 1969, II CR 564/69, OSPiKA 1970, poz. 202
C. 182/ w. z 14 I 1970, II CR 609/69, OSPiKA 1970, poz. 250
C. 183/ w. z 16 I 1970, III CRN 498/69, OSNCP 1970, poz. 145
C. 184/ u. z 30 I 1970, III CZP 102/69, OSPiKA 1971, poz. 31
C. 185/ p. z 11 III 1970, III CRN 36/70, OSNCP 1970, poz. 207
C. 186/ w. z 30 IV 1970, II CR 103/70, OSPiKA 1970, poz. 83
C. 187/ p. z 6 VII 1970, III 156/70, OSPiKA 1972, poz. 77
C. 188/ o. z 21 XII 1970, I CR 517/70, OSPiKA 1972, poz. 4
C. 189/ w. z 22 XII 1970, III CRN 327/70, OSPiKA 1973, poz. 218
C. 190/ w. z 21 I 1971, II CR 605/70, OSPiKA 1971, poz. 228
C. 191/ p. z 15 IV 1971, I CZ 49/71, OSPiKA 1973, poz. 76
C. 192/ o. z 5 V 1971, III CRN 82/70, OSPiKA 1972, poz. 47
C. 193/ u.I.C. z 25 V 1971, III CZP 29/71, OSPiKA 1972, poz. 131
C. 194/ u. 7 s. z 7 VI 1971, III CZP 87/70, OSNCP 1972, poz. 42
C. 195/ p. z 2 IX 1971, III CRN 290/71, OSNCP 1972, poz. 36
C. 196/ p. z 5 X 1971, III CRN 271/71, OSNCP 1972, poz. 41
C. 197/ w. z 7 X 1971, III CRN 255/71, OSNCP 1972, poz. 59
C. 198/ p. z 16 XI 1971, III CRN 404/71, OSNCP 1972, poz. 91
C. 199/ w. z 24 XI 1971, I CR 512/71, OSNCP 1972, poz. 79
C. 200/ w. z 30 XI 1971, II CR 505/71, OSPiKA 1972, poz. 75
C. 201/ p. z 14 XII 1971, III CRN 372/71, OSPiKA 1972, poz. 180
C. 202/ p. z 17 XII 1971, III CRN 312/71, OSNCP 1972, poz. 114
C. 203/ p. z 21 XII 1971, III CRN 403/71, OSPiKA 1972, poz. 208
C. 204/ u. z 30 XII 1971, III CZP 87/71, OSNCP 1971, poz. 103
C. 205/ w. z 7 I 1972, II CR 324/71, OSPiKA 1974, poz. 8.
C. 206/ w. z 7 I 1972, I CR 12/71, OSNCP 1972, poz. 135
C. 207/ w. z 19 I 1972, III CRN 471/71, OSPiKA 1973, poz. 29
C. 208/ w. z 10 II 1972, II CR 663/71, OSPiKA 1972, poz. 233
C. 209/ u.I.C. z 27 III 1972, III CZP S9/70, OSNCP 1973, poz. 20
C. 210/ p. z 29 III 1972, III CRN 585/71, OSNCP 1979, poz. 113
C. 211/ w. z 12 V 1972, II CR 95/72, OSNCP 1973, poz. 28
C. 212/ w. z 22 VI 1972, III CRN 126/72, OSPiKA 1973, poz. 55
C. 213/ w. z 22 VI 1972, III CRN 133/72, OSPiKA 1973, poz. 123
C. 214/ u. z 22 VI 1972, III CZP 34/72, OSNCP 1973, poz. 52
C. 215/ u. z 18 IX 1972, III CZP 54/72, OSNCP 1973, poz. 40
C. 216/ u. 7 s. z 26 X 1972, III CZP 48/72, OSPiKA 1973, poz. 180
C. 217/ p. z 30 X 1972, III CRN 128/72, OSNCP 1973, poz. 112
C. 218/ w. z 27 XI 1972, II CR 478/72, OSNCP 1973, poz. 130
C. 219/ w. z 6 XI 1972, III CRN 250/72, OSPiKA 1973, poz. 159
C. 220/ p. z 6 XI 1972, III CRN 281/72, OSPiKA 1974, poz. 4
C. 221/ p. z 6 XI 1972, III CRN 256/72, OSPiKA 1973, poz. 84
C. 222/ u.I.C. z 19 XII 1972, III CZP 57/71, OSNCP 1973, poz. 37
C. 223/ p. z 24 I 1973, III CRN 376/72, OSNCP 1973, poz. 214
C. 224/ u.I.C. z 26 I 1973, III CZP 101/71, OSNCP 1973, poz. 118
C. 225/ w. z 1 II 1973, II CR 436/72, OSPiKA 1974, poz. 154

- C. 226/ w. z 15 II 1973, II CR 711/72, OSNCP 1974, poz. 86
C. 227/ p. z 21 II 1973, III CRN 415/72, OSNCP 1974, poz. 10
C. 228/ u. 7 s. z 20 III 1973, III CZP 52/71, OSNCP 1973, poz. 185
C. 229/ u. z 27 III 1973, III CZP 87/72, OSNCP 1973, poz. 192
C. 230/ w. z 18 IV 1973, III CRN 75/73, OSNCP 1974, poz. 32
C. 231/ w. z 9 V 1973, I CR 242/73, OSNCP 1974, poz. 91
C. 232/ p. z 11 V 1973, III CRN 51/73, OSNCP 1974, poz. 51
C. 233/ w. z 28 V 1973, III CRN 118/73, OSNCP 1974, poz. 93
C. 234/ u. z 28 V 1973, III CZP 26/73, OSNCP 1974, poz. 65
C. 235/ u. z 8 VIII 1973, III CZP 45/73, OSNCP 1974, poz. 46
C. 236/ w. z 31 VIII 1973, II CR 424/73, OSPiKA 1974, poz. 124
C. 237/ p. z 11 IX 1973, I CZ 122/73, OSNCP 1974, poz. 98
C. 238/ p. z 12 IX 1973, III CRN 188/73, OSNCP 1974, poz. 183
C. 239/ w. z 20 IX 1973, II CR 462/73, OSNCP 1974, poz. 100
C. 240/ w. z 25 X 1973, III CRN 247/73, OSNCP 1974, poz. 151
C. 241/ w. z 31 X 1973, II CR 736/73, OSNCP 1974, poz. 117
C. 242/ u. z 5 XI 1973, III CZP 67/73, OSPiKA 1975, poz. 90
C. 243/ w. z 6 XI 1973, II CR 487/73, OSPiKA 1975, poz. 167
C. 244/ p. z 16 XI 1973, III CRN 256/73, OSNCP 1974, poz. 188
C. 245/ w. z 26 XI 1973, I CR 612/73, OSPiKA 1975, poz. 62
C. 246/ p. z 30 XI 1973, III CRN 280/73, OSNCP 1974, poz. 192
C. 247/ w. z 14 XII 1973, II CR 692/73, OSPiKA 1975, poz. 94
C. 248/ w. z 14 XII 1973, II GR 697/73, OSPiKA 1974, poz. 161
C. 249/ p. z 17 I 1974, III CRN 316/73, OSNCP 1974, poz. 197
C. 250/ w. z 23 I 1974, II CR 763/73, OSPiKA 1975, poz. 171
C. 251/ w. z 31 I 1974, III CRN 338/73, OSNCP 1975, poz. 27
C. 252/ u. 7 s. z 9 II 1974, III CZP 64/73, OSNCP 1974, poz. 121
C. 253/ w. z 21 II 1974, II CR 840/73, OSNCP 1974, poz. 216
C. 254/ w. z 11 III 1974, III CRN 9/74, OSNCP 1974, poz. 202
C. 255/ u. z 22 IV 1974, III CZP 19/74, OSPiKA 1975, poz. 100
C. 256/ p. z 6 V 1974, III CRN 81/74, OSNCP 1975, poz. 65
C. 257/ w. z 18 V 1974, III CRN 88/74, OSPiKA 1975, poz. 138
C. 258/ w. z 11 VI 1974, II CR 246/74, OSPiKA 1976, poz. 29
C. 259/ w. z 1 VII 1974, III CRN 119/74, OSPiKA 1976, poz. 30
C. 260/ w. z 21 VIII 1974, I CR 332/74, OSPiKA 1975, poz. 140
C. 261/ p. z 26 VIII 1974, I CR 608/74, OSPiKA 1976, poz. 141
C. 262/ w. z 10 IX 1974, III CRN 182/74, OSPiKA 1976, poz. 32
C. 263/ p. z 11 X 1974, III CRN 235/74, OSPiKA 1977, poz. 103
C. 264/ p. z 11 X 1974, II CR 735/74, OSPiKA 1976, poz. 142
C. 265/ u. z 18 X 1974, III CZP 55/74, OSNCP 1975, poz. 163
C. 266/ w. z 12 XI 1974, I CR 602/74, OSPiKA 1976, poz. 143
C. 267/ u. z 20 XI 1974, III CZP 80/74, OSNCP 1975, poz. 164
C. 268/ p. z 23 X 1974, III CRN 355/74, OSPiKA 1975, poz. 179
C. 269/ w. z 6 XII 1974, III CRN 307/74, OSPiKA 1976, poz. 7
C. 270/ p. z 6 XII 1974, II CRN 311/74, OSPiKA 1976, poz. 35
C. 271/ u.I.C. z 21 XII 1974, III CZP 31/74, OSNCP 1975, poz. 128
C. 272/ w. z 20 I 1975, II CR 784/74, OSPiKA 1975, poz. 241
C. 273/ w. z 7 II 1975, III CRN 406/74, OSPiKA 1976, poz. 180

- C. 274/ u. z 4 III 1975, III CZP 89/74, OSPiKA 1976, poz. 86
C. 275/ u. z 16 IV 1975, III CZP 22/75, OSNCP 1976, poz. 36
C. 276/ u. z 18 IV 1975, III CZP 25/75, OSNCP 1976, poz. 37
C. 277/ p. z 18 IV 1975, III CRN 247/74, OSNCP 1976, poz. 130
C. 278/ u. z 8 V 1975, III CZP 31/75, OSPiKA 1976, poz. 231
C. 279/ p. z 21 V 1975, III CRN 86/75, OSNCP 1976, poz. 134
C. 280/ w. z 9 VI 1975, III CRN 155/75, OSPiKA 1976, poz. 118
C. 281/ w. z 15 VI 1975, I CR 462/75, OSPiKA 1978, poz. 1
C. 282/ u. z 18 VII 1975, III CZP 49/75, OSNCP 1976, poz. 78
C. 283/ w. z 5 IX 1975, I CR 526/75, OSNCP 1976, poz. 171
C. 284/ u.I.C. z 30 IX 1975, III CZP 18/75, OSNCP 1976, poz. 150
C. 285/ u. 7 s. z 11 X 1975, III CZP 36/75, OSNCP 1976, poz. 31
C. 286/ p. z 23 X 1975, III CRN 281/75, OSNCP 1975, poz. 212
C. 287/ w. z 23 X 1975, III CRN 261/75, OSPiKA 1977, poz. 191
C. 288/ u. 7. s. z 27 X 1975, III CZP 35/75, OSPiKA 1977, poz. 80
C. 289/ p. z 9 XII 1975, III CRN 299/75, OSPiKA 1976, poz. 234
C. 290/ u. 7 s. z 11 XII 1975, III CZP 63/75, OSNCP 1976, poz. 259
C. 291/ w. z 19 XII 1975, III CRN 351/75, OSNCP 1976, poz. 221
C. 292/ u. z 30 I 1976, III CZP 95/75, OSNCP 1975, poz. 158
C. 293/ w. z 9 II 1976, II CR 766/75, OSPiKA 1978, poz. 2
C. 294/ w. z 16 II 1976, IV CR 10/76, OSNCP 1976, poz. 266
C. 295/ w. z 19 III 1976, III CR 8/76, OSNCP 1976, poz. 268
C. 296/ u. 7 s. z 20 III 1976, III CZP 77/75, OSPiKA 1977, poz. 74
C. 297/ w. z 20 V 1976, III CRN 373/75, OSNCP 1977, poz. 31
C. 298/ w. z 7 VI 1976, IV CR 177/76, OSPiKA 1977, poz. 85
C. 299/ u.I.C. z 9 VI 1976, III SZP 46/75, OSNCP 1976, poz. 184
C. 300/ w. z 18 VI 1976, III CRN 89/76, OSNCP 1977, poz. 49
C. 301/ w. z 21 VI 1976, IV CR 193/76, OSPiKA 1977, poz. 106
C. 302/ w. z 28 VI 1976, III CRN 110/76, OSNCP 1977, poz. 53
C. 303/ w. z 8 VII 1976, II CR 112/76, OSPiKA 1973, poz. 108
C. 304/ p. z 26 VIII 1976, III CRN 146/76, OSPiKA 1977, poz. 164
C. 305/ w. z 9 IX 1976, II CR 269/76, OSNCP 1977, poz. 92
C. 306/ w. z 10 IX 1976, III CRN 128/76, OSNCP 1977, poz. 59
C. 307/ u. 7 s. z 30 IX 1976, III CZP 97/75, OSNCP 1977, poz. 83
C. 308/ p. z 26 X 1976, III CRN 227/76, OSNCP 1977, poz. 98
C. 309/ w. z 6 XII 1976, III CRN 230/76, OSNCP 1977, poz. 190
C. 310/ w. z 30 XII 1976, III CRN 297/76, OSPiKA 1978, poz. 165
C. 311/ p. z 4 II 1977, III CRN 239/76, OSNCP 1977, poz. 217
C. 312/ w. z 9 II 1977, I CR 3/77, OSNCP 1977, poz. 218
C. 313/ w. z 10 III 1977, II CR 24/77, OSNCP 1977, poz. 240
C. 314/ p. z 8 VI 1977, III CRN 284/76, OSPiKA 1978, poz. 77
C. 315/ u. z 29 VII 1977, III CZP 54/77, OSPiKA 1978, poz. 81
C. 316/ u. z 19 X 1977, III CZP 76/77, OSPiKA 1979, poz. 2
C. 317/ w. z 13 XII 1977, III CRN 301/77, OSPiKA 1979, poz. 81
C. 318/ w. z 5 I 1978, II CR 478/77, OSNCP 1979, poz. 51
C. 319/ u. z 24 II 1978, III CZP 4/78, OSPiKA 1979, poz. 3
C. 320/ w. z 4 IV 1978, II CR 351/77, OSPiKA 1979, poz. 6
C. 321/ w. z 6 IV 1970, IV CR 523/77, OSNCP 1979, poz. 34

- C. 322/ w. z 20 IV 1978, I CR 415/77, OSPiKA 1979, poz. 82
C. 323/ p. z 21 IV 1973, IV CR 65/78, OSNCP 1979, poz. 12
C. 324/ w. z 18 V 1978, II CR 130/78, OSNCP 1979, poz. 101
C. 325/ u.I.C. z 20 V 1978, III CZP 39/77, OSPiKA 1980, poz. 38
C. 326/ w. z 29 V 1978, III CRN 83/78, OSNCP 1979, poz. 37
C. 327/ p. z 6 VII 1978, III CRN 93/78, OSPiKA 1980, poz. 4
C. 328/ w. z 6 VII 1978, III CRN 122/78, OSNCP 1979, poz. 118
C. 329/ u. z 25 IX 1978, III CZP 59/78, OSNCP 1979, poz. 49
C. 330/ u. z 27 XI 1978, III CZP 79/78, OSNCP 1979, poz. 94
C. 331/ u. 7 s. z 15 XII 1978, III CZP 51/78, OSPiKA 1981, poz. 69
C. 332/ p. z 7 III 1979, III CRN 10/79, OSNCP 1979, poz. 197
C. 333/ w. z 4 V 1979, I CR 133/79, OSPiKA 1980, poz. 227
C. 334/ p. z 21 VI 1979, III CRN 68/79, OSPiKA 1980, poz. 30
C. 335/ w. z 30 VI 1979, IV CR 194/79, OSPiKA 1980, poz. 87
C. 336/ w. z 19 VII 1979, II CR 238/79, OSPiKA 1981, poz. 166
C. 337/ u. z 31 VII 1979, III CZP 41/79, OSNCP 1979, poz. 238
C. 338/ w. z 28 XII 1979, III CRN 249/79, OSPiKA 1982, poz. 62
C. 339/ u. z 22 II 1980, III CZP 6/80, OSPiKA 1981, poz. 129
C. 340/ w. z 3 III 1980, I CR 2/80, OSPiKA 1980, poz. 229
C. 341/ w. z 11 VI 1980, III CRN 160/80, OSNCP 1981, poz. 42
C. 342/ w. z 23 VI 1980, III CRN 97/80, OSPiKA 1982, poz. 2
C. 343/ w. z 8 VIII 1980, III CRN 144/80, OSPiKA 1981, poz. 28
C. 344/ w. z 8 X 1980, IV CR 383/80, OSNCP 1981, poz. 84
C. 345/ w. z 10 X 1980, III CRN 206/80, OSNCP 1981, poz. 85
C. 346/ w. z 14 X 1980, IV CR 381/80, OSNCP 1981, poz. 86
C. 347/ w. z 9 X 1980, II CR 336/80, OSNCP 1981, poz. 130
C. 348/ w. z 28 X 1980, III CRN 222/80, OSNCP 1981, poz. 90
C. 350/ p. z 9 I 1981, III CRN 310/80, OSPiKA 1981, poz. 137
C. 351/ u. z 13 II 1981, III CZP 72/80, OSNCP 1981, poz. 207
C. 352/ u. z 13 III 1981, III CZP 5/81, OSPiKA 1982, poz. 27
C. 353/ u. z 19 V 1981, III CZP 18/81, OSNCP 1981, poz. 228
C. 354/ w. z 28 V 1981, II CR 176/81, OSPiKA 1982, poz. 120
C. 355/ p. z 3 IX 1981, III CRN 171/81, OSNCP 1982, poz. 51
C. 356/ w. z 3 IX 1981, III CRN 175/81, OSNCP 1982, poz. 52
C. 357/ w. z 13 X 1981, I CR 336/81, OSPiKA 1982, poz. 70
C. 358/ p. z 26 XI 1981, IV CR 422/81, OSNCP 1982, poz. 85
C. 359/ w. z 13 I 1982, I CR 19/82, OSPiKA 1983, poz. 219
C. 360/ w. z 19 III 1982, III ARN 3/82, OSNCP 1982, poz. 154
C. 361/ w. z 12 V 1982, I CR 115/82, OSNCP 1983, poz. 38
C. 362/ w. z 10 IX 1982, III CRN 201/82, OSNCP 1983, poz. 81
C. 363/ w. z 24 V 1983, II CR 115/83, OSNCP 1983, poz. 205

Orzeczenia Sądu Najwyższego – Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych, do r. 1962 – Izba Cywilna (orzeczenia z zakresu prawa pracy)

- P. 1/ o. z 28 II 1950, Wa C 370/49, PiP 7/1951, s. 162–6
P. 2/ o. z 22 VIII 1950, C 115/50, PiP 5–6/1951, s. 1019–22
P. 3/ u. 7 s. z 16 VI 1951, C 479/50, PiP 5–6/1952, s. 876–83

- P. 4/ o. z 21 V 1952, C 278/52, PiP 3/1953, s. 451–2
P. 5/ o. z 11 VII 1952, C 1149/52, PiP 2/1953, s. 302–3
P. 6/ u. 7 s. z 13–27 X 1952, C 2104/52, PiP 3/1953, s. 456–9
P. 7/ o. z 11 III 1953, II C 2525/52, PiP 2/1954, s. 372–4
P. 8/ o. z 5 VIII 1954, II C 18/54 i II CR 594/54, PiP 1/1955, s. 152–3
P. 9/ o. z 24 VII 1954, 2 C 1021/53, PiP 3/1955, s. 511–4
P. 10/ u. 7 s. z 30 X 1954, 1 CO 47/54, PiP 7–8/1955, s. 291–3
P. 11/ o. z 15 XII 1956, 3 Cr 35/56, PiP 9/1957, s. 477–9
P. 12/ o. z 23 IX 1958, 4 CO 18/58, PiP 12/1959, s. 1082–5
P. 13/ u. 7 s. z 26 X 1959, I CO 27/59, PiP 6/1960, s. 1041–4
P. 14/ u. 7 s. z 7 VI 1965, III PO 24/64, OSNCP 1966, poz. 105
P. 15/ w. z 14 VII 1965, III PR 24/65, OSNCP 1966, poz. 45
P. 16/ o. z 24 VIII 1965, I PR 331/65, OSPiKA 1966, poz. 107
P. 17/ u. z 25 IX 1965, III PO 32/65, OSPiKA 1966, poz. 83
P. 18/ w. z 24 XI 1965, I PR 447/65, OSNCP 1966, poz. 127
P. 19/ o. z 3 XII 1965, III PO 44/65, II PR 472/65, OSPiKA 1967, poz. 5
P. 20/ w. z 14 XII 1965, I PR 431/65, OSNCP 1966, poz. 191
P. 21/ w. z 29 XII 1965, III PR 63/65, OSPiKA 1967, poz. 35
P. 22/ o. z 17 I 1966, II PR 486/65, OSPiKA 1966, poz. 209
P. 23/ o. z 14 II 1966, I PR 478/65, OSPiKA 1966, poz. 220
P. 24/ o. z 4 III 1966, II PR 34/66, OSPiKA 1966, poz. 210
P. 25/ o. z 3 V 1966, II PR 115/66, OSPiKA 1967, poz. 8
P. 26/ w. z 14 V 1966, I PRN 28/66, OSPiKA 1967, poz. 65
P. 27/ u. z 20 V 1966, III PZP 6/66, OSNCP 1967, poz. 5
P. 28/ w. z 8 VI 1966, I PR 101/65, OSPiKA 1967, poz. 181
P. 29/ w. z 14 VII 1966, III URN 14/66, OSNCP 1967, poz. 57
P. 30/ w. z 24 IX 1966, III PZP 30/66, OSNCP 1967, poz. 127
P. 31/ w. z 21 IX 1966, III URN 19/66, OSNCP 1967, poz. 87
P. 32/ u.I.P. z 29–30 IX 1966, III PZP 28/66, OSPiKA 1967, poz. 1
P. 33/ w. z 17 X 1966, III PRN 63/66, OSPiKA 1967, poz. 189
P. 34/ w. z 18 X 1966, I PR 424/66, OSNCP 1967, poz. 89
P. 35/ w. z 27 X 1966, III PRN 48/66, OSNCP 1967, poz. 109
P. 36/ u. z 5 I 1967, III PZP 40/66, OSNCP 1967, poz. 66
P. 37/ w. z 5 I 1967, III PRN 81/66, OSNCP 1967, poz. 116
P. 38/ w. z 7 II 1967, III PRN 86/66, OSPiKA 1968, poz. 237
P. 39/ u. z 9 II 1967, III PZP 22/66, OSNCP 1967, poz. 100
P. 40/ w. z 23 III 1967, III PRN 2/67, OSNCP 1967, poz. 223
P. 41/ w. z 4 VII 1967, II PR 206/67, OSNCP 1968, poz. 25
P. 42/ w. z 28 VIII 1967, I PR 256/67, OSPiKA 1968, poz. 89
P. 43/ w. z 29 XI 1967, I PZ 415/67, OSPiKA 1968, poz. 210
P. 44/ w. z 31 I 1968, III PRN 66/67, OSPiKA 1968, poz. 261
P. 45/ w. z 12 III 1968, III PRN 89/67, OSPiKA 1969, poz. 64
P. 46/ w. z 18 IV 1968, III PRN 86/67, OSNCP 1968, poz. 218
P. 47/ w. z 23 VIII 1968, III UKN 13/68, OSNCP 1969, poz. 99
P. 48/ u. 7 s. z 25 X 1968, III PZP 17/68, OSNCP 1968, poz. 81
P. 49/ w. z 16 I 1969, I PR 434/68, OSPiKA 1969, poz. 258
P. 50/ w. z 3 IV 1969, II PR 86/69, OSNCP 1970, poz. 61
P. 51/ w. z 22 X 1969, III PZP 28/69, OSNCP 1970, poz. 148

- P 52/ o. z 17 III 1970, II PR 659/68, OSPiKA 1972, poz. 46
P 53/ w. z 16 I 1971, III PZP 47/72, OSPiKA 1973, poz. 242
P 54/ w. z 8 VII 1971, I PR 158/71, OSNCP 1972, poz. 32
P 55/ w. z 21 X 1971, I PR 315/71, OSNCP 1972, poz. 86
P 56/ w. z 12 XI 1971, III PZP 36/71, OSPiKA 1973, poz. 4
P 57/ w. z 13 IV 1972, I PR 153/72, OSNCP 1972, poz. 184
P 58/ p. z 15 V 1972, III CRN 83/72, OSNCP 1973, poz. 30
P 59/ w. z 14 VI 1972, I PR 163/72, OSNCP 1972, poz. 223
P 60/ p. z 10 VII 1972, I PR 129/72, OSPiKA 1974, poz. 27
P 61/ u. z 23 VIII 1972, III PZP 28/72, OSNCP 1972, poz. 219
P 62/ u. 7 s. z 22 IX 1972, III PZP 12/72, OSNCP 1973, poz. 22
P 63/ w. z 13 X 1972, II PRN 74/72, OSNCP 1973, poz. 110
P 64/ w. z 13 X 1972, III PRN 73/72, OSNCP 1973, poz. 90
P 65/ w. z 31 I 1973, III URN 38/72, OSPiKA 1973, poz. 143
P 66/ w. z 22 II 1973, III PRN 111/72, OSNCP 1974, poz. 121
P 67/ w. z 2 III 1973, I PR 17/73, OSPiKA 1975, poz. 91
P 68/ w. z 21 III 1973, I PR 447/72, OSPiKA 1974, poz. 231
P 69/ w. z 15 V 1973, I PR 7/73, OSPiKA 1975, poz. 92
P 70/ w. z 13 VI 1973, I PR 160/73, OSNCP 1974, poz. 75
P 71/ w. z 5 VII 1973, I PR 179/73, OSNCP 1974, poz. 77
P 72/ u. z 30 VIII 1973, III PZP 21/73, OSNCP 1974, poz. 47
P 73/ w. z 26 IX 1973, III PRN 32/73, OSNCP 1974, poz. 133
P 74/ u. z 29 XI 1973, III PZP 31/73, OSPiKA 1975, poz. 60
P 75/ p. z 21 XII 1973, III URN 22/73, OSPiKA 1974, poz. 144
P 76/ w. z 21 XII 1973, III PRN 62/73, OSNCP 1974, poz. 158
P 77/ u. z 17 I 1974, III PZP 34/73, OSNCP 1975, poz. 4
P 78/ p. z 24 I 1974, III PRN 1/74, OSNCP 1974, poz. 180
P 79/ u. 7 s. z 22 II 1974, III UZP 1/72, OSNCP 1975, poz. 146
P 80/ u. 7 s. z 27 IX 1974, III PZP 27/74, OSNCP 1975, poz. 38
P 81/ w. z 1 X 1974, II PR 207/74, OSPiKA 1975, poz. 107
P 82/ w. z 25 X 1974, III PRN 38/74, OSNCP 1975, poz. 154
P 83/ w. z 5 XII 1974, I PR 367/74, OSNCP 1975, poz. 121
P 84/ w. z 29 I 1975, III PRN 69/74, OSNCP 1975, poz. 124
P 85/ w. z 29 I 1975, III PRN 66/74, OSPiKA 1976, poz. 200
P 86/ w. z 21 III 1975, I PR 27/75, OSNCP 1976, poz. 13
P 87/ w. z 10 IV 1975, I PRN 3/75, OSNCP 1976, poz. 36
P 88/ w. z 17 IV 1975, I PR 311/74, OSNCP 1976, poz. 16
P 89/ u. z 17 VII 1975, I PZP 9/75, OSPiKA 1976, poz. 136
P 90/ w. z 4 XII 1975, IV PR 385/75, OSNCP 1976, poz. 178
P 91/ w. z 30 I 1976, I PRN 52/75, OSPiKA 1977, poz. 47
P 92/ w. z 30 IV 1976, I PRN 21/76, OSPiKA 1977, poz. 125
P 93/ w. z 17 V. 1976, I PR 56/76, OSPiKA 1978, poz. 17
P 94/ w. z 13 V 1976, I PR 62/76, OSPiKA 1977, poz. 126
P 95/ u. z 20 V 1976, II UZP 9/76, OSPiKA 1977, poz. 45
P 96/ w. z 26 VI 1976, II URN 21/76, OSNCP 1977, poz. 36
P 97/ u. z 19 VII 1976, I PZP 29/76, OSNCP 1977, poz. 64
P 98/ u. z 19 IX 1976, I PZP 48/76, OSNCP 1977, poz. 65
P 99/ w. z 28 IX 1976, I PRN 59/76, OSPiKA 1978, poz. 18

- P. 100/ w. z 28 X 1976, I PRN 74/76, OSPiKA 1977, poz. 127
P. 101/ w. z 9 II 1977, IV PR 377/76, OSPiKA 1978, poz. 105
P. 102/ w. z 8 III 1977, I PRN 17/77, OSPiKA 1978, poz. 72
P. 103/ u. 7 s. z 28 IV 1977, I PZP 3/77, OSPiKA 1978, poz. 182
P. 104/ u. 7 s. z 31 V 1977, V PZP 2/77, OSPiKA 1978, poz. 132
P. 105/ w. z 17 VIII 1977, I PRN 108/77, OSPiKA 1978, poz. 184
P. 106/ u. z 2 IX 1977, I PZP 51/77, OSPiKA 1978, poz. 99
P. 107/ u. z 22 V 1978, II UZP 14/78, OSPiKA 1979, poz. 21
P. 108/ u. z 11 VII 1978, I PRN 32/78, OSHCP 1979, poz. 18
P. 109/ u. z 6 VI 1979, III UZP 4/79, OSNCP 1979, poz. 231
P. 110/ w. z 10 VII 1979, I PRN 78/79, OSWCP 1980, poz. 12
P. 111/ w. z 12 IX 1979, I PRN 114/79, OSPiKA 1980, poz. 105
P. 112/ u. 7 s. z 28 XII 1979, V PZP 5/79, OSPiKA 1981, poz. 41
P. 113/ u. 7 s. z 6 VIII 1980, V PZP 12/78, OSNCP 1980, poz. 226
P. 114/ w. z 18 III 1981, IV PR 89/81, OSPiKA 1982, poz. 20
P. 115/ u. 7 s. z 31 III 1981, V UZP 2/80, OSPiKA 1982, poz. 51
P. 116/ w. z 5 V 1981, I PR 38/81, OSNCP 1981, poz. 224
P. 117/ w. z 21 V 1981, IV PRN 6/81, OSNCP 1981, poz. 225
P. 118/ w. z 11 VIII 1981, I PRN 41/81, OSPiKA 1982, poz. 105
P. 119/ w. z 12 VIII 1961, II URN 96/81, OSPiKA 1982, poz. 202
P. 120/ w. z 3 XII 1981, I PRN 108/81, OSPiKA 1983, poz. 212

Orzeczenia Sądu Najwyższego – Izba Karna oraz Izba Wojskowa

- K. 1/ p. z 4 XII 1951, I K 202/51, PiP 2/1952, s. 350–1
K. 2/ o. z 14 I 1953, KO 221/52, PiP 7/1953, s. 138–9
K. 3/ p. z 21 X 1953, II KO 43/53, PiP 12/1953, s. 913–4
K. 4/ o. z 12 X 1960, IV K 582/60, PiP 4–5/1961, s. 836–8
K. 5/ w. z 26 V 1970, Rw 450/70, OSNKW 1970, poz. 102
K. 6/ uchw. pol. Izb: Karnej i Wojskowej z 29 I 1971, VI KZP 26/69, OSNKW 1971, poz. 33
K. 7/ w. z 19 VIII 1971, R Nw 93/71, OSPiKA 1972, poz. 186
K. 8/ w. z 4 X 1971, I KR 182/71, OSPiKA 1972, poz. 156
K. 9/ w. z 26 X 1971, V KRN 391/71, OSPiKA 1973, poz. 11
K. 10/ w. z 29 II 1972, V KRN 17/72, OSNKW 1972, poz. 127
K. 11/ w. z 20 VI 1972, V KRN 215/72, OSNKW 1972, poz. 173
K. 12/ u. 7 s. z 15 II 1973, VI KZP 52/72, OSNKW 1973, poz. 56
K. 13/ w. z 22 II 1973, Rw 136/73, OSNKW 1973, poz. 82
K. 14/ w. z 5 IV 1973, III KR 40/73, OSNKW 1973, poz. 125
K. 15/ u. 7 s. z 18 X 1973, VI KZP 37/73, OSPiKA 1974, poz. 34
K. 16/ w. z 25 IV 1974, III KR 378/73, OSPiKA 1975, poz. 42
K. 17/ w. z 25 XI 1974, II KR 177/74, OSPiKA 1976, poz. 122
K. 18/ w. z 8 XII 1975, I KR 234/75, OSNKW 1976, poz. 60
K. 19/ w. z 6 II 1976, Rw 45/76, OSPiKA 1976, poz. 160
K. 20/ p. z 12 III 1977, Z 3/77, OSNKW 1977, poz. 53
K. 21/ w. z 2 VI 1977, II KR 163/76, OSNKW 1977, poz. 105
K. 22/ w. z 29 III 1978, I KR 46/78, OSNKW 1978, poz. 93
K. 23/ w. z 4 VII 1978, VI KRN 154/78, OSNKW 1978, poz. 112
K. 24/ w. z 29 VIII 1978, IV KRN 207/78, OSNKW 1978, poz. 142

- K. 25/ w. z 19 IX 1978, VI KRN 238/78, OSNKW 1979, poz. 9
K. 26/ w. z 17 V 1979, Rw 146/79, OSNKW 1979, poz. 93
K. 27/ w. z 20 VI 1979, V KRN 131/79, OSNKW 1979, poz. 105
K. 28/ w. z 13 VIII 1979, Rw 267/79, OSPiKA 1981, poz. 54
K. 29/ uchw. pol. Izb: Karnej i Wojskowej z 17 X 1979, VII KZP 32/78, OSNKW 1979, poz. 110
K. 30/ w. z 11 I 1980, Rw 439/79, OSPiKA 1980, poz. 158
K. 31/ uchw. pol. Izb: Karnej i Wojskowej z 25 VI 1980, VII KZP 47/78, OSNKW 1980, poz. 65
K. 32/ w. z 21 IX 1981, I KR 171/81, OSNKW 1981, poz. 65
K. 33/ w. z 30 IX 1982, Rw 843/82, OSNKW 1983, poz. 8
K. 34/ w. z 14 VI 1983, Rw 427/83, OSNKW 1983, poz. 98

Orzeczenia Głównej Komisji Arbitrażowej

- GKA. 1/ o. z 5 XII 1950, VI.11-0-3/50, PiP 2/1951, s. 380-1
GKA. 2/ o. z 14 XI 1950, II.A-5/50, PiP 1/1951, s. 173
GKA. 3/ o. z 14 XI 1950, II.A-5/50, PiP 1/1951, s. 173-4
GKA. 4/ o. z 30 III 1951, VI.0-6/51, PiP 7/1951, s. 195-6
GKA. 5/ o. z 8 VII 1952, I.A-5/52, PiP 1/1953, s. 155-6
GKA. 6/ o. z 13 IX 1952, I.A-341/52, PiP 1/1953, s. 156-7
GKA. 7/ o. z 4 XI 1955, III-10472/54, PiP 10/1956, s. 741-2
GKA. 8/ o. z 12 VI 1957, B-24/57, PiP 1/1958, s. 176-7
GKA. 9/ o. z 25 IX 1958, RN-65/58, RPEiS 4/1959, s. 274-5
GKA. 10/ uchw. Kolegium Arbitrażu z 10 II 1950, nr 1/59, RPEiS 4/1959, s. 271-2
GKA. 11/ o. z 15 XII 1960, RN-80/60, RPEiS 4/1961, s. 314
GKA. 12/ o. z 13 VI 1961, BC-2680/61, RPEiS 4/1962, s. 311
GKA. 13/ o. z 30 I 1964, II-10403/63, PiP 1/1965, s. 174
GKA. 14/ o. z 19 X 1964, BO-9018/64, RPEiS 3/1966, s. 328
GKA. 15/ o. z 16 XI 1964, BO-9681/64, RPEiS 3/1966, s. 322-3
GKA. 16/ o. z 4 II 1965, BO-11961/64, OSPiKA 1965, poz. 189
GKA. 17/ o. z 15 II 1965, BO-920/65, OSPiKA 1966, poz. 80
GKA. 18/ o. z 6 X 1965, BO-6511/65, OSPiKA 1966, poz. 147
GKA. 19/ o. z 3 I 1966, BO-13043/65, RPEiS 1/1967, poz. 340
GKA. 20/ o. z 17 II 1966, I-13098/65, OSPiKA 1967, poz. 44
GKA. 21/ o. z 16 III 1966, I-423/66, OSPiKA 1967, poz. 49
GKA. 22/ o. z 24 X 1966, BO-8185/66, OSPiKA 1967, poz. 275
GKA. 23/ o. z 6 III 1967, BO-460/67, OSPiKA 1968, poz. 41
GKA. 24/ o. z 17 VI 1968, BO-4238/68, OSPiKA 1969, poz. 134
GKA. 25/ o. z 15 VII 1968, BO-6907/68, OSPiKA 1969, poz. 137
GKA. 26/ o. z 7 IX 1968, I-5230/68, OSPiKA 1969, poz. 243
GKA. 27/ o. z 30 XI 1968, I-8156/68, OSPiKA 1970, poz. 42
GKA. 28/ o. z 8 II 1969, I-12107/68, OSPiKA 1970, poz. 75
GKA. 29/ o. z 16 IX 1969, BO-5521/69, OSPiKA 1970, poz. 175
GKA. 30/ o. z 22 IX 1969, BO-7626/69, OSPiKA 1970, poz. 130
GKA. 31/ o. z 11 V 1970, BO-1279/70, OSPiKA 1971, poz. 19
GKA. 32/ o. z 18 V 1970, BO-3874/70, OSPiKA 1971, poz. 20
GKA. 33/ o. z 24 VI 1970, BO-3113/70, OSPiKA 1972, poz. 159

- GKA. 34/ o. z 29 III 1971, BO–2185/71, OSPiKA 1972, poz. 13
GKA. 35/ o. z 28 VI 1971, II–7191/71, OSPiKA 1973, poz. 36
GKA. 36/ o. z 25 V 1972, BO–14012/72, OSPiKA 1973, poz. 140
GKA. 37/ uchw. Kolegium Arbitrażu z 18 IV 1974, nr 1/74, BO–030/1/74, OSPiKA 1974, poz. 180
GKA. 38/ uchw. Kolegium Arbitrażu z 7 X 1974, nr 7/74, OSPiKA 1975, poz. 44
GKA. 39/ o. z 16 VI 1975, OT–3522/75, OSPiKA 1976, poz. 219
GKA. 40/ o. z 25 VI 1975, OT–5483/75, OSPiKA 1976, poz. 104
GKA 41/ o. z 24 XI 1975, DO–7530/75, OSPiKA 1977, poz. 12
GKA 42/ o. z 18 V 1976, DO–2206/76, OSPiKA 1977, poz. 14
GKA. 43/ o. z 31 VII 1976, OT–4197/76, OSPiKA 1977, poz. 44
GKA. 44/ o. z 3 II 1977, IP–8150/76, OSPiKA 1977, poz. 212
GKA. 45/ uchw. Rady Państw. Arb. Gosp. z 25 IV 1977, nr 1/77, OSPiKA 1977, poz. 173
GKA. 46/ o. z 30 VIII 1977, OT–4546/77, OSPiKA 1979, poz. 63
GKA. 47/ o. z 6 IX 1978, DO–4233/78, OSPiKA 1980, poz. 68
GKA. 48/ o. z 26 IX 1978, OT–5063/78, OSPiKA 1980, poz. 37
GKA. 49/ o. z 3 X 1978, OT–6546/78, OSPiKA 1980, poz. 10
GKA. 50/ o. z 13 II 1979, OT–9628/78, OSPiKA 1979, poz. 211
GKA. 51/ o. z 24 II 1979, OT–9930/78, OSPiKA 1980, poz. 13
GKA. 52/ o. z 31 III 1979, IP–1154/79, OSPiKA 1982, poz. 90
GKA. 53/ o. z 28 I 1980, IP–9631/79, OSPiKA 1982, poz. 41
GKA. 54/ o. z 8 II 1980, DO–375/80, OSPiKA 1981, poz. 116
GKA. 55/ o. z 9 IV 1980, DO–2583/80, OSPiKA 1982, poz. 84
GKA. 56/ o. z 25 II 1981, DÓ–109/81, OSPiKA 1982, poz. 44
GKA. 57/ o. z 27 XII 1981, IP–7002/81, OSPiKA 1983, poz. 71
GKA. 58/ o. z 29 I 1982, OT–8885/81, OSPiKA 1983, poz. 37
GKA. 59/ o. z 9 III 1982, Tr–61/82, PUG 10–11/1982, poz. 1557
GKA. 60/ o. z 8 IV 1982, DO–942/82, OSPiKA 1983, poz. 72
GKA. 61/ o. z 6 V 1982, IP–2565/82, OSPiKA 1983, poz. 38
GKA. 62/ o. z 17 V 1982, OT–1923/82, PUG 10–11/1982, poz. 1556
GKA. 63/ o. z 24 V 1982, DO–2144/82, OSPiKA 1983, poz. 70
GKA. 64/ o. z 8 IX 1982, IP–5039/82, PUG 7/1983, poz. 1580
GKA. 65/ o. z 5 I 1983, OT–8547/82, OSPiKA 1983, poz. 209

Orzeczenia Naczelnego Sądu Administracyjnego

- NSA. 1/ w. z 7 I 1981, SA 755/80, ONSA 1/1981, poz. 4
NSA. 2/ w. z 10 II 1981, SA 910/80, ONSA 1/1981, poz. 7
NSA. 3/ w. z 11 II 1981, SA 233/81, OSPiKA 1981, poz. 190
NSA. 4/ w. z 11 III 1981, SA 272/81, ONSA 1/1981, poz. 19
NSA. 5/ w. z 11 III 1981, SA 273/81, ONSA 1/1981, poz. 20
NSA. 6/ w. z 23 VII 1981, SA 382/81, ONSA 1/1981, poz. 27
NSA. 7/ w. z 10 IV 1981, SA 482/81, ONSA 1/1981, poz. 31
NSA. 8/ w. z 23 IV 1981, SA 681/81, ONSA 1/1981, poz. 35
NSA. 9/ w. z 14 V 1981, SA 641/81, ONSA 1/1981, poz. 39
NSA. 10/ w. z 21 V 1981, SA 797/81, ONSA 1/1981, poz. 44
NSA. 11/ w. z 26 V 1981, SA 811/81, ONSA 1/1981, poz. 46
NSA. 12/ w. z 26 V 1981, SA 974/81, OSPiKA 1982, poz. 58

- NSA. 13/ w. z 26 V 1981, SA 955/81, ONSA 1/1981, poz. 48
NSA. 14/ w. z 11 VI 1981, SA 820/81, OSPiKA 1982, poz. 22
NSA. 15/ w. z 17 VI 1981, SA 1081/81, ONSA 1/1981, poz. 63
NSA. 16/ w. z 30 VI 1981, II SA 198/81, ONSA 1/1981, poz. 66
NSA. 17/ w. z 12 XI 1981, I SA 2279/81, OSPiKA 1982, poz. 171
NSA. 18/ w. z 27 V 1982, II SA 504/32, OSPiKA 1982, poz. 215

WYKAZ POWOŁANYCH GŁOS

- (1) W. Bagiński, do: GKA. 26, OSPiKA 1969, z. 12, s. 513–516
- (2) J. Brol, do: P. 91, OSPiKA 1977, z. 3, s. 112–115
- (3) W. Broniewicz, do: P. 112, OSPiKA 1981, z. 3, s. 107–109
- (4) P. Bubińska, do: GKA. 27, OSPiKA 1970, z. 2, s. 90–93
- (5) H. Ciepła, do: C. 293, OSPiKA 1978, z. 1, s. 6–10
- (6) J. Ciszewski, do: C. 314, OSPiKA 1978, z. 5, s. 194–197
- (7) B. Dobrzański, do: C.219, OSPiKA 1973, z. 7–8, s. 347–349
- (8) B. Dobrzański, do: C. 220, OSPiKA 1974, z. 1, s. 13–16
- (9) M. Druszkiewicz-Stępień, M. Staszków, do: P. 103, OSPiKA 1978, z. 10, s. 453–455
- (10) E.T. Dryll, do: GKA. 16, OSPiKA 1966, z. 3, s. 97–99
- (11) Z. Fenichiel, do: C. 5, PiP 1947, z. 9, s. 148–152
- (12) S. Gross, do: C. 208, OSPiKA 1972, z. 12, s. 542–543
- (13) S. Grzybowski, do: C. 94, OSPiKA 1967, z. 5, s. 194–197
- (14) J. Gwiazdomorski, do: C. 255, OSPiKA 1975, z. 5, s. 194–197
- (15) J. Jodłowski, do: C. 192, OSPiKA 1972, z. 3, s. 120–123
- (16) H. Kasprzyk, A. Śmieja, do: C. 247, OSPiKA 1975, z. 7–8, s. 323–326
- (17) A. Koch, do: P. 67, OSPiKA 1975, z. 4, s. 172–175
- (18) A. Koch, do: C. 301, OSPiKA 1977, z. 6, s. 268–271
- (19) K. Korzan, do: GKA. 39, OSPiKA 1976, z. 12, s. 513–516
- (20) W. Kubala, do: K. 25, OSPiKA 1979, z. 11, s. 498–500
- (21) J.W. Kufel, do: C. 273, OSPiKA 1977, z. 2, s. 69–72
- (22) J. Kurcysz, do: P. 89, OSPiKA 1976, z. 7–8, s. 305–307
- (23) A. Kuźniar, do: C. 187, OSPiKA 1972, z. 5, s. 199–202
- (24) J. Łętowski, do: C. 122, OSPiKA 1969, z. 11, s. 485–488
- (25) J. Łętowski, do: C. 97, OSPiKA 1968, z. 1, s. 11–14
- (26) J. Łopuski, do: GKA. 52, OSPiKA 1982, z. 7–8, s. 206–207
- (27) J. Maćczak, do: C. 205, OSPiKA 1974, z. 1, s. 6–9
- (28) M. Madey, J. Okolski, do: GKA. 37, OSPiKA 1975, z. 6, s. 281–286
- (29) A. Majchrowska, do: GKA. 49, OSPiKA 1980, z. 1, s. 30–31
- (30) Z.K. Nowakowski, do: GKA. 28, OSPiKA 1970, z. 4, s. 158–160
- (31) A. Ohanowicz, do: GKA. 24, OSPiKA 1969, z. 6, s. 287
- (32) M. Pazdan, do: C. 167, OSPiKA 1970, z. 10, s. 423–426
- (33) M. Pazdan, do: C. 316, OSPiKA 1979, z. 1, s. 5–7
- (34) M. Piekarski, do: C. 245, OSPiKA 1975, z. 2, s. 117–119
- (35) H. Pławucka, do: P. 115, OSPiKA 1982, z. 5–6, s. 118–120
- (36) Z. Policzkiwicz-Zawadzka, do: C. 201, OSPiKA 1972, z. 10, s. 437–438

- (37) Z. Radwański, do: C. 354, OSPiKA 1982, z. 7–8, s. 270–272 7
- (38) H. Rajzman, do: K. 4, PiP 1961, z. 4–5, s. 838–842
- (39) W. Siedlecki, do: C. 269, OSPiKA 1976, z. 1, s. 20–22
- (40) W. Siuda, do: C. 281, OSPiKA 1978, z. 1, s. 2–4
- (41) W. Siuda, do: GKA. 47, OSPiKA 1980, z. 4, s. 158–161
- (42) E. Smoktunowicz, do: NSA. 12, OSPiKA 1982, z. 5–6, s. 538–541
- (43) A. Stelmachowski, do: C. 144, OSPiKA 1970, z. 10, s. 428–430
- (44) A. Stelmachowski, do: P. 28, OSPiKA 1967, z. 7–8, s. 329–332
- (45) L. Stecki, do: C. 319, OSPiKA 1979, z. 1, s. 9–12
- (46) J. Strzępka, do: GKA. 42, OSPiKA 1978, z. 11, s. 510–513
- (47) J. Strzępka, do: GKA. 48, OSPiKA 1980, z. 2, s. 90–94
- (48) J. Strzępka, do: GKA. 53, OSPiKA 1982, z. 3–4, s. 91–95
- (49) J. Szachniowicz, do: C. 243, OSPiKA 1975, z. 7–8, s. 319–321
- (50) R. Szarek, do: K. 9, OSPiKA 1973, z. 1, s. 30–32
- (51) S. Szer, do: C. 86, OSPiKA 1966, z. 4, s. 183–185
- (52) A. Szpunar, do: C. 10, PiP 1949, z. 3, s. 136–141
- (53) A. Szpunar, do: C. 260, OSPiKA 1975, z. 6, s. 281–286
- (54) A. Szpunar, do: C. 186, OSPiKA 1971, z. 4, s. 186–189
- (55) A. Szpunar, do: P. 114, OSPiKA 1982, z. 1–2, s. 44–46
- (56) Z. Szymański, do: GKA. 36, OSPiKA 1973, z. 7–8, s. 294–295
- (57) J. Szwaja, do: C. 225, OSPiKA 1974, z. 7–8, s. 318–322
- (58) A. Świątkowski, do: P. 74, OSPiKA 1975, z. 2, s. 111–113
- (59) A. Świątkowski, do: P. 76, OSPiKA 1976, z. 11, s. 472–474
- (60) M. Tomaszewski, do: C. 280, OSPiKA 1976, z. 7–8, s. 321–323
- (61) J. Trojanek, do: GKA. 35, OSPiKA 1973, z. 2, s. 91–94
- (62) J. Trojanek, do: GKA. 46, OSPiKA 1979, z. 4, s. 156–161
- (63) J. Trojanek, do: GKA. 38, OSPiKA 1975, z. 10, s. 459–463
- (64) L. Tyszkiewicz, do: K. 8, OSPiKA 1972, z. 9, s. 380–382
- (65) B. Walaszek, do: C. 142, OSPiKA 1971, z. 7–8, s. 311–315
- (66) Z. Wasilkowska, do: C. 298, OSPiKA 1977, z. 5, s. 206–208
- (67) I. Weiss, do: GKA. 54, OSPiKA 1981, z. 7–8, s. 294–297
- (68) B. Wierzbowski, do: NSA. 18, OSPiKA 1985, z. 10, s. 506–510
- (69) J. Winiarz, do: C. 140, OSPiKA 1969, z. 11, s. 490–494
- (70) J. Wróblewski, do: C. 207, OSPiKA 1973, z. 2, s. 67–70
- (71) M. Wyrzykowski, do: NSA. 3, OSPiKA 1981, z. 11, s. 474–477
- (72) T. Zieliński, do: P. 38, OSPiKA 1968, z. 11, s. 497–502
- (73) Z. Ziemiński, do: P. 43, OSPiKA 1968, z. 10, s. 452–455
- (74) C. Żuławska, do: GKA. 13, PiP 1965, z. 1, s. 175–176
- (75) C. Żuławska, do: C. 340, OSPiKA 1980, z. 12, s. 545–548

WYKAZ POWOŁANEJ LITERATURY

- AJDUKIEWICZ K., *Logika pragmatyczna*, Warszawa 1974
- ALDISERT R.J., *The Judicial Process, Readings, Materials, Cases*, St. Paul 1976
- ALLEN C.K., *Law in the Making*, Oxford 1964
- ANDREJEW I., *Zarys prawa karnego państw socjalistycznych*, Warszawa 1975
- , *Polskie prawo karne*, Warszawa 1976
- AUSTIN J., *The Province of Jurisprudence Determined and the Uses of the Study of Jurisprudence*, New York 1965
- BALICKI J., *Międzynarodowe prawo prywatne*, Lublin 1976
- BAŁABAN A., *Konstytucja, ustawa i uchwała jako formy działalności prawotwórczej Sejmu PRL*, Lublin 1978
- BARTEL W.M., *Z dziejów angielskiej equity*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 1964, t. XVI, z. 1
- BAUR F., *The Active Role of the Judge*, *Law and State* 1976, vol. 13
- BERUTOWICZ W., *Postępowanie cywilne w zarysie*, Warszawa 1978
- , *Rola Sądu Najwyższego w kształtowaniu zasad współżycia społecznego i socjalistycznego systemu wartości*, [w:] *Państwo, prawo i prawnicy w służbie socjalistycznego narodu polskiego*, red. A. Łopaska i A. Szklennik, Warszawa 1979
- BLASZKE M., *Wartości i normy społeczno-polityczne*, [w:] *Z zagadnień teorii polityki*, red. K. Opałek, Warszawa 1979
- BORKOWSKI J., *Decyzja administracyjna*, Warszawa 1970
- BRZEZIŃSKI W., *Nowe typy norm prawnych w prawie administracyjnym*, *PiP* 1966, z. 9
- BUCHAŁA K., *Prawo karne materialne*, Warszawa 1980
- BUCZKOWSKI S., *Rola arbitrażu w gospodarce socjalistycznej*, *Annales UMCS* 1954, Sectio G, Ius, vol. I
- BURDA A., *Polskie prawo państwowe*, Warszawa 1977
- CETWIŃSKI O., *Wartości polityczne i normy polityczne*, [w:] *Z zagadnień teorii polityki*, red. K. Opałek, Warszawa 1979
- CHEŁMOŃSKI A., *O znaczeniu zasad ogólnych w normowaniu prawnym gospodarki uspołecznionej*, *PUG* 1956, z. 10
- CIEŚLAK M., *Polska procedura karna. Podstawowe założenia teoretyczne*, Warszawa 1971
- CZARZASTY J., *Przyczynki do problematyki klauzul generalnych*, *PiP* 1978, z. 5
- DAWIDOWICZ W., *O stosowaniu prawa przez organy administracji państwowej*, *Zesz. Nauk. Wydz. Pr. i Adm. U. Gdańskiego, Prawo* 1981, nr 9
- DWORKIN R., *Hard Cases*, *Harvard Law Review* 1975, vol. 88
- DŻORBENADZE S.M., *O kształtowaniu się radzieckiego ustawodawstwa i radzieckiej nauki prawa*, *PiP* 1978, z. 12

- EHMKE H., „Ermessen” und „unbestimmter Rechtsbegriff” im Verwaltungsrecht, Tübingen 1960
- EHRlich G., *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, München–Leipzig 1913
- ENGISCH K., *Einführung in das juristische Denken*, Stuttgart 1975
- ERICHSEN H.U., MARTENS W., *Das Verwaltungsbandeln*, [w:] *Allgemeines Verwaltungsrecht*, red. H.U. Erichsen, W. Martens, Berlin–New York 1978
- ESSER J., *Juristisches Argumentieren im Wandel des Rechtsfindungskonzept unseres Jahrhunderts*, Heidelberg 1979
- Etyka*, red. H. Jankowski, Warszawa 1979
- Fundamentals of Legislation of the USSR and the Union Republics*, Moscow 1974
- FORSTHOFF E., *Lehrbuch des Verwaltungsrechts*, 1 Band: *Allgemeiner Teil*, München–Berlin 1961
- FOUSTKA R., *O zagadnieniu norm politycznych w państwach socjalistycznych*, Annales UMCS 1958, Sectio G, vol. V
- FRANK J., *Law and the Modern Mind*, London 1949
- FRIEDMANN W., *Law in a Changing Society*, Harmondsworth 1972
- FULLER L.L., *Moralność prawa*, Warszawa 1978
- GARLICKI L., *Reforma wymiaru sprawiedliwości a kontrola konstytucyjności ustaw*, PiP 1982, z. 1–2
- GIZBERT-STUDNICKI T., *Czy istnieje język prawny?*, PiP 1979, z. 3
- , *Wieloznaczność leksykalna w interpretacji prawniczej*, Kraków 1978
- GÓRNIOK O., *Znikome społeczne niebezpieczeństwo czynu jako podstawa stosowania art. 49 k.p.k.*, Wrocław 1968
- GROSZYK H., *Podstawowa zasada polityczno-organizacyjna państwa i społeczeństwa socjalistycznego*, [w:] *Spółczeństwo i państwo socjalistyczne*, red. J. Kowalski, Warszawa 1972
- , *Geneza i istota centralizmu demokratycznego*, Annales UMCS 1957, Sectio G, Ius, vol. IV
- , *Czynnik decydująca o formie państwa socjalistycznego i jego zmianach*, [w:] *Formy państwa socjalistycznego*, red. A. Łopatka, Z. Rykowski, Wrocław 1977
- , *Legal Sanction in Future Society (General Trends of Evolutions and Transitions)*, [w:] *Law and the Future of Society*, red. A. Łopatka, Warsaw 1977
- , *Refleksje o przyszłości sankcji prawnej (Przyczynek do ewolucji sankcji prawnej w społeczeństwach przyszłości)*, [w:] *Problemy teorii i filozofii prawa*, Lublin 1985
- GROSZYK H., KORYBSKI A., LESZCZYŃSKI L., *Zjawiska ekonomiczne a prawo i jego tworzenie*, referat powielony na VII Zjazd Teoretyków Państwa i Prawa, Popowo 1983
- GROSZYK H., LESZCZYŃSKI L., *Wartości pozaprawne w procesie stosowania klanzul generalnych*, referat powielony na VIII Zjazd Teoretyków Państwa i Prawa, Bierutowice 1985
- GROSZYK H., SEIDLER G.L., SOKURENKO W.G., *Prawo i nauka prawa w okresie rozwiniełego socjalizmu*, [w] *Rozwój demokracji socjalistycznej*, Lublin–Lwów 1977
- GRYNIUK A., *Świadomość prawna (Studium teoretyczne)*, Toruń 1979
- GRZYBOWSKI S., Wypowiedź normatywna oraz jej struktura formalna, Zesz. Nauk. UJ 1961, t. XXXIX
- , *Struktura i treść przepisów prawa cywilnego odsyłających do zasad współżycia społecznego*, St. Cywilistyczne 1965, t. VI
- , *Zasady współżycia społecznego*, [w:] *System prawa cywilnego*, t. I: *Część ogólna*, Wrocław 1974
- , *Dzieje prawa*, Wrocław 1981
- HAFT F., *Generalklauseln und unbestimmte Begriffe im Strafrecht*, Juristische Schulung 1975, z. 8
- HART H.L.A., *The Concept of Law*, London 1965

- HEDEMANN J.W., *Einführung in die Rechtswissenschaft*, Berlin 1927
- , *Die Flucht in die Generalklauseln, Eine Gefahr für Recht und Staat*, Tübingen 1933
- HOFFMASTER B., *Understanding Judicial Discretion*, Law and Philosophy 1982, vol. 1, no. 1
- IGNATOWICZ J., *Pravo rzeczowe*, Warszawa 1977
- INGARDEN R., *O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury*, Warszawa 1960
- IHERING R., *Der Zweck im Recht*, Leipzig 1884
- JSERZON E., GROSZYK H., SŁOMIŃSKI A., *Pravo do zaskarżenia aktu administracyjnego (Próba krytyki i rewizji konstrukcji postępowania administracyjnego z 1928 r.)*, Annales UMCS 1954, Sectio G, Ius, vol. I
- JANEW J., *Funkcii na pravilata na socialističeskoto obszčezitiie pri prilagane to na parwnite normi*, Sofia 1977
- JANKOWSKI H., *Pravo i moralność*, Warszawa 1968
- JONES H.W., *An Invitation to Jurisprudence*, Harvard Law Review 1974, vol. 74
- JOŃCZYK J., WRÓBLEWSKI J., *Stosowanie prawa w zakładzie pracy*, Wrocław 1977
- KACZMAREK T., *Sędziowski wymiar kary w PRL w świetle badań ankietowych*, Wrocław 1972
- , *Ogólne dyrektywy wymiaru kary w teorii i praktyce sądowej*, Wrocław 1980
- KAUFMANN A., *Rechtsphilosophie und Nationalismus*, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* [b.d.w.]
- KAŻMIERCZYK S., *Dynamiczne ujęcie normy prawnej*, Wrocław 1978
- KIERIMOW D., *Filozoficzne zagadnienia prawa*, Warszawa 1981
- KMITA J., *Wykłady z logiki i metodologii nauk*, Warszawa 1975
- Kodeks Cywilny Austriacki, t. I i II z komentarzem W.L. Jaworskiego, Kraków 1903–5
- Kodeks cywilny obowiązujący na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1923
- Kodeks cywilny. Komentarz*, t. I, Warszawa 1972
- KOPALIŃSKI W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1983
- KOTARBIŃSKI T., *Traktat o dobrej robocie*, Wrocław 1975
- , *Kurs logiki dla prawników*, Warszawa 1975
- KOWALSKI J., LAMENTOWICZ W., WINCZOREK P., *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1981
- KRAKOWSKI L., *Z problematyki nadużycia prawa w stosunkach pracy*, PiP 1967, z. 12
- , *Zasady współżycia społecznego w stosunkach pracy w PRL*, Warszawa 1970
- KRÓL M., *Pojęcie luzu normatywnego stosowania prawa*, PiP 1979, z. 6
- KRUKOWSKI A., *Společná treść přestěpstva*, Warszawa 1973
- KUNICKI A., *Art. 3 przepisów ogólnych prawa cywilnego de lege ferenda*, PiP 1960, s. 6
- KUBIŃSKI J., *Nazwy nieostre*, *Studia Logica* 1958, t. VII
- LANDE J., *Nauka o normie prawnej*, Annales UMCS 1956, Sectio G, Ius, vol. III
- LANG W., *Teoria prawa*, Toruń 1972
- , *Pravo jako odzvěciercedlenie nartošci moralnych*, [w:] *Pravotwórstwo socialističezne*, red. A. Łopatka, A. Balaban, Warszawa 1979
- LANG W., DELORME A., *Z zagadnień tzw. swobodnego uznania (w związku z projektem wprowadzenia sądowej kontroli administracji)*, PiP 1957, z. 4–5
- LANG W., WRÓBLEWSKI J., ZAWADZKI S., *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1979
- LANGE O., *Ekonomia polityczna*, t. I: *Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1974
- LAZARI-PAWŁOWSKA I., *O rodzajach relatywizmu etycznego*, *St. Filozoficzne* 1965, z. 4
- LESZCZYŃSKI L., *Zagadnienia systemu prawa w koncepcji H.L.A. Harta*, Annales UMCS 1973, Sectio G, Ius, vol. XXVI

- Leksykon PWN*, Warszawa 1972
- LITWIN J., *Zasady współżycia społecznego w orzecznictwie Sądu Najwyższego*, NP 1953, z. 12
- LLEWELLYN K., *A Realistic Jurisprudence – The Next Step*, Columbia Law Review 1930, vol. 30
- LONGSCHAMPS F., *Z problemów poznania prawa*, Wrocław 1978
- ŁĘTOWSKA E., *Funkcjonowanie prawa cywilnego (Uwagi z perspektywy czterdziestolecia)*, PiP 1984, z. 4
- ŁĘTOWSKI J., *Administracja, prawo, orzecznictwo sądowe*, Wrocław 1985
- ŁOPATKA A., ZIEMBIŃSKI Z., *Próba systematyzacji zasad współżycia społecznego według orzecznictwa Sądu Najwyższego*, PiP 1957, z. 4–5
- ŁYDA Z., *Funkcjonowanie klauzuli „społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa”*, Studia Iuridica Silesiana, Katowice 1984, z. 9
- MADEY M., STELMACHOWSKI A., *Zarys prawa gospodarczego*, Warszawa 1980
- MALANOWSKI A., *Nadużycie prawa w pracowniczym stosunku pracy*, Warszawa 1972
- MALINOWSKI A., *Wstęp do badań cybernetycznych w prawoznawstwie*, Warszawa 1977
- Mała Encyklopedia Prawa*, Warszawa 1960
- Mała Encyklopedia Prawa*, Warszawa 1980
- MINCER M., *Uznanie administracyjne*, Toruń 1983
- MONTESQUIEU CH., *O duchu praw*, t. I, Warszawa 1927
- NOWACKI J., *Niektóre zagadnienia zasad współżycia społecznego*, PiP 1957, z. 7–8
- , *Analogia legis*, Warszawa 1966
- , *Problem analogii z przepisów o swobodnym uznaniu*, SPE t. X, Łódź 1973
- , *Praworządność. Wybrane problemy teoretyczne*, Warszawa 1977
- , *Dwa studia o rozumieniach praworządności*, Katowice 1980
- NEDBAJŁO P.E., *Primienienije sowietskich prawonnych norm*, Moskwa 1960
- NOWAK L., *Interpretacja prawnicza. Studium z metodologii prawoznawstwa*, Warszawa 1973
- , *U podstaw marksistowskiej aksjologii*, Warszawa 1974
- OPALEK K., WRÓBLEWSKI J., *Zagadnienia teorii prawa*, Warszawa 1969
- OPALEK K., *Z teorii dyrektyw i norm*, Warszawa 1974
- OSSOWSKA M., *Podstawy nauki o moralności*, Warszawa 1957
- PAŁECKI K., *Warianty oddziaływania prawem na stosunki rodzinne*, [w:] *Prawo w społeczeństwie*, red. J. Kurczewski, Warszawa 1975
- PAŃKO W., *Uwagi w sprawie obowiązywania klauzul generalnych k.c. w obrocie uspołecznionym*, PiP 1969, z. 3
- PASZUKANIS J.B., *Ogólna teoria prawa a marksizm*, Warszawa 1985
- PAWEŁCZYK M., *Uwagi o „odsyłającym” charakterze klauzul generalnych*, Studia Iuridica Silesiana, Katowice 1984, z. 9
- PERDEUS W., *Istota i funkcje „zasad prawa pracy”*, niepublikowana praca doktorska, Lublin 1984
- PERELMAN CH., *O sprawiedliwości*, Warszawa 1959
- , *Logika prawnicza. Nowa retoryka*, Warszawa 1984
- PESCHKA V., *Judicial Practice and Jurisprudence as Source of Law*, [w:] *The Comparison of Law*, red. Z. Peteri, Budapest 1974
- PETRAŻYCKI L., *Teoria prawa i państwa w związku z teorią moralności*, t. I, Warszawa 1959
- PIASECKI K., *Wyrok pierwszej instancji w procesie cywilnym*, Warszawa 1981
- Poglądy społeczeństwa polskiego na stosowanie prawa*, red. M. Borucka-Arctowa, Warszawa 1978
- POLIŃSKI D., *Marksistowska koncepcja interesów w badaniach polskich – problemy i stanowiska*, St. Socjologiczne 1983, z. 4

- POUND R., *A Survey of Social Interests*, Harvard Law Review, 1953, vol. 57
Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim, t. I, wydał S. Zawadzki, Warszawa 1860
Projekt kodeksu cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Warszawa 1961
Projekt kodeksu cywilnego oraz przepisów wprowadzających kodeks cywilny, Warszawa 1962
- RABSKA T., *Prawo administracyjne stosunków gospodarczych*, Warszawa 1967
- RADWAŃSKI Z., *Zarys części ogólnej prawa cywilnego*, Warszawa 1979
- RADWAŃSKI Z., PATRYAS W., WRONKOWSKA S., ZIEMBIŃSKI Z., *Wokół drugiego wydania „Wstępu, do teorii prawa cywilnego” Andrzeja Stelmachowskiego*, PiP 1985, z. 4
- REEVE A., WARE A., *Interests in Political Theory*, British Journal of Political Science, 1983, vol. 13, part 4
- RESICH Z., *Nauka o organach ochrony prawnej*, Warszawa 1973
- ROT H., *Problemy kodyfikacji prawa PRL*, Wrocław 1978
- ROZMARYN S., *Konstytucja jako ustawa zasadnicza PRL*, Warszawa 1961
- SALWA Z., *Prawo pracy PRL w zarysie*, Warszawa 1977
- SARTORIUS R., *The Justification of the Judicial Decision*, Ethics 1968, vol. 78
- SAVIGNY F.C., *O powołaniu naszych czasów do prawodawstwa i nauki prawa*, Warszawa 1974
- SCHMIDT-EICHSTAEDT G., *Ermessen Beurteilungsspielraum und eigenverantwortliches Handeln der Verwaltung*, Archiv des öffentlichen Rechts 1973, vol. 2
- SEIDLER G.L., *Teoria państwa i prawa (część analityczna)*, Kraków 1951
- , *Doktryny prawne imperializmu*, Lublin 1979
- , *Z zagadnień filozofii prawa*, t. I (*Prawo i idee*), t. II (*Prawo i polityka*), Lublin 1984
- , *W poszukiwaniu naczelnej idei*, Lublin 1984
- , *Przedmiot filozofii prawa*, St. Filozoficzne 1985, nr 2–3
- SEIDLER G.L., GROSZYK H., MALARCZYK J., *Wstęp do teorii państwa i prawa*, Lublin 1982
- SEIDLER G.L., TEFELSKI P., *O stosowaniu prawa (maszynopis)*, Lublin 1981
- SKRĘTOWICZ E., *Wyroki sądu pierwszej instancji w sprawach karnych*, Lublin 1984
- SMYCZYŃSKI T., *Roszczenia alimentacyjne a zasady współżycia społecznego*, St. Prawnicze 1983, z. 1
- Słownik języka polskiego*, t. III, red. W. Doroszewski, Warszawa 1961
- Słownik języka polskiego*, t. I, red. M. Szymczak, Warszawa 1978
- SOLDENHOFF S., *O dwóch rodzajach kryteriów etycznych*, [w:] *Wartości a sposób życia*, red. M. Michalak, Wrocław 1979
- SOŚNIAK M., *Klauzula porządku publicznego w prawie międzynarodowym prywatnym*, Warszawa 1961
- SÓJKA-ZIELIŃSKA K., *Historia prawa*, Warszawa 1981
- STAROŚCIAK J., *Swobodne uznanie władz administracyjnych*, Warszawa 1948
- , *Studia z teorii prawa administracyjnego*, Wrocław 1967
- , *Prawo administracyjne*, Warszawa 1977
- STELMACHOWSKI A., *Klauzule generalne w kodeksie cywilnym*, PiP 1965, z. 1
- , *Prawotwórcza rola sądów*, PiP 1967, z. 4–5
- , *Wstęp do teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1984
- STUBENRAUCH M., *Commentar zum österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuche*, t. I i II, Wien 1898
- STUDNICKI F., *Działanie zwyczaju handlowego w zakresie zobowiązań z umowy*, Kraków 1949
- SZABO I., *Pojęcie słuszności w różnych systemach prawnych*, PiP 1971, z. 5
- SZER S., *Prawo cywilne. Część ogólna*, Warszawa 1967

- SZPUNAR A., *Nadużycie prawa podmiotowego*, Kraków 1947
- SZYSZKOWSKA M., *Neokantyzm. Filozofia społeczna wraz z teorią prawa natury o zmiennej treści*, Warszawa 1970
- ŚWIĄTKIEWICZ J., *Zakres kontroli Naczelnego Sądu Administracyjnego (w świetle orzecznictwa sądowego)*, RPEiS 1984, z. 1
- ŚWIDA W., *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 1970
- TAUBENSCHLAG R., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1969
- TREBICKI J., *Miejsce wartości moralnych w ogólnym systemie wartości [w:] Wartości a sposób życia*, red. M. Michalak, Wrocław 1979
- TROJANEK J., *Zasada współpracy i wzajemnej pomocy w stosunkach obrotu uspołecznionego (art. 386 k.c.)*, PiP 1969, z. 1
- , *Obowiązek współdziałania jednostek gospodarki uspołecznionej przy zawieraniu i wykonywaniu umów*, Warszawa 1971
- TUOR P., *Des Schweizerische Zivilgesetzbuch*, Zürich 1934
- TYCZKA M., *Istota orzeczeń arbitrażowych*, Poznań 1985
- UNRUH CH.G., *Prawo administracyjne i prawo postępowania administracyjnego w Republice Federalnej Niemiec*, Annales UMCS 1978, Sectio G, Ius, vol. XXV
- WARKAŁŁO W., *Wykonywanie zobowiązań i skutki ich niewykonania według kodeksu cywilnego*, PiP 1965, z. 8–9
- WASILKOWSKI J., *Pojęcia własności*, PiP 1965, z. 2
- WĄSEK A., *Czyn niemoralny – czyn społecznie niebezpieczny – czyn przestępny (maszynopis)*, Lublin 1984
- , *Prawo karne – minimum moralności?*, Annales UMCS 1984, Sectio G, Ius, vol. XXXI
- WEBER M., *On Law in Economy and Society*, New York [b.d.w.]
- WEISS I., *Zasady rozrachunku gospodarczego w orzecznictwie arbitrażowym*, PiP 1968, z. 6
- WINIARZ J., *Prawo rodzinne*, Warszawa 1980
- Wirtschafts- und Ausenwirtschaftsrecht für Ökonomen*, red. G. Pfficke, Berlin 1977
- WISZNIEWSKI J., *Prawo gospodarcze*, Warszawa 1982
- WŁODYKA S., *Wiążąca wykładnia prawa*, Warszawa 1971
- , *Arbitraż gospodarczy*, Warszawa 1970
- WOCHELSKI J., *Zasady współżycia społecznego w projekcie kodeksu karnego PRL*, RPEiS 1964, z. 1
- WOLFF H.J., *Vwaltungsrecht I*, München 1961
- WOLTER A., *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1977
- WOLTER W., *W sprawie społecznego niebezpieczeństwa czynu i bezprawności*, NP 1956, z. 2
- WÓJCIK K., *Z problematyki klauzul generalnych prawa cywilnego*, SPE t. XXVII, Łódź 1981
- , *Teoretyczne konstrukcje klauzuli generalnej (maszynopis)*, Łódź 1985
- WRONKOWSKA S., ZIELIŃSKI M., ZIEMBIŃSKI Z., *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974
- WRÓBLEWSKI B., *Studia z dziedziny prawa i etyki*, Warszawa 1934
- , *Ustawony a sędziowski wymiar kary*, Warszawa 1936
- WROBLEWSKI J., *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*, Warszawa 1959
- , *Norma generalna a norma indywidualna*, ZNUŁ 1962, z. 23
- , *Prawo obowiązujące a „ogólne zasady prawa”*, ZNUŁ 1965, Nauki Humanistyczne, Seria I, z. 42
- , *Oceny w prawie i oceny prawa*, St. Prawnicze 1970, z. 24
- , *Stosunki między systemami norm*, SPE t. VI, Łódź 1971
- , *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1972

- , *Wartości a decyzja sądowa*, Wrocław 1973
- , *Perspektywy, przyszłości racjonalizacji tworzenia prawa*, SPE t. XIX, Łódź 1977
- , *Nieostrość systemu prawa*, SPE t. XXXI, Łódź 1983
- , *Zmiany społeczne a prawo*, PiP 1984, z. 11
- , *Teoria racjonalnego tworzenia prawa*, Warszawa 1985
- , *Stosowanie prawa przez Sąd Najwyższy*, NP 1985, z. 5
- ZIELIŃSKI M., *Poznanie sądowe – poznanie naukowe*, Poznań 1979
- ZIELIŃSKI T., *Klauzule generalne w prawie pracy*, [w:] *Materiały VI Ogólnopolskiego Zjazdu Naukowego Prawa Pracy*, Gdańsk–Wiczycza 1979
- , *Swobodne „poszukiwanie prawa” w systemie ubezpieczeń społecznych* (maszynopis w druku: *Annales UMCS 1983, Sectio G, Ius, t. XXX*)
- ZIEMBIŃSKI Z., *Logiczne podstawy prawnoznawstwa*, Warszawa 1966
- , *Argumentacje moralne stosowane przez prawników*, Etyka 1967, z. 2
- , *Moralność jako czynnik kształtujący stosowanie prawa*, Etyka 1969, s. 5
- , *Etyczne problemy prawnoznawstwa*, Wrocław 1972
- , *Metodologiczne zagadnienia prawnoznawstwa*, Warszawa 1974
- , *Logika praktyczna*, Warszawa 1976
- , *Teoria prawa*, Warszawa 1978
- , *Problemy podstawowe prawnoznawstwa*, Warszawa 1980
- ZIMMERMANN J., *Motywy decyzji administracyjnej i jej uzasadnienie*, Warszawa 1981
- ZIRK-SADOWSKI M., *Precedens a tzw. decyzja prawotwórcza*, PiP 1980, z. 6
- , *Wyrażenia wieloznaczne a oceny w języku prawnym*, SPE t. XXVII, Łódź 1981
- , *Wartości ekonomiczne w aksjologii systemu prawa*, referat powielony na VII Zjazd Teoretyków Państwa i Prawa, Popowo 1983
- , *Rozumienie ocen w języku prawnym*, Łódź 1984
- ZNAMIEROWSKI C., *Oceny i normy*, Warszawa 1957
- ZWEIGERT K., KÖTZ H., *An Introduction to Comparative Law*, Amsterdam 1977
- ŻABIŃSKI Z., *Uwagi o języku kodeksu cywilnego*, St. Prawnicze 1983, z. 1
- ŻUŁAWSKA C., *Klauzule generalne kodeksu cywilnego a rola arbitrażu gospodarczego*, PiP 1969, z. 8–9

This interesting study has been prepared by the author in partial fulfillment of the requirements for appointment as a professor (...). The question which Leszczyński puts is whether the existence of the general clauses does not derogate to the principle of the rule of law, as some criteria are left to extra-legal considerations. He gives a negative answer to this problem and points out the role of decisions which make the content of general clauses concrete and their application – predictable, at least to the some extent. (...) Of course, the existence of general clauses in many codes and statutes is well-known to lawyers. However, not many of them realize what they really are, how they work and how they differ from principles of the law, which are also laid down by the legislation. The thorough analysis offered by the author is one of the few which have been published and constitutes a valuable contribution to the development of legal science (W.J. Wagner, „The American Journal of Comparative Law”, vol. 38, Summer 1990, No 1, s. 719–732).

Die vorliegende Arbeit von Leszek Leszczyński ist eine Habilitationsschrift (...). Diese Tatsache allein läßt schon vermuten, dass es sich um einen bedeutenden Beitrag zur Rechtstheorie und -philosophie handelt. Die Erwartung wird nicht enttäuscht: Der Autor faßt die Ergebnisse seiner umfassenden und detaillierten Untersuchungen zum Problem der Generalklauseln zusammen. Der Gegenstand gehört allerdings zu den umstrittensten und komplizierten Themen. (...) Zusammenfassend bleibt festzustellen, daß sich die vorliegende Monographie durch seine klare Gedankenführung auszeichnet und das die Grundthesen gut untermauert worden sind (J. Zajadło, „Osteuropa-Recht” Jahrgang 34, 1988, Heft 2, s. 155–157).

Prof. dr hab. Leszek Leszczyński jest kierownikiem Katedry Teorii i Filozofii Prawa oraz dyrektorem Instytutu Nauk Prawnych UMCS w Lublinie. Autor lub współautor ponad 300 publikacji naukowych z zakresu teorii i filozofii prawa, dotyczących w szczególności stosowania i wykładni prawa, aksjologii prawniczej, sądowej kontroli administracji, praw człowieka, integracji europejskiej oraz komparatystyki prawniczej. Kierownik projektów badawczych Narodowego Centrum Nauki. Wykładał, prowadził badania oraz był referentem na konferencjach naukowych m.in. w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Republice Federalnej Niemiec, Wielkiej Brytanii, Francji, Australii oraz Japonii.

ISBN 978-83-64800-56-6 [książka]

ISBN 978-83-64800-60-3 [pdf]

Seria Reprinty *Pro Scientia Iuridica* służy ponownemu wydaniu w godnej szacie graficznej dzieł literatury prawniczej, które mimo upływu lat wytrzymały próbę czasu i weszły do kanonu polskiej myśli jurydycznej. Dotychczas, oprócz niniejszej monografii, w serii ukazały się:

- [1] Ryszard Skubisz, „Prawo z rejestracji znaku towarowego i jego ochrona. Studium z zakresu prawa polskiego na tle prawno-porównawczym”, Lublin [1988] 2018.
- [2] Monika Czajkowska-Dąbrowska, „Sytuacja prawna autorów obcych w Polsce”, Lublin [1991] 2019.
- [3] Andrzej Jakubecki, „Restitutio in integrum w sądowym postępowaniu cywilnym (art. 338 § 1, 4-15 i 422 § 1 k.p.c.)”, Lublin [1993] 2020.
- [4] Mirosław Nazar, „Rozliczenia majątkowe konkubentów”, Lublin [1993] 2022.